

HOLMI

IV. évfolyam 5. szám

1992. május

Szerkesztő: Rez Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Ludassy Mária,
Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.
Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tördelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Marsall László:* Kucorognom dívány ölében • 623
Reggel a Macskakirályal • 624
Ős-öreg nyelvem • 624
- Mándy Iván:* A második félidő • 625
- Határ Győző:* Bogumil • 630
A vert sereg • 631
Tűzkeresztség • 632
- Vas István:* Feloldozás (II) • 633
- Petri György:* Álljon meg a menet! • 654
Helyett • 655
- Nádasdy Ádám:* Érzelmes utazás • 656
- Ritók Zsigmond:* Vágy, költészet, megismerés • 656
- Nádas Péter:* Mi, mit jelent, nekem, neked • 667
- Utassy József:* Az ének tisztásain • 669
Lorca • 670
Örök Pilátus • 670
Megjegyzés • 671
- Megyesi Gusztáv:* Teremtorna • 671
- Kapecz Zsuzsa:* Az angyalok már a városban vannak • 675
- Mezey Katalin:* Párbeszéd • 679
- Villányi László:* Hattyúk • 680
Metamorfózis • 680
- Tengelyi László:* Malum metaphysicum • 680
- Tatár Sándor:* Több mint egy éve, • 703
- Imreh András:* Öregember őszi kertben • 704
Szonett • 705
- Tóth Krisztina:* Reggeli repülőtér • 705
Ma reggel • 706
Másik tenger • 706

- Juhász-Nagy Pál–Zsolnai László*: Az ökológiai kultúráról • 707
Lukács Péter: Oktatáspolitikai és iskolaszervezet • 711
Szőke Katalin: Az áldozat ereje • 720
Nagyezsda Mandelstam: A hagyaték (*Szőke Katalin fordítása*) • 722
Imre Flóra: A Svet Iliját hogy szerettem • 735
Várady Szabolcs: Szellemhangok a rádióból • 736

FIGYELŐ

- Nagy Gáspár*: „Ködmosta messzi majorok
Pest Lutetia kövei felednek”
(Kormos István: Rigó kiált fölöttem) • 737
Rába György: Valóság és költészet összhangja felé
(Marsall László: Holdraforgó) • 739
Radnóti Sándor: A fogadtatás (Péter Nádas:
Buch der Erinnerungen) • 742
Csuha István–Orsós László Jakab: Két bírálat egy könyvről
(Békés Pál: Erzékeny utazások
Közép-Európán át) • 745
Györgyey Klára–Tarjányi Eszter: Két bírálat egy könyvről
(Aczél Tamás: Illuminációk) • 751
Péter Mihály: Mandelstam magyarul
(Oszip Mandelstam:
Sófényű csillagok – Farkaskopó század) • 753
Kocziszkó Éva: Szóban és írásban Heideggerről
(Utak és tévutak.
A budapesti Heidegger-konferencia
előadásai – Alétheia.
Heidegger-szimpozium Debrecenben) • 763
Kovalovszky Márta: Behálózva (Perneczky Géza: A hálón) • 768

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Előfizetési díj fél évre 250, egy évre 500 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
Terjeszti a Magyar Posta és a Sziget Rehabilitációs Kiszervezet
A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a 4-Team Kft.
Vezető: Kovács Judit

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Marsall László

KUCOROGNOM DÍVÁNY ÖLÉBEN

Jó pár hete kimúlt kedvem
fehér lapon verekednem,
betörni szárnyas lovat,
Pegáz csontját összetörni,
nyergéből a földre dőlni,
volna kedvem heverészni,
lesni cirmos vadnyulat.

De legyen ott óriás dívány,
bármí öreg rongyos hitvány,
ölében kucorognom,
legyen tálnyi szilva körte,
számba hulljon ne a földre,
meg egy üveg Szürkebarát,
öblögetni a torkom.

Országházás hites varjak,
nehogy bármelyükbe marjak,
fölöttem jó magasan
károljanak pizsamában,
megférnék én a gatyámban,
volna kedvem szunyókálni,
napon süttetni hasam.

A távolban autómorgás
jelezni a sürgés-forgást,
gyújtánám a mécsesem,
ma csak ilyen kis-kozmikus
heverészős idillikus
pilácsós-kás estre vágyom,
csak lenni tökéletesen.

REGGEL A MACSKAKIRÁLYAL

A hetyke macska talpa nyomát falon
figyelni reggel, nézni meredt szemmel
oly éberen mint héja volnál
reggeli étkeket, őt a cirmost,

s felfalni bármi másnemű életet
méltóbb-e mint a kecske-fi agg bakok
gyerek-lesése fűzbokorból
ütni le szűrni a kis palántát?

Egyél kukából friss ürüléket bár,
így vagyok én is, macskakirály manap,
ha ütne seprű, csőr ha verne,
rangom enyém, papus!

ŐS-ÖREG NYELVEM

Gyerekkorom szerkesztett nyelvén: „Agai-aa-o-ti”
virágzó fát jelentett. „Agai” – esthajnalcsillag,
„aa-o” – fa, „ti” – gyermek, „aa” – eső, folyó, zokogás.
Szavak egymásutánja – ennyi a grammatika.
Magán Titkot adott a nyelvem és „én”-„ti” a gyermeknek,
„ugurdim Agai-aa-o-ti” meztelenül fölmásztam
a kertben a virágzó cseresznyefára, s voltam
egyszerre az aki, s a Termékenységnek égi istene is,
virágzás, eső, zokogás is, visszazúdult rám-ránk
jeltárgya nyelvemnek valamennyi s e Titok íze
máig a számban – nem vala akkor *paradiso perdotto*.

Mándy Iván

A MÁSODIK FÉLIDŐ

Egy gyűrött irkalap csúszott be az előszobaajtón szerényen, de mégis tolakodón. Nem vette fel. És nem veszi fel. Elég volt belőlük. Mindenféle cetlik, tépett levéldarabok, expresszúzenetek. Mondja, postás úr, nem kéne ilyenkor becsöngetni? Attól fél, hogy nem kap borraivalót? Hát lehet, hogy a lakótársaim nem kényeztetik el, de azért... Mondja, nem hallotta azt a szót, hogy kötelesség? Ez a szó ismeretlen maga előtt? Kiveszett ez a szó?

Feltépte az ajtót. Beleordította az üres lépcsőházba.

Kötelesség!

Kötelesség!

Körülnézett. Lihegett, mint aki jól kiordította magát.

Kinyílt a szemben levő ajtó. Megjelent egy kócos, sárga pongyolás nő, körülnézett óvatosan, riadtan.

– Vigyázzon az ajtónyitással.

– Miért vigyázzak az ajtónyitással?

– Mostanában olyan dolgok történnek...

– Milyen dolgok?

– Csöngetések, besurranások. Hiszen biztosan hallott róla.

– Nem hallottam semmiről. – Valamilyen sötét ingerültség fogta el, ahogy becsukta az ajtót. Mit kellett volna hallanom? Miért kell nekem mindent hallanom? – Ez már az ajtónak szólt. Egyáltalán, mintha mindenért az ajtó felelne. Miért nem szólt rá arra az alakra? Igenis, ezt nem kellett volna hagyni! Valaki ólálkodik, szaglászik, hirtelen becsúsztat valamiféle irkafirkát! Úgy ám! Irkafirkát! Talán éppen ez a sárga pongyolás nő. Rá kellett volna förmedni. Hogy mer előjönni ilyen lomposan? Hordja el magát!

Bement a szobába. Közben már belenézett a levélbe. Ilyen szemetet kézbe venni...!

Se megszólítás! Se semmi! Úgy bizony, meg se szólítottak. Lehet, hogy nincs is nevem. Eltűntették a nevemet. Eltörölték, elfelejtették. És annak sincs neve, aki ezt a cetlit küldte. (Kivel küldte? Egy csavargóval? Egy iskolakerülővel? Aki naphosszat az utcán lődörög? Odadob neki egypár fillért, és... Ugyan! Egy árva fillért se adott!) És ő, aki meg se szólított. Aki még csak alá se írta a nevét, odalent várja. És amikor a fiú lejön, megkérdezi egy büntetőbíró hangján. Felvitted? Átadtad?

Néhány sor eléje ugrott a levélből. Levél! Ugyan, miféle levél ez?!

Egyébként, mintha már valamikor nagyon régen olvasta volna.

A lábnyomok! Ugye, milyen kedvesek ezek a lábnyomok a hóban? A Winkler Sárié tülevelekkel ékesítve. Övé az egyes számú. A kettes az enyém. A hármas nem tudom, kié, de mindenesetre szép a talplenyomata.

Itt leállt. Egyszerűen nem tudta tovább olvasni. Dühroham kapta el. Mi az, hogy mindenesetre szép! És a Sárié azokkal a tülevelekkel – bámulatos! A kegyedé pedig elragadó! Egyszerűen elragadó!

Milyen kár, hogy nem láthatom a hölgyeket! Milyen fájdalmas! Talplenyomatok a vakítóan fehér hóban. Méltó környezet. Igazán el tudom képzelni. Szinte előttem van.

De ha mégis egy fényképet kaphattam volna. Személyes ismeretségre már nem is me-
rek gondolni. De egy fénykép! Ha legalább egy fényképet mellékelte volna!

És úgy mellékesen, Asszonyom! Nem lehetett volna bedobni a levélszekrénybe?
Eszébe se jutott ez a megoldás?

És miért éppen engem szúrt ki? Olvasott tőlem valamit? Azokból az időkől, amikor
még megjelent néhány írásom. *Napvilágot látott.*

Becsengethetett volna. Egy kedves beszélgetés tea mellett – azért az mégiscsak más.
Nem gondolja?

Egész jó teát főzök. És még jobb kávé. Szóval, tea vagy kávé.

Lehet, hogy nem is egy hölgytől kapta ezt a levelet. Ezt a levélnek nevezett fecnit.
Talán egy Úrtól. Úr! Úr! Miféle Úr!

Talplenyomat.

Egy kis szőnyegen kuporgott a szekrény előtt.

Felnézett.

Könyvek vették körül végig a polcokon.

Valahonnan puskaropogás hallatszott. De ez semmin se változtatott. Az se, hogy
ideges ujjak doboltak a padlón. Hohó! Ez azért könnyelműség. Feljöhet az alatta lakó.
Elkezdődhet egy párbeszéd. Ahhoz pedig semmi kedve.

Valamilyen szigorúság töltötte el.

A rendteremtés kétségbeesett szigorúsága.

Rendet kell teremteni. De hol kezdje?

A harisnyák! A harisnyák a szekrényajtó mögött. Azok az egymásba gabalyodott
vagy éppen szétdobált harisnyák. Mindig baj van velük. Soha nem lehet felvenni egy
pár tisztességes harisnyát! Ha az egyik fekete, a párja biztosan zöld. Vagy mondjuk,
hogy bordó. De hogy egyszínű legyen – hát ne adj isten!

És ha véletlenül mégis összeakad egy pár! Egy életre szóló kapcsolat. Vagy inkább
tíz percre. Esetleg pár pillanatra. Igen, néha egy pillanat alatt szakítanak egymással.

A szekrényajtó ideges recsenése. Mióta ül itt ez az alak? Mióta és meddig? Az éj-
szakát is itt tölti? Tervez valamit? Ettől minden kitelik. Fura figura. Egyszer leterítette
a télikabátját, és végignyúlt rajta. Éjszaka közepén feltérdelt, és imádkozott. Most meg
mintha jegyezne valamit. Ez valahogy rohamszerűen tört rá.

Mezőberényi út 119.

121.

123.

125.

127.

129.

131.

133.

Eltűntek a házak. eltűnt a Mezőberényi út.

A kéz kinyitotta a szekrény ajtaját. És szembe találta magát azzal, amire számított.

A harisnyák kicsusszantak. Néhányan valóban összezsavarodva, mint akik örökre
eljegyezték egymást. Néhányan magányosan, mint akik sose találják meg a párjukat.

Egy szurke harisnya. Idegen harisnya. Egyre hosszabb, fenyegetőbb. Egy pillanat
és a nyaka köré tekeredik. A feje fölött lengette.

Belehajította a levegőbe.

Egy távoli rádió recsegése.

– Hajóútszűkület.

Szélessége száz.

Hosszúsága százhusz.

Hajóvonták találkozása tilos!

A hang egyre inkább akadozott. És már semmit se lehetett érteni. Kattogás, recsegés töltötte be a levegőt.

Ő meg ordítani kezdett.

– Elég! Elég ebből az egészből!

Ólmos fáradtság fogta el.

Végigzuhan a padlón. Szeme lehunyva. Most már többé föl se néz.

A szoba lassan, nagyon lassan megfordult körülötte.

Valaki állhatatosan nézi.

Ő pedig valahonnan a mélyből.

– Márta!

Lakos Márta abban a karosszékekben. Előrenyújtja a karját. És néz, figyelmesen néz.

– Olyan nyúzott vagy.

– Én? Nyúzott?

– És miért nézel olyan rémülten?

– Rémülten nézek?

– Hát nem éppen rémülten, de azért... És ne ismételd, amit mondok.

– Na persze! Ez így elég hülyén hangzik.

– Hát talán nem éppen hülyén, de azért... – Megrázta a fejét. – Csak azt nem szeretem, hogy félsz. Hogy *éppen tőlem félsz*. – (Szünet. Majd hirtelen.) – Hogy állt fel a Sabaria? Emlékszel még rá?

– Talán.

– Ugyan! Te mindenre pontosan emlékeztél. Büszke is voltál rá.

– Régen lehetett.

– Azért még nem olyan nagyon régen. Na halljuk!

– Weinhardt...

És mindjárt el is akadt.

A csapat többi játékosa nem jelent meg a pályán. Se a bekkek, se a halvesor, se a csatársor. És az ellenfél se futott ki az öltözőből. Weinhardt egyedül a pályán. Összefonta a karját, a térdét masszírozta. Neki dőlt a kapufának. És aztán már meg se mozdult.

Hosszú hallgatás.

A lány unott hangja.

– Ki az a Weinhardt?

– Hát a kapus.

– Miféle kapus?

– A Sabaria kapusa.

– Sabaria!

– Micsoda csapat! Szombathely büszkesége.

– És mit érdekel engem a Szombathely büszkesége?

– De hát az előbb éppen azt kérdezted, hogy...

– Engem valahogy egész más érdekel. Nem kell felelni, ha nem akarsz. – Nézte a másikat fátyolos tekintettel. – Tudod, amikor az történt a Károlyi-kertben, én csak egyet kértem tőled.

A férfi némán bólintott.

– Hogy nézz fel néha az apámhoz.

Csönd.

A férfi egy mozdulatot tett, mintha meg akarná simítani a lány arcát. Megsimítani vagy elhárítani.

– Annyi minden szakadt rám.

– Neked se lehetett könnyű.

– Hangjátékokat írtál – hallatszott egy száraz férfihang. – Szovjet hangjátékokat.

– Azokat csak átírtam. Átpofoztam. Nyersfordításból.

– Szovjet hangjátékokat piciknek. Nyersből.

– A Dávidkát is átpofoztam.

– Ja, igen. A Copperfieldet.

– És a Robin Hoodot! A Komisz kölyköt! A Tarasconi Tartarint! Folytassam?

– Ne folytasd.

– Néhányat talán te is hallottál.

– Néhányat.

– Egész tűrhető lehetett. – (Pillanatnyi csönd.) – Az adott körülmények között.

– Az adott körülmények között.

A lány mintha semmit se hallott volna ebből a rosszkedvű párbeszédből:

– Lehet, hogy akkor találkoztál apával utoljára... ott a Károlyi-kertben. – Maga se tudta, miért tette hozzá. – A temetésen.

– Mi ketten voltunk melletted.

A száraz hang. – Mi hárman.

– Megágyaztatok nekem. Szakszerűen.

– Hát...

– De te azért mégse csak azzal a rideg szakszerűséggel. Kedvesen, otthonosan. Igen, mindjárt otthon éreztem magam. Körülöttem a sétányok, a padok, a fák, a házak. – Valamilyen lágy, álmodozó hangon. – Ti hárman voltatok mellettem.

– Én csak az apádat láttam.

– És a barátodat?

– Nekem nincs barátom.

– Milyen drámai vagy.

– Mindig ilyen.

– Schiff! A vörös Schiff!

– Már azt hittem, meg sem ismeresz.

– Te a Tisza Kálmán térre jártál. A Károlyi-kertbe soha.

A lány szemrehányó hangja. – Akkor azért mégis... Mondhatom, elég sokan voltak. Schiff. – Lehet mondani.

– Te komcsi voltál.

– Most is az vagyok.

– Ez komoly?

– Ez komoly.

– De hát akkor...

– Felkötnek.

– A forradalmárok?

– Az elvtársaim. Túl sokat tudok róluk.

– Nem merik megtenni.

– És mégis, miért nem?
 – A ruszkik kivonulnak.
 – Honnan veszed ezt?
 – A tegnapi lapokból.
 – Nézz bele egy mai lapba. – (Szünet.) – A szovjet csapatok gyűrűje bázárult Budapest körül.

Csend.

– Nálam meghúzódhatsz.
 – Nem húzódok meg nálad.
 – Nem köplek be.
 – Honnan tudod?
 – Mit akarsz ezzel! Most mondd meg, hogy mit akarsz!
 – Az első pofonok... a rugdosás... Már csak úgy bevezetőnek...
 – De akkor se! Egy régi havert!
 – Hagyd ezt a régi havert!
 – Na, ide figyelj, Schiff...

Schiff a pulóverét nézte. Azt a szürke, kinyúlt pulóverét.

– Mióta hordod?
 – Ősidők óta.
 – Még az apádé lehetett.
 – Apának nem volt pulóvere. Megvetette.
 – Miért?
 – Nem lehetett tudni. Nála semmit se lehetett tudni.
 – Érdekes pofa lehetett.
 – Elég érdekes volt.

– Mi van a Deák Lacival?
 – Ezt komolyan kérded?
 – Komolyan.
 – Őt már a nyilasok elvitték. – (Szünet. Majd némi sértődöttséggel.) – Én lettem volna az esélyesebb.

Schiff eltűnt. Aztán már csak a hangját lehetett hallani. Ahogy a többiekkel együtt énekelte a Himnuszt. A Károlyi-kertiekkel. A vékonyka kis utcák is megszólaltak.

Márta akkor kapta a lövést.

Kiabálás, sikolyok. A rémület, a rettegés hangjai.

Megint csak a szekrény előtt. Homloka ráborult a térdére.

Határ Győző

BOGUMIL

Stockholmba, Tudós Klein Györgynek

mennydörög a lények óceánja:
istenén az ördög átka van
vereségnek jöttem a világra
s vereség hogy tűntön-távozom

nagy időmnek mélyen meghajolva
rám terul az irgalmatlan ég
megcsalt a mogorva – meg! a kurva
üres bélű éjféketeség

voltam tetves-elfogyó-parányi
tű – veszőben szénakazlakon
mágnessel se – engem megtalálni
voltam magvahasadó atom

voltam érzülékeny góc – kelőbe'
öntapintó párjakereső
voltam úr postája messze löve
messze hordó meteoreső

eltanultam torokharapását
tejút uzenethüllőinek
árasztotta közönyöm kartácsát
özönár az özönűrhideg

korszakszelve szálltonszállva szálltam
tengeröltő emberkormorán
otthon voltam száz galaktikában
demiurgosz sorsát verte rám

a lét – lennem a munkáló baromnak
tűrtön lennem örök Második
csürt világok hogy velem forognak
tűrnöm kellett elmagzásomig

lázadozni késő horgadással...?!
rám oeltet űrpolipszirént
kéje mélye unton elvárásol
s ontok bontok billiónyi lényt

mennydörög a lények óceánja:
istenén az ördög átka van
vereségnek jöttem a világra
s vereség hogy tűntön-távozom

A VERT SEREG

Komor paródia

hogy egy legyek a vert seregből
s erre ébredjek este-reggel
e csatavesztett földtekén
míg ők joháztak harsonáztak
engem lehagy a törzs a század
— — — gondoltad volna Jencikém?

velem suhan falon palánkon
kifosztott árnyait ha látom:
kísértetjáró vert sereg
hogy most a vertek közössége
holtunkban venne puskavégre
— — — csupán mert ránk esteledett?

megbújnak lopnak ténferegnek
hírmondói a vert seregnek
kétféle szétvert partizán
s ha nincs egyéb csak vert sereg már:
ez tart tovább minden haragnál
— — — gondoltad volna Marcikám?

engesztelhetetlen haragban
e mozdulatlan mozdulatban
vonagló árvák özvegyek
kísértetjárta romfalakban
csak két szétvert kiver sereg van
— — — s a vert seregből egy legyek?

hogy megmaradjunk épp mi ketten
s ne essünk el az útközetben
kik együtt voltunk iskolán!
irány a feddő feneketlen
feledésbe: kráter-menetben!...
— — — gondoltad volna kiskomám?

TÜZKERESZTSÉG

Szirtes Gábor Györgynek

tántorgunk a tönkrement világban
tonnaszámra – élehetetlenek
halhatnékunk már oly zabolátlan
mint ki szembenézve várja bátran
a rávillantott dörgő sortüzet

jó a kábszeresnek – a kokósnak
jó ki borba fojtja bánatát
megmaradni okos cinikusnak
ég világok bárhogy ingadoznak:
mindig tudja mért hogyan tovább

nem mentség a kurva tonkrementség
mennyországba jószág-útleveél
nem vigasz hogy élni képtelenség
untig válság unt világjelenség:
ne mivélünk tartson aki fél

ami van rühelljük elkívánjuk
oly kétségbeejtő idegen
belesajdul – nem a mi világunk! –
s rángatózik minden idegszálunk
ideggyulladásos betegen

tántorgunk a tönkrement világban
tonnaszámra – élehetetlenek
halhatnékunk már oly zabolátlan
mint ki szembenézve várja bátran
a rávillantott dörgő sortüzet

Vas István

FELOLDOZÁS (II)

3

Szép karrier

Pedig ez a pálya egyre több lehetőséggel kecsegtetett. Én erre akkor kezdtem ráébredni, amikor egy tavaszi napon a romos falakon sűrűsödő plakátok közül az egyik tudtomon kívül magára vonta pillantásomat. Rögtön rájöttem, hogy mi ébresztette föl a figyelmem: saját nevem egy névsor vége felé. Odaléptem: egy megjelenendő új politikai és szellemi hetilap, az *Új Magyarország* hirdette munkatársai nevét. Az oszlop élén a főszerkesztő neve: Boldizsár Iván. Hiába, Boldizsár, aki pedig nem is tartozott a személyes barátaim közé, időnként valamilyen jótéteményben részesített. A legfőbb jó, amit tőle kaptam, az Etiről hét évvel ezelőtt írt cikke volt, amit aztán az emlékkönyv számára kibővített. Annak a plakátnévsornak és benne az én nevemnek nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget – afféle távolból küldött üdvözlőnek fogtam föl. De ahogy folytattam utamat, mind sűrűbben tűntek szemembe az *Új Magyarország* plakátjai. És nemcsak az enyémbe. Egyre többen gratuláltak, ismertek föl: Ja, én vagyok a Vas István – igaz, nem mindenki tudta, költő vagyok-e vagy filmkritikus, publicista. Aminthogy csakugyan idővel még angol filmekről is írtam kritikát az *Új Magyarország*ba, de azért persze inkább irodalmiakat, régi barátaim, Déry Tibor és Fodor József könyvéről például, sőt Lukács György BALZAC, STENDHAL, ZOLÁ-járól is – itt még nem kellett leszámolnom magával a módszerével.

De azért Boldizsár leginkább, mégiscsak verseket kért tőlem, és ha adtam, azokat hozta legörömostebb. Én meg szívesen adtam neki, az *Új Magyarország* jó forgalmú lap volt, és jólesett megint rotációs papíron látni a verseimet.

Mert hát igen, újra írtam verseket. Nem a németek bevonulásakor kezdett naplót folytatnom, a Zeitgedichteket. Februárban, átkelésünk után még írtam egy-két heveny szakaszt, de aztán úgy éreztem, hogy a műfaj elvesztette jogosultságát. Úgy is éreztem viszont, hogy megkíván valami befejezést, mintegy a hevenyészve odavetett kövek, kövecskék után egy komolyan kiképzett zárópillért. Amilyen onkéntelenül, sőt meggondolatlanul keletkeztek egy éven át a ciklus darabjai és töredékei, olyan meggondoltan, sőt mondhatnám eltokélten fogtam hozzá a berekesztő darab, az UTÓ-HANG* kifaragásához. Mindenekelőtt úgy éreztem, valamilyen mentséget kell találnom, amiért egy éven át csaltam, szöktem, bújtam, valamilyen jogosultságot az életben maradásra. A legkézenfekvőbb az volt, hogy van mit védenem. Sőt, amit helyzetemnél fogva jóformán csak én védhetek. Hogy mit? Otrombán fogalmazva, de finomabban ma sem tudom – az egyén, a személyiség jogát. Mi ellen? A közösségi igényekkel szemben, feleltem volna, ha akkor kérdezi valaki. De nem kérdezte senki, mert mindenki tudta, hogy a kommunistáktól védem a személyiség jogát – Lukács György két év múlva is visszatért rá. Két év múlva? De hiszen ma is, ha felnyitom, kihallani belőle, mit akartam védeni:

„Én nem azért rejtőztem csalva, szokve,
 Hogy megmentsem a pára-életet,
 De nem lettem az ember-kása csöppje,
 S nem tűrtém el, hogy én ne én legyek –”

és azt is, hogy kik ellen:

„Mik biggyesztett nullákkal növekednek,
 Sok bángyu szám engem nem érdekel,
 Nekem a milliárd magányos egynek
 Gógös-szegény testvérisége kell –”

sőt, minden félreértés elkerülése végett az utolsó szakaszban még azt is kimondtam: „nem lehetek új vallás ócska papja”.

Lengyel Balázs, az *Újhold* szerkesztője, aki többször is írt rólam, ahányszor, annyi-féleképpen, utoljára mint adut vágta oda a *retorika* szót. Amire én kissé méltatlankodva kaptam fel a fejem. De most az *UTÓHANG*-ot újraolvasva rá kellett ébrednem, hogy olyankor, amikor fontos volt nekem, hogy első hallásra vagy olvasásra se értsenek félre, némi *oratio recta*tól sem riadtam vissza, sőt olykor a hangomat is fölemeltem hozzá.

De hát hogyan is került Balázs ilyen irodalmi ítélőszékbe? Igaz, mindig is kedvelte a verseket, kívülről is tudott egy csomót, néha egész szakaszokat idézett, szerettük is érte, hogy ilyen komoly ember létére ezt sem áthatja. Mert máskülönben igen komoly fiatalember volt, komoly szociológiai és politikai, ma úgy mondanók, politológiai képzettségű, aki a *Századunkban*, a *Huszdik Század* utódában némileg Szabó Zoltán gondolkörében kezdte a közírói pályát, és hihetőleg ott is folytatja majd, ha ez a tekintélycs lap a betiltás után újra megindul.

De amikor, a Cipinél történt látogatása után, azaz már az ostrom után, Pesten újra találkoztunk, kezdtem látni a lehetőséget, amely erről a komoly és megbízható pályáról kilendítheti őt. A lehetőség egy fiatal, artemiszien és atletikusan tökéletes alakú, szépszöke lány volt. Akkor már ismertem verseit. Döbbenetesen készek voltak. Együttal egy új kezdet jelentői – majd' azt mondtam, hirdetői –, legalábbis költőnőink történetében. Mindenekelőtt ami a formát illeti. Hiszen igaz, Hajnal Anna már tíz évvel azelőtt némi habozás után a forma mellett döntött. De az ő formája még a saját szellemtestéhez szabott bő, görögös-romantikus peplum volt. Ennek a Buda romjai között kezdő költőlánynak a formája is, helyesebben a formái, ugyancsak atletikusan feszesek voltak. Igen, az én emlékezetemben Szabó Lőrinc és Illyés meg a mi nemzedékünk után mintha ő, Nemes Nagy Ágnes – mert róla van szó természetesen – ez a határozottan fellépő lány véglegesítette volna az új magyar költészetben a kötött vers uralmát.

A formánál is föltünőbb újdonság volt a költőnőiségben az ész – nemcsak nálunk, világszerte átaláltak vele élni a Lira leányai. Ennek a költőlánynak a jelentkezésre váró kézírataiban büszkén, sőt kihívóan szikrázott. Mint például ebben, az akkortájt bátorinak számító epigrammájában: „*Mért szeressem a népet? Azért, mivel épp az enyém tán? Pontos igazság te! Légy népem s a hazám!*” És még hozzá az volt a címe: HAZA. Persze az ész-hit óhatatlanul némi naivsággal vegyült, mintha tudni lehetne akkor, háborúból és rémuralomból ocsúdva, hogy mi ez a *pontos igazság*. De a fiatal Nemes Nagy Ágnes nemcsak az észben hitt, hanem az igazságban is. Amely nemcsak *pontos* lehet, hanem *öldoklő*

is, mint egy másik akkori versének a végén: „*Villogjon ép fegyveretek, melyen a lét nem ejthet többé semmi rozsdát: a tiszta, öldöklő igazság!*” Mondanom sem kell, hogy Hajnal Anna himnuszainak és énekeinek zengő szenvedélye közelebbről érintett, mint ez a pontos és öldöklő ész- és igazsághit. De nem, nem is kellett volna ennek a vívni kész igazsághitnek eleven forrását az életben megismernem ahhoz, hogy tudjam, melyik az új, a – József Attila szavával – „győzni-fogó” költészet. Ahhoz viszont hozzásegített a mi korai személyes találkozásunk, hogy megértsem: nem csoda, ha ennek a világhódító sugárzásnak a lendülete a derék Balázst kisodorta parasztpártian megbízható pályáivéből.

Ennek a pályamódosításnak első feltűnő jele tudomásom és tapasztalásom szerint az a kritika volt, amit Balázs a KOLDUSOPERA bemutatójáról írt – melyik lapba, már nem emlékszem. Nagy, magasztaló cikket, ami érthető: a háború vége óta, az új rendszerben ez volt az első premier. Hosszan, magasztalóan foglalkozott az én fordításommal is. Én magam korántsem voltam vele olyan elégedett. A bemutatón ébredtem rá, milyen megbocsáthatatlan hibát követtem el a főhős nevének a fordításával. Mackie Messert magyarul Tör Tamásnak neveztem. Ha van fordítói formalizmus, az enyém a legkirívóbb példája, mert azt, hogy a vezetőkéneve és a keresztnéve németül alliterál, vagyis ugyanazzal a betűvel kezdődik, fontosabbnak tartottam, mint azt, hogy kést jelent, nem pedig az elegánsabb tört. Arról nem is beszélve, hogy az eredeti négy szótag, nem pedig három, amit nehezebb a dallammal összeilleszteni. De azért nem az én fordítói hotlásomnak tulajdonítottam, hogy az előadásnak nem volt igazi sikere, hanem annak, hogy a pesti közönség foga nem fülk Brechthez.

(KOLDUSOPERA-m további sorsa egyébként fordítói pályám legborzasztóbb viszonytarsága volt – és a legrosszabb üzlete. Jó tíz év múlva szólt nekem Both Béla, hogy megrendezi újra. Mondtam, hogy azt nem lehet, mert sokat kellene javítanom a fordításon. Hát akkor most javítsam – így ő. Ahhoz már nincs erőm, válaszoltam. Akkor hát adja ki másnak a fordítást? – kérdezte. Nyugodtan, feleltem kedvetlenül, egyébként sem bíztam a darab további sikerében.

Blum Tamásra, az ismert és gyakorlott operafordítóra bízta a darabot, aki el is készült vele. Volt egy nagy leleménye: Mackie Messert ő Bicska Maxinak nevezte. A darab az új fordításban idővel váratlan szériasikert aratott, különösen Szinetár Miklós új rendezésében. Aztán eltelt újabb tizenöt év, és az Európa Könyvkiadó Brecht drámáinak a megjelentetésére készült. A kötetet Katona Tamás szerkesztette, aki tudomra adta, hogy a KOLDUSOPERA-t kénytelen az én fordításomban közölni, mert az új változat szövege túlságosan eltér az eredetitől. Azt viszont mégsem engedte a fordítói becsülete, hogy azokat az ügyetlen döccenéseimet, amelyeket már a bemutató után észrevettem, javíthatatlanul engedjem kinyomtatni. Most hát annak a keserves aprómunkának, amit átalltam elvégezni a tisztességes tantième reményében, kénytelen voltam nekiállni a jóval szerényebb fordítási ívhonoráriumért, arról nem is beszélve, hogy a színházak minden felújításkor továbbra is az új fordítást adták, természetesen, már csak a leleményes találatért, a Bicska Maxiért is. [Azért a Tör Tamást mégis kijavítottam: Penge Meckie-re – eléggé ügyetlen megoldás volt ez is.]

De ha már Lengyel Balázs ilyen jócskán – és számomra ilyen kedvezően – belekóstolt az irodalomba, nem volna-e helyes, ha hozzá fordulnék, hátha szerteágazó összeköttetéseivel engem is be tudna juttatni valamilyen elviselhető állásba – mert hiába, a szabadúszópályához még mindig nem volt elég merszem. Próba szerencse – bele is vágtam. Tudtam, hogy a Belügyminisztériumban van, de sose kérdeztem, hogy hol

és mit csinál. Kiderült, hogy éppen a kellő helyen dolgozik. Teljes jóakaratóval és fiatal erélyével karolta fel ügyemet: két hét múlva azzal a jó hírrel érkezett, hogy Erdei Ferenc, a belügyminiszter, kinevezett, sajnos, tette hozzá kissé röstelkedve, a *számvevőségbe*, másodosztályú főtanácsosnak, a hetedik fizetési osztályba. Balázs jóval később elárulta nekem, hogy miért ódzkodott Erdei attól, hogy a fogalmazói karba nevezzen ki: mert a nagy felszabadulásban oda már úgyis túl sok *notáriust* (Illyés hajdani megfajtése szerint zsidót) fogadtak be. Mikor ez tudomásomra jutott, már mulatni tudtam rajta, hogy ezt olyan parasztpárti nyíltsággal vitatták meg. De már annak idején sem nehezéményeztem, hogy a számvevőségre vettek föl. Sőt még örültem is neki. Eleve kényelmetlenül készültem a köztisztviselői pályára. Elvégre ahhoz jogi végzettség kell, mint ahogy Lengyel Balázsnak is, Kálnokynak is volt jogi doktorátusa. Én meg a tájára sem jártam semmilyen egyetemnek. Fogalmam se volt róla, mi a számvevőség, de nyilván, mint a neve is mutatja, ott számolni kell. Márpedig akármilyen rossz könyvelő voltam is, ehhez mégiscsak többet értek, mint a joghoz. Arról nem is beszélve, hogy a számvevőségen ugyanabba a fizetési osztályba kerültem, mint Lengyel Balázs, aki egy előkelő osztály helyettes vezetője, és Kálnoky, akit csak akkortájt léptettek elő miniszteri segédutkárból miniszteri titkárrá. Azt is előnyös körülménynek tekintettem, hogy leendő munkatársaim egyelőre még bizonyára nem csömörlöttek meg a parvenüktől, az újonnan jöttektől, hogy én leszek az első, aki újonnan és kívülről érkezett ide közéjük.

De csalódnom kellett a számvevőségben. Mindenekelőtt nem vált éppen előnyömré, amikor bemutatattak egy eléggé zsúfolt teremben – de hát csak fokozatosan hozták rendbe a minisztérium helyiségeit – egy kis termetű, mokány, bajszos, első osztályú számvevőségi főtanácsosnak. Megkérdezte, hány éves vagyok. Mikor elárultam, meglepten és az egész teremben hallhatóan fölkiáltott:

– Harmincöt éves és már másodosztályú számvevőségi főtanácsos! Szép karrier, kolléga úr.

Ez persze nem minden él nélkül hangzott el. De azért nem mondhatom, hogy el-lenségesen fogadtak. Nem sok idő telt belé, hogy kezdtek megenyhülni irántam, kivált, amikor észrevették, milyen gyámoltalan vagyok, a munkámban is. Mert ez volt a nagyobb csalódásom a számvevőségben, hogy szó sem volt ott könyvelésről, még számolásról sem igen. Az iratokon, átiratokon, bizonylatokon, amiket nekem feldolgozásra kiosztottak, szerepelt olykor egy-egy összeg, vagy több is, de amit csinálni kellett velük, semmiképpen sem számolás volt, hanem inkább jogi, semmint számtani művelet. Mint ahogy kiderült, számvevőségi kollégáim is mind végeztek jogot, a névjegyükön legtöbbször neve előtt ott díszelgett a *dr.* jelzés. De hát könyvelést mégiscsak tanultam, ha nem vizsgáztam is le belőle, a bécsi kereskedelmi akadémián, a lényegét mégsem értettem meg, tizenöt év alatt sem, a Standardben és a Giraud-nál. Ami viszont nem akadályozott meg abban, hogy a magam részmunkáját, a belföldi adósok folyószámláinak a kezelését úgy-ahogy el tudjam végezni. Itt is, a Markó utcai hivatalomban, kezdtem belejönni a rám kiosztott „munkadarabok”, ügyiratok intézésébe. És ha valamelyikben sehogy sem ismertem ki magamat, nyugodtan fordulhattam bármelyik szobatársamhoz: készségesen, sőt gyámolítón igazítottak útba. Hamarosan rájöttek, hogy nem kell tőlem tartaniok, még attól sem, hogy netán elébük találnék vágni a pályán. Fokozatosan, anélkül, hogy ünnepélyesen följánlották volna, minden szobatársam tegezni kezdett. Amit én csak nehezen viszonyoztam, nem voltam hozzászok-

va: a Standardben és a Giraud-nál mindenki *maga* volt, csak azok tegeződtek, akiket közelebbi barátság is összekapcsolt, mint engem és Róna Robit.

Persze más különbségeket is volt alkalmam észlelni a magán- és a köztisztviselők között. Általános volt az a nézet, hogy a közalkalmazottak urizálnak, nem dolgoznak. Ez a nézet – vagy híresztelés – hamar és napnál világosabban rágalomnak bizonyult. Ámde tagadhatatlanul nagy eltérés mutatkozott a kétféle munka üteme és végzőinek tartása között. A Standard könyvelésében Róna Robi például milyen erélyes léptekkel csörtetett be az igazgatói szobába, fölháborodottan jelenteni, hogy Tiefenbrunner Újpestről még mindig nem fizetett, Müller doktor milyen buzgalommal görnyedt a könyvelési kartotékok közé – csak Steller dolgozott nyugodtan, a legtöbbet a könyvelésben. És maga Balassa igazgató úr, ha kijött közénk, csupa erély volt és idegesség – látszott rajta, hogy az egész gyár gondja nyomasztja szívét. És a Giraud-nál is mindenki, Marika is, kapkodva rohángált az üzem és az iroda között egy-egy szállítmány elindítása előtt. De a Markó utcában, szobatársaimon körülnézve, nyomát sem láttam ilyenféle igyekezetnek, ültek egyenesen, hátukat, nyakukat kihúzva, úgy nézték nyugodtan az asztalon előttük fekvő vagy esetleg a kezükben tartott ügyiratot, olykor valamit írtak rá, aztán tempósan egy másikat vettek elő. Mi Újpesten, a Klauzál téren, Angyalföldön a buzgó munkát gyakran szakítottuk meg buzgó beszélgetéssel, a stílusos kifejezés az lenne, „tracspartikkal”. Nem mintha az én új kollégáim alkalmadtán ugyancsak ne beszélgettek volna hivatalos órák alatt nem hivatalos dolgokról, de olyankor megadták annak is a módját: látványosan fölálltak, és elvonultak az asztalhoz, megtárgyalni a magánügyeiket, vagy érdeklődtek egymás családja iránt. Sőt az is előfordult, hogy egyikük-másikuk vette a kalapját, kabátját, és lement elintézni valamit. Szóval az egyik hivatalnokfajta kevesebb, a másik több munkát végzett, mint amennyi meglátszott rajtuk.

Nekem pedig, mondanom sem kell, melyik munkautem volt a kíváncsabb. Egyszer-máskor minden csüggedés nélkül jutott eszembe, hogy valamikor majd mint első osztályú számvevőszéki főtanácsos vonulhatok nyugdíjba.

Szóval, kezdtem kibékülni a jövőmmel.

4

Irodalmi élet

A jelennel, az én jelenemmel kibékülni viszont reménytelennek látszott. Életem fő-tengelye, a szerelem, kibogozhatatlan gubancba görbült. Nem mintha nem igyekeztem volna, legalább eszmeileg, rendet teremteni benne. Emlékeztem Tiziannak egy képére, még jóformán gyerekkoromban láttam egy könyvben, az volt a címe: ÉGI ÉS FÖLDI SZERELEM. Két eléggé testes nőt ábrázolt, nekem egyik se nagyon tetszett, maga a kép sem ragadott meg, csak a címe. Mert hát igen, gondoltam, ez a kezdete minden rendcsinálásnak a szerelemben, hogy kettő van belőle, az égi és a földi. Tudták ezt azok a barátaim is, akikkel akkoriban a földrajzi és közlekedési körülmények véletlenei lehetővé tették az érintkezést. Csak éppen ők fordítva tételezték föl a különbséget: Marikában látták, az egyszerűnek vélt parasztlányban, akinek szépsége magától értetődő klasszicizálással virágzott a pesti romok közt, a földi szerelmet, míg Piroskának, a művelt művésznak, a sok nélkülözéstől sápadt, átszellemült arcában gyanították az

én égi szerelmemet – még ha nem ilyen egyszerű ellentéppárral fogalmazták is meg a különbséget.

Valójában a magától értetődő, az árnyalatoktól, bonyolultságoktól mentes, kérlelhetetlen kívánság a Visegrádi utcába húzott, Piroska puritán szobájába. És a Hollán utcai kényelmes kölcsönlakásban, Mari mellett mi tartott vissza? Hiszen minden olyan egyszerűnek látszott, mikor a Pasaréten, Ottlikéknál, az ostrom alatt ábrándoztam, hogy mi lesz *azután*. Mi lenne? Marika elvonul Örleyvel, én meg egyenesen Piroskához. Nem bántotta volna hiúságomat az a látszat, hogy Marika, miután négy évig oltalmazott a veszélyben, elvonul egy különb férfival. De az a látszat még a hiúságomat is bántotta volna, hogy miután négy évig oltalmazott, magára hagyom Pest romjai között, és elvonulok egy festőnőhöz. Persze nemcsak a hiúságomat. A szerelmemnek igazát is, amely menthetetlenül kettészakadt, az égi ágát, azt az áhítatot, amit Mari szépséges lénye továbbra is kiváltott belőlem.

Hamarosan ráébredtem, hogy ha ezt a tehetetlenül megmaradt áhítatomat és a hiúságomat – amit akkoriban még becsületnek tartottam – valamennyire is meg akarom kímélni ettől a szégyenletes látszattól, Marikát mihamarabb feleségül kell vennem. Elvégre mégiscsak másképp festene, ha mint elvált feleségem lép egymagában a világba, nem pedig mint elhagyott szerető. Ezt az ötletet az indoklásával együtt menten elő is adtam neki. Először teljesen elutasító meglepetéssel fogadta. Minek ez a cirkusz? De aztán idővel hajlott a szavamra, és azt mondta: isten neki. Mivel hatottam rá? Talán belátta az én gyakorlati felismerésem jelentőségét. Talán azzal a biztosítással, hogy *ténylegesen* mindketten szabadok maradunk? amit ő, szegény, igyekezett becsületesen meg is tartani. Leginkább talán mégis azzal, hogy szerettünk kettesben élni, enni, aludni, emberek közé menni. Nem tudom. Nem volt még egy nő, akinek a gondolataiba olyan kevésbé tudtam volna belemenni, mint Mari gondolkodásába. De annyi bizonyos, hogy meghányta-vetette magában a dolgot, még haza is írt róla, Kondorosra, mert megtaláltam anyjának egy kint felejtett levelét – vagy szándékosan hagyta ott Marika az asztalon? –, mondom, senkiben sem ismertem ki magamat kevésbé, mint benne – és a levél közepén ezt a mondatot: „Minek mész hozzá? Hiszen nem szeret.” Ami nem volt igaz; szerettem én Marikát – nagyon. Csak éppen úgy nem, ahogy egy új feleséget szeretni illik. De azért ez a mondat egyike volt azoknak a nyomoknak, amikből tisztelni tanultam leendő anyósomat.

Házasságunkat az V. kerületi elöljáróságon jegyezték be az anyakönyvbe, Marika tanúja Déry volt, az enyém Kálnoky. Egyébként folytattuk az életünket úgy, ahogy addig. Azaz mégsem egészen úgy, mert váratlanul megjelent Alapi Jancsi, akiről csak annyit tudtunk, hogy valahol a kommunista pártban tevékenykedik – hírül adta, hogy Hofmann doktorék már készülnek hazafelé, korábban, mint ahogy tervezték. Így hát nekünk is mihamarabb ki kell kotródnunk az ő kellemes, kényelmes, éppen a mi életünkre szabott Hollán utcai lakásukból. Úgy kellett nekem, miért nem igényeltünk lakást, amíg könnyen lehetett. Mert nem fűlt hozzá a fogunk. Bezzeg Déry nem restelt igényelni, rögtön ostrom után, kapott is egy fényűző lakosztályt, egész emeletet a Sas utca és a Fürdő utca sarkán, valami módon némileg Imrédyvel állt összefüggésben, bár nem az övé volt, hanem valamilyen pénzmágnás rokonságáé. Éppen tőle, vagyis Tibortól kaptunk váratlan segítséget szorongatott helyzetünkben. Oravec Paulával, akit ő is feleségül vett az ostrom után, akárcsak én Marikát – éppen Kalocsa környékére készültek, Paula rokonságához, bizonytalan időre. Akkoriban, aki csak tehette,

vidékre menekült, akárcsak Hofmann doktorék, föllélegezni és jóllakni a nyomasztó és nélkülöző fővárosból. És ilyenkor szívesen adták kölcsön lakásukat megbízható bárátaiknak, nehogy távollétükben valaki kiigényelje. Tibornak is kapóra jött a mi hirtelen hontalanságunk. Amikor hallott róla, szívélyesen följajánlotta bőséges lakását kölcsön, amíg vissza nem térnek.

Mi persze örültünk neki – nem kellett fűhöz-fához kapkodnunk. A költözködés nem okozott gondot – még mindig mindenünk elfért egy bőróndben meg egy nagy szatyorban, könnyűszerrel vittük az Újlipótvárosból az Ólipótvárosba. Déryék új lakása, vagyis a pénzmágnás előző lakása, egy sarokkal odébb esett, mint a mi hajdani, Sas utcai otthonunk romjai. A nagypolgárián hatalmas szobák mamutbútorai között egy percig sem éreztük magunkat olyan otthonosan, mint Hofmann doktor újlipótvárosiasan mértéktartó lakásában. Bezzeg mikor lementem az utcára, furcsa otthonosság fogott el. Jóleső érzés volt megint ott lenni kamaszkorom környezetében. A Sas utcai lakásnak az volt a legfőbb hátránya a Hofmann doktorékéhoz képest, hogy messzebb esett a Visegrádi utcától, vagyis nem lehetett olyan könnyen felugorni, átugrani Piroskához. Mert az ötödik kerületi előjáráságon bejegyzett házasság, mondanom sem kell, nem csökkentette együttléteink számát. Csak éppen ritkábban találkoztunk csak úgy futólag, a Visegrádi utcában, inkább beültünk valahová kettesben. Ami azt illeti, Piroska napközben már nem is volt olyan biztosan megtalálható a Visegrádi utcai lakásban. A Képzőművészek Szövetsége – vagy Szakszervezete? már nem is tudom – élénkebben működött már, Dési Huber özvegye vezette mint párttitkár vagy a szövetség vezetője, Piroska se emlékszik rá, milyen minőségben, de ő volt mindennek a lelke, és Piroskának azt a feladatot adta, hogy keressen lakást a kibombázott öreg festőknek, így hát Sikuta Gusztival együtt buzgón és éhezve járták a várost. És mi, ha találkozni tudtunk, legtöbbször leültünk valahová egy órácskára.

Különben is, egyre több hely akadt, ahova behúzódhattunk. A kommunista párt legfőbb jelszava kezdetben az volt: újjáépítés. De nem kellett hozzá jelszó. Mikor februárban átjöttünk Pestre, azt gondoltam, hogy fővárost kell változtatnia az országnak, talán Debrecenre vagy Szegedre. Márciusban, mire tapasztaltam Pest kitörő életerejét, már tudtam, hogy nem lehet más fővárosunk, csak ez a kettős a Duna két partján. De Pest nem tagadta meg a maga léha szellemét: a kövekhez még jóformán hozzá sem nyúltak, de a kávéházak, eszpresszók már kezdtek hivalkodni közöttük. Mikor februárban megláttam a legyalult belvárost meg az aránylag épen maradt nyüzsgő körutakat, arra számítottam, hogy a város társadalmi földrajza átrendeződik, és a Nagykorút fogja betölteni a Váci utca szerepét. Csakhogy az első kávéház, amelyik megnyílt, a Modern Kávéház volt, az Esku téren, a Veres Pálné utca sarkán, az első eszpresszó a Corso, a Petőfi Sándor utcában.

Ide húzódtunk be Piroskával egy délelőtt. Mit csináltunk? Beszélgettünk. Hogy miről? A szerelmünkről, persze. Meg a folszabadulásunkról is. A folszabadulás legfőbb jelszava volt ennek a kezdeti korszaknak, nem volt vezércikk, se szónoklat, amelyikben elő ne fordult volna, ki komolyan emlegette, ki gúnyosan. A legelterjedtebb vicc az volt, hogy hányféle dülást ismer a magyar történelem, a tatárdülást, a törökdülást és a folszabadülást. Én a számvevőségben hallottam először – senki sem tett lakatot a szájára. Ennyiben kétségkívül folszabadulás volt: egy ideig mindenki jól kibeszélhette magát. Zsibongott is a teli Corso eszpresszó, csak mi beszélgettünk halkán, összehajolva.

– Szegény zsidó asszony vagyok, most érkeztem haza Auschwitzból – hangzott hír-

telen a fejem fölött. Felnéztem: egy félig ősz asszony állt az asztalunknál. Ráismertem. Igyekeztem visszafogni a hangomat, nehogy megjesszem Piroskát.

– Menjen innen, amíg szépen van!

De Piroška ijedten súgta a fülembe – megörültél? – Az asszony most fölemelte a hangját:

– Hogy tud az úr ilyen könyörtelen lenni? Tudná, honnan jövök!

Most már én sem takarékoskodtam a hangerővel:

– Honnan? Zugligetből! Takarodjon, amíg eltakarodhat!

Erre el is ment, ki az eszpresszó ajtaján, meg kell hagyni, hogy teljes méltósággal.

Én pedig elmeséltem a hűledező Piroskának annak a nyári délelőttnek a történetét, az elmúlt évben, amikor az egész családnak az irataival felszerelve rándultam ki Zugligetbe, keresztlevelekért – kivéve magamnak, akinek már hét éves és valódi volt a keresztlevele. Én persze tudtam, hogy ezeknek a zugligeti keresztleveleknek már semmi foganatjuk nem lesz, mégsem utasíthattam vissza a küldetést, ha már csak én közlekedhettem sárga csillag nélkül. Ilyesmit gondolhatott az a zugligeti plébános is, aki minden teketória nélkül állította ki az új keresztleveleket bárkinek, aki csak kérte. És én már a friss keresztlevelekkel a táskámban pillantottam meg az iménti „Auschwitzból menekült szegény zsidó asszonyt”, aki annak idején egy csomó köréje gyűlt asszonyt uszított a plébános ellen azzal, hogy „kergessuk el! Nem lehet a mi papunk, ha meg akarja menteni a zsidókat, akik a pokolba mennek”.

A „szegény zsidó asszony” épp a kellő pillanatban talált rá a szerepére. El kellett múlni néhány hónapnak, a találgatás, várakozás, visszavárás hónapjainak addig, amikor érkezett a számok, a számadások, a számbavételek, a számonkérések ideje. A hatszázezret még senki se merte kimondani, de az már nyilvánvaló volt, hogy az elhurcolt zsidók nagyobb része nem jött vissza. Legtöbbünk tudatában ezekhez a számbavételekhez és számonkérésekhez kapcsolódott az a hír, hogy Szabó Lőrincet pasaréti lakásában a budai rendőrség letartóztatta, és másnap mint háborús bűnöst az Andrássy út 60.-ba szállították, a nyilas házból átalakult, máris hírhedett ÁVO-ba. Talán ugyanaz a Lukács Kató ment érte, gondoltam, az én költő barátom felesége – azaz most már özvegye, mert ami Lacit illeti, róla már biztos volt, hogy nem tér vissza –, az, aki Ottlikot is, mint nyilast elfogta volna, ha én meglehetősen ingerülten föl nem világosítom.

De nem Lukács Kató volt egyedüli nemtője a bosszúnak, a számonkérésnek. László Endre, az akkor már eléggé ismert festő nővérének is nagyon határozott nézetei voltak. A szépségében is volt némi erőszak, ami kivált szelídebb férfiakra hatott: első férje még Szegő Lajos volt, a magánfilozófus, a második már Oláh András, a varázslatos irodalomtörténész. És amikor már nem lehetett kételkedni benne, hogy ő is elpusztult, közel a nyugati határhoz, Klári számonkérő haragja, kényes értékszemlélettel, nem holmi keretlegények vagy akár vezető politikusok ellen fordult, hanem azokat a nagyságokat vonta volna felelősségre, akik nézete szerint önkéntelenül vagy könnyelműen az üldözés szellemi szövetségesei lettek. Pesten azt beszélték, hogy a Szabó Lőrinc ellen indított eljárásnak is ő volt a bujtogatója.

De akadtak Szabó Lőrincnek védelmezői is. Köztük a leghatékonyabb Kardos László volt, aki Debrecenből költözött föl Pestre az új kultuszminisztériummal, amelynek tanácsosa volt, és akit mindnyájan szerettünk és tiszteltünk. Ő beszélt rá minket, kivált közülünk a zsidókat, hogy írjunk levelet Lőrincnek a börtönbe, tekintélyének és népszerűségének a bizonyítására. A legkedvesebbet Szép Ernő írta, aki azzal kezdte, hogy

hallotta, milyen *malőr* érte fiatal barátját. Én is írtam persze, többek közt azt is, hogy ha ő háborús bűnös, az egyetlen, akinél a szellemi értéke, amit hozott nekünk, többet nyom a latban a bűnénél. Igaz, hogy ezeket ugyan a börtöncenzúra kihúzta, de olyan kíméletesen, hogy Lőrinc könnyen elolvashatta. Meg azt, hogy nem lehet kényelmes érzés egy rendszernek, ha kénytelen börtönbe csukni az ország legnagyobb költőjét. De azért nem kizárólag ezeknek a stratégiai mondatoknak volt köszönhető, hogy Szabó Lőrinc három nap elteltével – tudtommal, minden további eljárás nélkül – elhagyhatta börtönét.

Szabó Lőrincnek ez a börtönközjátéka, bármilyen váratlan volt is, így visszatekintve, föltételez némi irodalmi életet. Aminthogy volt is ilyen. Például megalakult az Írószövetség. Igazi koalíciós alapon jött létre: benne volt az elnökségben Gergely Sándor és Zilahy Lajos, Kassák és Illyés, Tamási Áron és Kárpáti Aurél. Hogy hol történt ez, már annak idején sem tudtam, engem nem értesítettek róla, nyilván nem tudták a címet. A hírnek egyébként nem tulajdonítottam jelentőséget: úgysí általában majd, gondoltam, de az a lehetőség eszembe sem jutott, hogy ebből a képződményből, ha másodlagosan is, adminisztratív és politikai hatalom válik majd idővel.

Az én érzékelésemben az irodalmi élet szabadban kezdődött, a Jardin de Paris-ban – vagy valamilyen, ahhoz hasonló, éppen maradt kerthelyiségben. Ott székelte egyelőre a British Council. Mint kiderült, nem ez volt az első fogadásuk: szakmánként ismerkedtek a magyar szellemi élettel – ezúttal az írókon volt a sor. Ők bezzeg megtalálták engem, azazhogy Gál Pista, az én régi barátom, az *Apolló* hajdani szerkesztője, aki a követségen dolgozott ismét, ő nyomozta ki a címet, és a lakásomon keresett föl, átadni személyesen a meghívómat. Megörültem az előkelő, kisméretű, aranybetűs, fehér kártyának, és láradtan, éhesen, de örömmel baktattam a Városliget felé. A Hősök terének bombától megrostált szobrai mellett Devecserivel találkoztam. Örültünk egymásnak, összeölelkeztünk – szóval élünk. Kettesben folytattuk utunkat, ahogy azonban beljebb hatoltunk a Liget mélyébe, jóformán minden lépésnél újabb író vagy költő csatlakozott hozzánk, sápadtan, éhesen, szomjasan bandukolva, volt, aki bottal sántított az elegáns összejövetelre.

Hogy a fogadás elegáns volt, már abból is kitetszett, hogy a házigazdák is, a vendégek is – mármint a férfiak – sötét ruhát viseltek. Az előbbieknél jól állt a zsakett, amit az utóbbiak nem mindegyikéről lehetett volna elmondani: voltak köztünk, akiken feszült, másokon meg lötyögött a zakó meg a nadrág – látszott, hogy kölcsönruhában jöttek el az ünnepélyes alkalomra. Lötyögött énrajtam is, pedig én a sajátomat viseltem: a fekete ruhámat, a májusi költőzésekör átmentettem apám homijával a Vilmos császár útra; minden öltönyöm elpusztult a Sas utcában, hétköznapi ruháznak csupán az az egy maradt meg, amiben Cipiéknél átvészelttem az ostromot – az ünneplő ruhámból viszont alaposan kifogytam.

De kifogástalan vagy hevenyészett ünneplőben, mégiscsak igazi írógyülekezet alakult a Jardin de Paris – vagy ahhoz hasonló hely – kerthelyiségében. Az újonnan létrejött Írószövetség elnökei ugyan nem jelentek meg – isten tudja, miért, holott nyilván őket is meghívták –, de ott volt mindenki más, köztük egy csomó igazi író is. Nekem ezzel a fogadással kezdődött az irodalmi élet, mondtam főntebb. Ezt már akkor is így éreztem. Nemcsak a sokadalomtól. Ebben a keretben az egyes alakok jelenléte is, távolléte is határozottabb lett. Itt vettem végleg tudomásul, hogy Sárközivel, Halász Gáborral, Szerb Antallal véletlenül sem találkozhatunk többé. Radnótiiban még reménykedtem. Tudtuk, hogy vonulnak vissza, hazafelé, Szalai Sándor és Justus Pál – külön-

külön – menet közben megszöktek, és hozták magukkal Miklós Borban írt verseit, nagy verseket, nem a halál, hanem az élet versei voltak, olyan épek és emelkedettek, nem tudtam elképzelni, hogy meghaljon.

Weöres Sanyi sem volt ott, de róla tudtuk, hogy él, Csöngén, az apja gazdaságában. Sőt azt is tudtuk, hogy alighanem ő volt az utolsó író, akivel a közelükben munkaszolgálatban sínylő Sárközi, Szerb Antal és Halász Gábor érintkezett, ha nem is közvetlenül, hanem egy kétségbeesett levél útján, amiben élelemcsomagot kértek tőle. Küldtek is nekik egy nagy csomagot, de persze azt már nem lehetett tudni, mi jutott el hozzájuk a csomagból a keret kezelésén keresztül. Azt is csak jóval később tudtuk meg egy új folyóiratban megjelent verséből, hogy Sanyika is jócskán megszenvedte a *malinki robotokat* és a megszállás egyéb sanyarúságait. Költő barátai sem jelentek meg a fogadáson, se Takáts, se Jékely, de róluk is tudtuk, hogy megvannak valahol vidéken vagy éppen Erdélyben.

Szép számmal jelentek meg a vendéglátó háziak is ezen az első fogadáson. Úgy látszott, házigazdai kötelességüknek érzik, hogy minden vendéggel foglalkozzanak, legalább egy megszólítás erejéig, ami éppen eléggé feszélyező volt, különösen énnekem, aki már értettem Shakespeare-t, sőt Agatha Christie-t is, ami pedig sokkal nehezebb, de addig még soha senkivel sem beszéltem angolul. Annál feszélyezőbb, mivel a fogadásunkra felsorakozott vendéglátóknak Szabó Lőrincet és engem úgy mutatott be Gál Pista, mint az angol költészet legkiválóbb élő tolmácsolóját. Én ezt a zavarbaejtő minősítést némi érthetetlen hebegéssel vettem tudomásul, Szabó Lőrinc bölcsebben, egy szerényen méltóságteljes, néma főhajtással.

Ily módon, a kelleténél nagyobb figyelem terelődött kettőnkre, a jelen lévő angol urak és hölgyek leginkább minket kívántak figyelmükkel kitüntetni. Ami elől én úgy igyekeztem kitérni, hogy amint valamelyik brit urat vagy hölgyet megláttam közeledni, szórakozottan eltávolodtam, lehetőleg valamelyik magyar csoport oltalmába, nehogy ügyetlen angol dadogásommal újabb szégyent hozzak hazámra – a kert szerteágazó ösvényei alkalmas terepet kínáltak ehhez a taktikához. Amikor egy óvatlan pillanatban körülnéztem, úgy vettem észre, Lőrinc a bújócskának ugyanezt a módját folytatja. Végül, amikor alkalmam volt egy fának dőlve kifújni magamat, odalépett hozzám.

– Te sem beszélsz angolul? – kérdezte mélabús megértéssel.

Nem volt miért letagadnom, és kedvem se volt hozzá. Kiderült, hogy az idegen nyelvekkel körülbelül egyforma viszonyban vagyunk: Lőrinc is németül beszélt a legfolyékonyabban.

– Én az ostrom alatt – fejezte be vallomását – nem angolul tanultam, hanem oroszul.

Ekkor azonban, mint egy éppen jókor érkezett folmentő sereg, Cs. Szabó toppant elénk. Meg voltunk mentve. Cs.-ről, ahogy mindenki nevezte, köztudomású is volt, hogy második anyanyelve az angol. Rögtön meg is kértük, hogy maradjon velünk, fedezze fogyatékoságunkat, azaz húzzon ki bennünket a csávából. Csakhogy Cs.-nek ezúttal kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy jó benyomást keltsünk az angolokban. Ő azért jött erre a fogadásra, hogy találkozzon a megmaradt magyar költőkkel, akiket egy nagy vállalkozásba akar bevonni. Hogy milyenbe? Azt elmondja majd holnapután az éppen újra megnyílt New York kávéházban. Ezt a megbeszélést szervezte a fogadás hátralévő részében a British Council kertjében.

És ki gondolta volna, hogy két nap múlva délután mégis mindnyájan megjelentünk a New York frissen meszelt, de kicsit még mindig dohos csarnokában. – Cs. már az

akkortájt koszorúban feltűnő költőnőket – Koczián Katalint, Tóth Esztert, Gyarmathy Erzsébetet, Nemes Nagy Ágneszt is hívta, őket vettük körül az asztalok mellett, az asztalok között, úgy hallgattuk Cs. hősénekét. A *saga* neve Itália volt. A hadjárat célja egy könyv Itáliáról. Jobban mondva az európai költők Itália-vágyakozásáról, Itália-képéről. A könyv úgy volt elgondolva, hogy első fele egy tanulmány a témáról, ami persze Cs. Szabó munkája lesz, második fele egy antológia az európai költők – többek között a magyarok – Olaszországról szóló verseiből. Sok megvan közülük jó magyar költők átültetésében, de a többi nekünk kell lefordítanunk, mégpedig nemcsak úgy a vakvilágba, mert a Révai Könyvkiadó, azaz Illés Endre már lelkesen elfogadta Cs. tervét. És már húzta is elő a táskájából és nyújtotta át kinek-kinek a részére kiszemelt versek listáját – mert ilyen előrelátóan dolgozott. Még Radnótinak is félretett egy adagot, mert ő is bízott a hazatérésében. Saját magának is fenntartott néhány, nem kötött formában írt verset. Az öregebb fordítók közül Kardos László, Lányi Viktor, Gáspár Endre, a leggyorsabb magyar fordító, a mi korosztályainkból Keresztury Dezső, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Rónay György, Kálnoky Laci meg én, és a legfiatalabbak közül Somlyó György és Devecseri.

Énrám hat vers jutott. A legkönnyebbnek két Goethe-elégia látszott, a rómaiakból, a legnehezebbnek két Gérard de Nerval-sonett, a rendkívül zárt formájukba rejtett, bonyolult mondat szerkezet miatt. Ráadásul két hosszú Browning-vers, melynek a látzólag bőséges terjedelmébe is nehéz volt azonban belezsúfolni a tényeiket és történeéseiket, még hozzá könnyedén természetes, köznapi szavakkal. Másnap hozzákezdtem az első Nerval-sonetthez, az utolsó Browning-verssel azonban elvesződtem szeptember közepéig.

Vesződség! Hát persze. De közben milyen folemelő érzés volt, mekkora dicsőség – nemzeti dicsőség –, hogy a szétrombolt városban, éhezve, nélkülözve, nagy fagyokkal mögöttünk és előttünk, megverten gyalogolva, az orosz hadsereggel a nyakunkon, ilyen kalandba indultunk.

Igen, a háború után az én számomra az igazi irodalmi élet a New York kávéházban kezdődött, ahol körülvettük Cs. Szabó Lászlót, aki sorra átnyújtotta nekünk a lefordítandó versek céduláit, mint a hadvezér a tisztjeinek mindazon erődök tervrajzát, amiket el kell foglalnunk – a nagy európai portyán.

5

Aki bírja, marja

A ránk kiosztott versek fordítása azért is akadozott, mert mindig közbejött valamilyen más fordítás. Egyelőre leginkább a III. RICHÁRD: a Nemzeti nekidurálta magát, Majort feszítette a szerep, szerette volna már színpadra vinni. De hiszen én is azt fordítottam a legönfeledebb örömmel, Déryék akaratlan örökhagyóinak a könyvtárában megtaláltam egy hatalmas angol–német szótárt, aminek sokkal több hasznát vettem, mint az én kis angol–magyaromnak.

Már-már megszoktuk ezt a nagyúri tágasságot, amikor megérkezett a vészír, hogy Tibor készül haza Paulával, ők is, akárcsak Hofmann doktorék, hamarabb, mint ahogy tervezték – úgy látszott, bármennyire könnyebb is az élet vidéken, mindenki siet onnan haza, a romba dőlő főváros nehéz, de eseményteljes nyomorába.

Most hát új szállást kellett keresnünk, de gyorsan. Ezúttal azonban sehol sem adó-

dott új lehetőség, csak a környékünkön, az Árpád utcában, Tibornak, illetve anyjának hajdani lakása közelében, egy újonnan megnyílt penzióban. Költséges lehetőség volt, persze, de pillanatnyilag éppen volt pénzem, mert a Nemzeti becsületesen megtartotta azt az alkunkat, hogy minden fölvonás után kapok egy kiló kávét vagy a napi áron számított ellenértékét, ami elég magas volt. A penziót egy komoly, barátságos asszony vezette, a szobák tiszták voltak, de szerények, térfogatukat és bennük a bútorokat tekintve: nem fért beléjük csupán két ágy, két szekrény, egy kis asztal, mellette két szék. Itt persze nem lehetett olyan kényelmesen Shakespeare-t fordítani, mint odaát a Fürdő utcában: az asztalkán éppen hogy elfért a papírom és a cigarettám, a Shakespeare-kötetet magam mellé tettem, a másik székre, a szótárakat lent helyeztem el, a padlón. De azért itt is egyenletes ütemben folytattam Richárdot.

Ahogy azonban az idő melegegett, egyre kényelmetlenebbé vált a helyzetünk a szűk szobában, a pénzünk is fogyóban volt. Lakásgondjaink váratlan, bár még ideiglenes megoldása egy családi tragédia folyamánya volt. Ez a tragédia a tágabb családjunkban történt, amelynek legtekintélyesebb tagja továbbra is ügyvéd unokabátyám, Béla maradt. Tekintélye még növekedett attól a ténytől, hogy Bárdossy Lászlót, az egykori miniszterelnököt, aki annak idején előbb a Szovjetunió, majd az Egyesült Államoknak üzent hadat, az összeomlást követő tavaszon mint háborús bűnöst állították bíróság elé, s Bárdossy éppen őt, Bélát kérte védőjéül. Béla engem is meghívott a tárgyalásra, én pedig nemcsak udvariasságból mentem el, hanem őszinte érdeklődésből: kíváncsi voltam, hogyan folyik le ilyesmi. Hideg volt még, a tárgyalóterem és a folyosó tele bundás hölgyekkel. De milyen bundák, micsoda elegancia! Láthatóan a lipótvárosi nagyburzsoázia hölgyei jelentek meg a tárgyaláson, és izgatott arcukon az is látható volt, hogy nem a vádlott ellenében, hanem a vádlott kedvéért. Én azonban kizárólag Béla kedvéért voltam ott, érdekelt a védőbeszéde: mit tud mondani? mit is lehet itt mondani? Az én kezdetleges fölfogásomban az ügy veleje igen egyszerű volt: egy tizenötmilliós nép miniszterelnökét, aki hadat üzen a kétszázmilliós Szovjetunió, föl kell akasztani, és ha kisvártatva a száznyolcvanmilliós Egyesült Államoknak is hadat üzen, akkor kétszer kell fölakasztani, hiszen emlékeztem még a londoni rádióból Amerika válaszára: egyelőre nem vesz tudomást a hadüzenetről, ami bizonyára tévedés lehet.

De Béla ezt a kérdést nem is érintette a szépen felépített védelmében. Azzal kezdte, hogy a vádlott sohasem volt hitlerista: nem ismert faji megkülönböztetést, sem a társadalmi érintkezésében – és végignézett a terem perzsabundás hölgykoszorúján –, sem a szakmájában – jogász volt ő is. És azzal végezte, hogy ilyen kis ország nem állhatott ellen a birodalom nyomásának – szomszédaink például nálunk nagyobb részt vállaltak a háborúból.

Béla szépen beszélt magyarul, megjelenése még mindig kellemesnek volt mondható, beszédét látható rokonszenvvel fogadta a hallgatóság. De feszültség akkor támadt a teremben, amikor Bárdossy állt fel szólásra. Én is elámultam, hogy mostani minőségében, sötét ruhában, frissen borotválva, fekete hajával, fekete, villogó szemével, mokálynak mondható alakjával milyen elegáns jelenség. Elegáns volt a védekezése is. Nem emelte föl a hangját, egyenletesen, nyugodtan, magabiztosan vázolta miniszterelnöki tevékenységét. Nem sokat beszélt a német birodalomról, annál inkább arról, hogy már huszonekét évvel hadba lépésünk előtt Lengyelországot leszámítva elsőként mi vettük föl a harcot a bolsevizmussal. Sem nemzeti hagyományaink, sem nemzeti érdekeink nem tették lehetővé, hogy kimaradjunk ebből a háborúból. Min-

denféle hatásvadászatnak a látszatát is elkerülve önérzetesen, kétségbevonhatatlanul tiszta lelkiismerettel beszélt. A teremben lélegzeni lehetett a rokonszenv és az elismerés hullámain. Én sem kételkedhettem a vádlott látható fölényében. Az úr a pokolban is úr, vontam le magamban a legáltalánosabb következtetést. Ebben a légkörben minden elmarasztalás csak justizmordnak hathatott; amit semmi kedvem sem volt bevárni. Búcsúzóul gratuláltam Bélának a szerepléséhez. Öszintén, mert ügyesen, sőt leleményesen fölépített védőbeszédet mondott el, szépen, megnyerően, személyes megjelenése is jóképű, tekintélyes volt, ha nem vetekedhetett is védence villogó férfiasságával. De hát mindent összevetve sem úr volt, hanem józan, becsületes polgár.

Volt olyan józan, hogy ne örüljön, amikor fia, Gyurka, képtelen kalandok után hazatérve, beállt az ÁVO-ba. Egy évvel azelőtt vonult be munkaszolgálatra, és nem sokkal utóbb állították valamilyen vétségéért katonai bíróság elé, ő pedig egyenesen onnan szökött meg a tárgyalás szünetében, aztán álnéven beállt munkásnak a csepeli gyárba, úgy vészelt át majdnem egy egész évet. Míg a pályafutását hallgattam, eszembe kellett hogy jusson, mit mondott róla Vajthó tanár úr, mikor Béla kérésére bementem hozzá Gyuriról érdeklődni. Ugyancsak a Markó utcai gimnáziumba, mert ő is odajárt, és ő is a Vajthó osztályába. Azt mondta róla:

– Az? Egy vadember!

És csakugyan egy vadember szökéseit, fogásait, csínytevéseit hallgattam a beszámoló folyamán. De az ÁVO-ba nem a vadembersége vitte, hanem éppen hogy egy szelídebb érzés, vagyis a szerelem. Jó, sőt jómódú család leánygyermeké volt a leányzó, csak éppen fülig a mozgalomban, ezért nem nézték jó szemmel Gyuri szülei. Én is láttam egyszer, talán a Ligetben, fiúk és lányok közt pörögni, rikitó piros ruhában. Lobogó szőke hajú, csinos teremtmény volt, pörgés közben villogott a formás lába, hanem a tulipiros víganó sok volt nekem is. Hát ez a lány húzta be Gyurkát az ÁVO-ba.

Amir én sem tartottam helyénvalónak. De helytelenítem azért nem terjedt odáig, hogy ne használjam ki Gyurkához való rokonságomnak, illetve Gyurka beosztásának előnyös lehetőségét. Piroska panaszkolta el kétségbeesetten, hogy egyik legkedvesebb osztálytársát – vegyes osztály volt –, aki a kiskunfélegyházi városházán dolgozott, le tartóztatták, mint nyilast, és fõlszállították a pesti ÁVO-ba, holott sohasem volt nyilas, és a német megszállás alatt naponta bejárt a gettóba, ennivalót vitt a zsidóknak. Gyurka becsületesen kivizsgáltatta az ügyét. Jóska – így hívták Piroska osztálytársát – egyik városházi kollégája bevallotta, hogy ő jelentette föl Jóska, de csak szorultságában, mert az oroszok elfogták, s arról vallatták, hogy ki volt nyilas a városházán. Az pedig, minthogy Jóska volt az egyetlen családtalan munkatársa, az ő nevét dobta be a vallatóknak. El is engedték Jóska, ugyan kiéhezve, de épségben.

Személyesebben érintett a másik ügy, amiben Gyuri segítségére volt szükségem. Kálnoky Laci hozta hírül, hogy Egerben abból a nyilas bandából alakult meg a pártvezetőség, amelyik előző év októberében vette át a hatalmat. Nem volt az ilyesmi föltűnő ritkaság: akkoriban született meg az a közkeletű mondás, hogy minden országnak csak egy csöcseléke van. A következő hír az volt, hogy Laci apját letartóztatták, összeverték, aztán fõlszállították a pesti ÁVO-ba. Laci megpróbált a Belügy útján hivatalosan intézkedni, de énnekem olyan elviselhetetlen gondolat volt, amint Kálnoky bácsi – aki egy évvel azelőtt, a német megszállás alatt olyan jólesően látott vendégül Marikával együtt az egri házukban, amikor is éppen lemondott a polgármesterségről a gettó miatt – nyomorúságosan szenved a hírhedt Andrassy út 60.-ban, hogy megint

csak Gyurit riasztottam. Ő két nap múlva haza is küldette Kálnoky bácsit – de már csak meghalni.

Gyuri egyébként nem sokáig maradt a testületben. A szerelem húzta be, a szerelem taszította ki: az a tulipiros ruhájú, formás lábú lány máshoz pártolt, Gyuri pedig a szolgálati pisztolyával föbe lőtte magát. A lövést azonban elhibázta, és hetekig kínlódott a kórházban, míg végre sikerült meghalnia. A család kétségbeesésében még engem is vádolt azzal, hogy az elmúlt évekbeli, sikerületlen öngyilkossági kísérleteim hatásának és legendájának is volt némi része fiuk elhatározásában. De azért Bélában volt annyi nagylelkűség meg óvatosság, hogy fölajánlja, költözzünk be Gyuri garzonlakásába addig, amíg nem sikerül eladnia. Mi persze kapva kaptunk az ajánlaton, annál is inkább, mivel a penzió egyre emelkedő napidíját egyre nehezebben tudtuk fizetni. Gyuri volt szállása viszont roppant elegáns, mindennel felszerelt garzonlakás volt, széles ágygal, ketten is kényelmesen fekhettünk rajta, meg egy heverővel, amelyik maradásra csábította a messzebből érkezett látogatókat.

Első vendégünk Misi volt, Marika öccse. Azaz hogy mi voltunk az ő vendégei, mert csak azért jött föl Pestre, hogy éhező testvérét, illetve sógorát ellássa egy zsák ennivalóval. Ez még egyszer-kétszer előfordult – a legnagyobb ínség idején ezek a kondorosi segélyek tartottak bennünket életben.

Azután megjött Cipi, a toldott-foldott Ferenc József hídon, körül Budán és Pesten, jobbról balra és balról jobbra, valahonnan megtudta az új címünket. Persze a nyakába ugrottunk, és vártuk a pasaréti híreit. Ehelyett csupa pesti újdonsággal traktált minket, főleg a saját dilemmájával, kutyaszorítójával, amibe önhibáján kívül került – ebben kérte a tanácsomat. Elmondta, hogy fölkereste őt a Riadó utcában Farkas Ferenc, a Parasztpárt egyik vezetője, neki régi barátja, azzal, hogy a Révai Irodalmi Intézettel ők rendelkeznek, és mivel Illés Endre túlságosan jobboldali politikát fejtett ki, nem maradhat a cég igazgatója, hanem őt, Cipit szemelték ki erre a helyre. Cipi, úgymond, védte Bandit, elvégre a Révai főszerzői Tamási Áron és Márai voltak, igaz, kiadott egy-két német szerzőt, aki otthon maradt Hitler alatt is, de csak politikátlan könyveket, igaz, hogy ő szerkesztette az *Új Magyarország* mellékletét, de csupa jó verset és novellát közölt, azonkívül neki jó barátja – ezt én is tudtam, hiszen hetenként összejártak, hol egyiküknél, hol másikuknál ültek össze. Most üljön be arra a helyre, ahonnan Bandit kidobták? Másrészt azonban: fordítsa felre finnyásan a fejét, és hagyja, hogy valamilyen újsütetű tahót ültessenek az élő magyar irodalom egyik leghatékonyabb kor-mányrúdjá mellé?

Én bizony ebben sehogy sem tudtam tanácsot adni. Főleg azért nem, mert nem tudtam magam Cipi helyzetébe képzelni. Még kevésbé a természetébe. Ha engem egy kiadó vezérletével kecsegtetnének, megijednék tőle. És nem csupán kishitűségből. Rátartiságból is. Dontsek? Rendelkezzek? Versírás helyett, fordítás helyett? Merengés helyett? Irányítani? Vezérelni? Cipi megtanulta már a Ludovikán, de a nyilas puccs után bebizonyította nekünk is, hogy tehetsége is van hozzá. Idővel kezdtem sejteni, hogy az a „Művészeti Tanács” feliratú kartontábla az ostrom alatt a mi ajtónkon nemcsak a lakás nyugalma volt hivatalos biztosítani, hanem azt a lehetőséget is, hogy innen indul majd a tényleges művészeti tanács. Mert igen, Cipi az író istenadta jogának tartotta, hogy az irodalom és a világ dolgaiba belebeszéljen. Én ilyen meghatalmazásra nem tartottam igényt, ezért néztem némileg értetlenül Cipi dilemmáját, amiben vergődött. Nyilván ezért nem jutott eszembe a legtermészetesebb tanács: hogy ezzel a kérdéssel mindenekelőtt régi barátjához, Illés Endréhez kellene fordulnia. Talán

azért nem gondoltam erre a legközelibb tanácsadóra, mert öntudatlanul is visszaríasztott az a hosszú út a Pasaréttól a Gellérthegyig, amit Cipinek meg kellett volna tennie, hogy Bandit fölkeresse. Holott, mint beszámolóiból kivettem, kisebb fontosságú ügyekben is elképesztő utakat rótt végig hosszú lábával és atlétaerejével.

De ha már némileg ismertem is Cipi beleszólási hajlandóságát, azt csak egy idő múlva kezdtem tapasztalni, hogy ha bármi csekély piszok vagy másféle bonyodalom jelentkezik a beleszólandó ügyben, milyen könnyűszerrel fordít háttal az egésznek. Mint ezúttal is. Mert felbukkant ugyan a továbbiakban többször is, ott is aludt nálunk, a széles heverőn, de a Révai igazgatóságának a kérdéséről nem ejtett szót. Én pedig nem firtattam: örültem, hogy nem kell tanács helyett tanácsstalanul hallgatnom. Aztán egy este azzal állított be, hogy van már a Révai Könyvkiadónak igazgatója: Szécsi János. Nem akartam hinni a fülemnek, de mégis az én barátomról volt szó, a Pharos Kiadó találékony alapítójáról és vezetőjéről, akinek az ÚJKORI KULTÚRA TÖRTÉNETÉ-t fordítottam, verses naplóm lelkes hívéről. Föl sem tudtam fogni, hogyan eshetett a Parasztpárt választása éppen őrá, akiben nyoma sem volt semmiféle népi hajlandóságnak. De azért örültem neki. Hiszen utoljára azzal búcsúztunk egymástól, hogy a Pharos első könyve a háború után az én versciklusom lesz, most hát, amit egy kis kiadóban kért, beválthatja egy nagy kiadó élén. Össze is szedtem a MÁRCIUSTÓL MÁRCIUSIG – ezt a címet adtam neki – utolsó darabjait, meg a záróverset, az UTÓHANG-ot, és meglátogattam új helyén, azaz Illés Bandi régi igazgatói szobájában. Az előteremben azonban nem a megszokott, szép szóke Irma ült az írógépnél, hanem egy új, fekete hajjú, szemüveges titkárnő. Mikor megmondtam a nevemet, fölállt, és elindult az igazgatói szoba felé, de Szécsi Jancsi, úgy látszott, meghallotta a hangomat, mert már jött is kifelé, kezében egy sötét fedelű kis füzetel, azzal együtt nyújtotta felém mindkét kezét. Eszembe sem volt megkérdezni, hogy csakugyan a Parasztpárt képviselőjében került-e a Révaihoz.

– Nem megmondtam, hogy ez lesz az első könyvünk? – ezek voltak az első szavai, és meglengette a sötét kis füzetet. Én viszont előhúztam táskámból a kiegészítést. Jó, fejezte be örömdetes találkozásunkat, akkor látogassam meg egy hét múlva: addigra elolvassa az egészet, és megbeszéljük a kötet külalakját.

De mikor a következő héten beléptem a Révaiba, az előteremben megint a régi szóke Irma ült a gépnél. Ezen nem lepődtem meg. Annál inkább meglepődtem, amikor Irma kinyitotta előttem az ajtót, én beléptem, és ki más nézett szembe velem az íróasztal melletti karosszékből, mint Illés Endre. Egy percig megkapaszkodtam az ajtóban. Az alatt az egy perc alatt átfutott az agyamon: mi történt itt? Illés Bandi a Parasztpárt jelöltje? Már nem túl jobboldali? Már szalonképes? Vagy a Hitelbank visszakaparintotta a Parasztpárttól régi érdekeltiségét, kidobta Szécsi Jancsit, és visszahelyezte régi emberét? Illés Endre ilyen jól takukázik? Hiába, ez egy ilyen aki bírja, marja korszak. Mondanom sem kell, hogy ebből a percnyi gondolatsorból egy szót sem mondtam ki. Amikor megszólaltam, csak annyit:

- Örülök, hogy látlak – aztán hozzátettem nem egészen őszintén: – hogy *itt* látlak.
- Szép tőled. Azt hittem, a barátodhoz jöttél.
- Igen, Szécsi Jancsit kerestem.
- Én Cipire gondoltam.
- Neked régebbi barátod.

– Volt. Csak volt. Évtizedes barátság volt. És ő elárult! Átállt az ellenségeimhez. El akart üldözni innen. A helyemre akart ülni. Teleszórta a várost a rágalmaival.

Megdöbbsentem Bandi szenvedélyétől. Még inkább attól, hogy két ilyen férfit, két ilyen *példányt*, hosszú barátság után, alantas közéleti áskálódások így szembefordíthatnak egymással. Őszinte hevülettel és aggodalommal bizonygattam Cipi ártatlanságát, hogy kézzel-lábbal kapálódzott az igazgatóság ellen, amit rá akartak tukmálni, hogy ki mindenkit keresett föl Bandi védelmében. De Bandi közbevágott:

– Igen, tudom, fűhöz-fához elment ebben az ügyben. Csak a Mátyóki út 22.-be nem talált el. Hogy legalább figyelmeztessen, mi készül ellenem. Többé nem állok szóba vele.

Bandi sápadt arca lángolt haragjában. Eszembe jutott, hogy ebben az egészben én is ludas vagyok. Amiért a sok töprengés, tanácskérés közben csak a legkézenfekvőbb megoldás nem jutott eszembe: hogy Cipi menjen el Illés Bandihoz, és vele beszélje meg az ügyet.

Igy hát szerettem volna minél hamarabb véget vetni ennek a kényelmetlen találkozásnak. De Bandi visszaült az íróasztalához, és kivett a fiókjából egy szürke kis füzetet, ugyanazt, amit egy héttel azelőtt Szécsi Jancsi olyan vidáman lengetett felém.

– Ezt Szécsi János hagyta rám örökbe – mondta Bandi. – Foglalj helyet. – Odahúztam egy széket, és leültem. – Pista, nem tanácsolom neked, hogy ezt a kötetet kiadd.

Nem könnyítettem meg a dolgát, nem feleltem. Bandit ez nem zavarta, a továbbiakban folyékonyan beszélt vagy félórát. Nagyjából, csak éppen más nyelvjárásban, ugyanaz volt az ítélete, mint a Cipié, mikor ősszel befogadott a házába, és megmutattam neki a verses naplóm: hogy nem lehet ilyen rögtönözve, kiérletlenül verset írni. Csak éppen Cipi dühösen, *staccato* bökte ki szavait, Bandi meg *legato*, megfontolt folyamatossággal. Csak jóval később, amikor már én is kezdtem beletanulni a mester-ségbe, visszamenőleg ismertem rá, hogy annak idején mintha egy kész lektori jelentést olvasott volna föl. Utolsó mondata ez volt: – Elsietett, hevenyészett kötet volna ez, Pis-tám.

Nem fellebbeztem, önmagamban sem. Hogyan is mertem volna ilyen magas hatá-lyú, sőt két ilyen magas hatályú ítélőszék előtt. Hiszen a Bandi esztétikai elvei meg-egyeztek a mi egész nemzedékünk esztétikájával. Ifjúkoromban hányszor hallottam Weöres Sanyitól a költészet nagy alapelvét: álló fasszal nem lehet szerelmes verset írni! És mi mást merészelttem én, ha nem ezt, a negyvennégyes év rögtönzött verseivel? És hirtelen eszembe jutott, hogy amikor az elmúlt év első tavaszi napján belekezdtem: „*Rád gondolok most is, mikor / Szégyenhalált tapint az ujjam*”, közben egy katonadálnak ez a sora szólt bennem: „*Leteszem a rüsztungom a csárda középebe*”. És mialatt ott hallgattam Bandi előtt, hirtelen a csuggedésből az a néma dac ágaskodott bennem Illés Endre és Cipi ítéletével szemben, hogy valami *ritkasági* értéke mégiscsak van a MÁRCIUSTÓL MÁRCIUSIG ciklusának, és ez a ritkaság, éppen ez volt a nemzedék letett rüsztungja.

Persze jó lett volna, ha Szécsi Jancsi biztató szavai megerősítik bennem ezt a ritka-sági értéket. De Szécsi Jancsinak nyoma veszett. Soha többé nem láttam. Csak fél év múlva tudtam meg Csillag Verától, a néhai Pharos Kiadó grafikusától és könyvterve-zőjétől – akibe Szécsi Jancsi szerelmes is volt –, hogy mi történt vele. Mikor kidobták a Révai Irodalmi Intézet Vadász utcai házából, szégyenében tüstént eltűnt Magyar-országról. Meg sem állt Guatemaláig, ahol megalapította a guatemalai régészetet, az-zal, hogy élére állt az első expedíciónak, amely az indián maradványok felkutatására elindult az őserdőbe. Ott fölszedett valamilyen maláriászerű betegséget, egy hónap alatt végzett vele.

De Illés Endre nem annak a megsemmisítő ítéletnek a végszavaival akart útra bo-

csátani. Mert miután elhangzottak, elővette a híres ezüst cigarettatárcáját, és elém tartotta. Félig tele volt Memphisszel. Az ezer Honvéd, amit az ostrom előtti utolsó pillanatban Cipi beszerzett számomra, mondanom sem kell, régen elfogyott, és a cigaretta már nagy kincs volt. Kivettem egy szálát, Bandi is. Gyufa még volt a zsebemben, én adtam tüzet Bandinak, magam is rágyújtottam, és vigasztalódva szívtam a Memphist, Bandi is élvezettel az övét. Néhány szippantás után hátradőlt, a szemembe nézett, és megszólalt.

– Ezek után egy kérdés: van-e kedved Carlyle-t fordítani?

Carlyle-t, ez csak A FRANCIA FORRADALOM lehet. Jó ötlet, méltó a Révai-ház hagyományaihoz és Illés Bandi rátartiságához, forradalommal kezdeni az új korszakot, mégsem gépkocsikkal és gépfegyverekkel, hanem romantikus lebernyegben. Jó néhány fejezetét olvastam angolul – nem lesz könnyű a fennkölt, néhol a dagályossággal határos, de mindig a határon innen maradó, valódi hevületben lobogó körmondatait magyarul megcsinálni, de talán meg tudok vele birkózni. Csakhogy szükségem van-e rá? Hiszen bőven el vagyok látva fordítással, nem úgy, mint Eti életében, amikor hiába szaladgáltam érte. De hogy is mondja az evangélium? Akinek van, annak adatik. Aztán eszembe jutott, hogy a LEMENT A HOLD-ból már csak néhány oldal van hátra, azzal egy ülésre megvagyok. És az utóbbi időben valahogy megszoktam, hogy verset és prózát párhuzamosan fordítsak. Meg aztán Bandi békejobbként nyújtotta felém Carlyle-t, ne utasítsam vissza.

Általában, Illés Bandi haragjától eltekintve is, a háború vége óta meglepetten tapasztaltam önmagamon azt a merőben új törekvést, hogy az előző évek kívülről is, belülről is tapasztalt gyűlölethullámai után megpróbáljak békében élni az emberiséggel, sőt az emberekkel is. Ami legkönnyebben a hivatali kollégáimmal sikerült. Reggelente otthonosan léptem be a számvevőségbe, ők is láthatóan megszoktak már engem, és ha valamilyen ügyiratot nem értettem, barátságosan igazítottak útba. Lengyel Balázs jóvoltából kineveztek a filmcenzúrába – féltem, ez rosszallást fog kiváltani, de nem észleltem ezzel kapcsolatban sem megütközést, sem irigységet. Igaz, éppen a közfelfogás szerint legirigylésreméltóbb filmeket, a szórakoztatóbb franciákat és amerikaiakat nem láthattam. A cenzúrabizottságnak igen sok tagja volt, és ezek közül minden vetítésre csak néhányat osztottak be, a legvonzóbbra természetesen a legrangsabbakat. Rám inkább az angol filmeknél került sor. Főként rengeteg háborús híradójukat láttam. Ezek senkit sem érdekeltek, csak engem: remek filmek voltak, és megismerhettem belőlük a háború dicsőséges pillanatait is, a dunquerque-i visszavonulást például, és a dzsungelháborút, amellyel visszaszerezték azokat a területeket, amiket a japánok elfoglaltak. Hivatalos tevékenységünket alig gyakoroltuk: mindössze a szlovák filmgyártás néhány, éleesebben magyarellenés filmjét nem engedélyeztük. Ezekben a magyarokat rendszerint potrohos földesurak és kakastollas csendőrök képviselték, míg a szlovákokat elnyomott parasztok vagy daliás, ifjú folkelők. Ezek ellen a többnyire amúgy sem elsőrangú filmek ellen rendszerint egyedül én mondtam vétót, mert belügyi kollégáim úgy vélekedtek, nem vagyunk olyan helyzetben, hogy ilyesmit megengedhessünk magunknak. Az egyik hasonló esetben olyan tanácsstalanok voltak, hogy átalították az én engedélyellenes javaslatomat elfogadni, inkább úgy határoztak, terjesszük föl a kérdést Szebeni Endre államtitkárhoz, aki nem volt más, mint Béla unokabátyám hajdani ügyvédbojtárja. De ő se mert a saját hatáskörében dönteni, hanem fölterjesztette a filmet Rajk Lászlóhoz, aki Erdeit váltotta föl a miniszteri székben.

A miniszter végső soron az én indítványommal értett egyet, ami kollégáim között kétségkívül növelte a tekintélyemet meg az ő befogadó rokonszenvüket is. Amihez hozzájárult, hogy velük tudtam érezni – sőt gondolkodni akkor is, amikor a szlovákok a Felvidékről kitelepítették a magyarokat, hacsak nem tudták igazolni, hogy részt vettek valamilyen ellenállási mozgalomban. Annál érthetetlenebb volt ez a poliükai kényesség, mivel mindenki emlékezett még, hogy jócskán túltettek rajtunk a hitleri parancsok teljesítésében.

Lassanként az a helyzet alakult ki, hogy hivatali kollégáimmal nagyobb egyetértésben tudtam érintkezni, mint író társaimmal. Pedig nem tekintettem természetellenesnek azt a meggyőződésüket, hogy a *felszabadulás* után valami *mást* kell csinálni, mint addig. Azon sem lehetett csodálkoznom, hogy egy részük, főként az igénytelenebb, ezen a *máson* a közvetlen poliükát értette, amire, persze, a hírlapok is buzdították, noha a kommunisták még nem kapcsoltak rá amúgy pártigazából – a „szocialista realizmus” akkor még nem is szerepelt mint követelmény.

A költőket azonban, az igényesebbeket, úgy lehet, máris ellenállásból, az elvontság deleje vonzotta. Ez a vonzás nem az új francia költészet felől érintette őket, a magyar hagyományhoz híven, az talán csak Somlyó Györgyre és Rónay Györgyre hatott érdemlegesen, ő ki is adott egy antológiát új francia költőkből, Somlyó meg egy szép és ügyes Valéry-kötetet. De Valéry már nem érdekelt a magyar költőket. Csak lassan ébredtem rá, hogy a delej központjában egy másik nagy költő sugárzik: Rilke. De hiszen, vethetnénk ellene, Rilkét mindig is, kezdettől fogva szerették Magyarországon. Persze, valaha nagyon is hatott a *Nyugat* költőire, legtermékenyebben Kosztolányira. Most azonban ez a közvetlen befolyása elmúlt, senkinek a versein se lehetett észlelni. A háború utáni korszakban inkább – néha öntudatlanul – a személye, a felfogása hatott, úgyszólván – és azt hiszem, itt helyénvaló a keresett szó – az aurája. Mely a költészetnek szüntelenul az ünnepélyességét, átszellemültségét, a túlvilágiságát kívánja sugároztatni. Én Rilkét a század költészetének öt (?) világcsodája közé számítottam, de ódzkodtam ettől a hatékony delejétől. Akkoriban ezt úgy fogalmaztam, igaz, csak magamban, hogy én szeretem a misztika költészetét, de nem tudom szeretni a költészet misztikáját.

(Csak Jékely Zoltán írt úgy, mint azelőtt, amikor nagy ritkán megszólalt, és ha a legközöségesebb dolgokról, akkor is a régi meghittén emelkedett dallamán.)

Így hát két szék között megint csak a földre estem, és ha föltápáskodtam, akkor is megmaradtam földön járó költőnek, akárcsak Illés Endre és Ottlik ítélőszéke előtt. Senkinek a társaságában annyira, mint Weoresében, aki Csöngéről föl-fölruccant Pestre, ahol festő barátjánál, Illés Árpádnál lakott, de mindannyiszor fölkeresett engem is. Olyankor, ha én áldatlan állapotunkról panaszkodtam, Sanyi lelkesen vigasztalt meg azzal, hogy mindez csak javunkra válik, mert eltereli figyelmünket az anyagi javakról, és magasabb dolgok felé fordítja. Persze mindezt sokkal szebben és bölcselibben mondta, mert Sanyi a beszédében is költő volt és filozófus. Én parlagian választam egy verssel, amelyik így kezdődött:

„Nekem beszélhetsz, énnekem úgyse kell
aszketia üdvösséged.
Szép tőled, hogy míg fázol és éhezel,
szemed az égre réved.”

Csakhogyan ebben a vitánkban is bedőltem Sanyikának. Mert hiába tudtam már, hogy nagy költő, nemcsak a mi nemzedékünk legnagyobbja, hanem senkihez sem fogható, azt csak jó idő múlva fedeztem föl, hogy működik benne egy Puck-szerű kobold is, akitől nem mindent kell komolyan venni, amit komolyan mond. A személytelenség mellett azonban komolyan kitartott. Én is a magam személyessége mellett. Hiszen már a korábbi, elhamarkodott versemet is így fejeztem be:

*„S ha a földi szín és értelem
lim-lom Isten szemében,
lélek ne legyek személytelen,
legyek inkább féreg a mélyben.”*

Egy másikat pedig, rögtön ez után, így:

*„Kiki olyan mennyet kap, amelyet
képzelné tud magának. A tied
személytelen lesz, tág és oszthatatlan.*

*De én a végső titkot mostani
értelmemmel fogom megérteni
s azt élem végig, amit abbahagytam.”*

Sanyi nem sértődött meg ezektől a versektől, ha ugyan olvasta őket. De Cs. Szabó, mikor, már nem tudom, hol, megjelentek, fölháborodva fogadott, már nem tudom, hol, milyen kávéházban:

– Te is micsoda mennyet vagy képes kitalálni! Végigélnem, amit a földön abbahagyok, az nekem a pokol volna!

De Weöresben a SZENTIVÁNEJI ÁLOM-nak nem csupán Puck-alakja működött koboldra valló tréfaival, hanem a fenn lebegő Ariel is mennyei énekével. Amit a többi emelkedettől ritkán lehetett elmondani: ők bizony nemigen tudtak zengeni. Mondanom sem kell, hogy én, két szék közt a földön tápáskodva, még úgy sem. Holott nem is égi énekekre sóvárogtam, hanem valamilyen egyszerű, dúdolható kis dalra. Ezért fedeztem föl akkortájt örömmel valamelyik újságban Heltai Jenőnek egy rövid versét – emlékszem, ezzel a két sorral kezdődött: „Sziürke ég, őszi... / Ősz, ősz, ne siess!” Persze, Heltait sohasem tartottam nagy költőnek – inkább a prózájában csinált remeket, a FAMILY HOTEL-ben meg a szomszédságában –, aminthogy ezt az új őszi dalát se nagy versnek, de mindig is szerettem a jóleső verselését. Ezúttal is jólesett, hogy a többfajta újbecsvágy közepette úgy írt, ahogy azelőtt, minden föltűnő becsvágy nélkül. Ezt meg is említettem társaságban, méghozzá, vesztetre, éppen Lengyel Balázs és Nemes Nagy Ágnes társaságában. Ágnes menten fölháborodott. Én ezt komolyan gondolom? Nem tudja elhinni. Balázs ugyan szelídebben csatlakozott hozzá, de komolyan megrótt az igénytelenül konzervatív ízlésemért. Addigra tudtam, hogy ez a szép, nagyon tehetséges költőlány máris vezéregyéniség (a magyar költészet Nagyasszonya, ahogy Veress Miklós találóan mondta róla negyvenhat év múlva, búcsúztatójában), aki nem tűri az ellentmondást. Nem is volt szándékomban vitába bocsátkozni Heltairól, netán megvédeni azt a rövid versét. De azért nem gyakoroltam önkritikát, nem is tagadtam meg az ŐSZ-t. Inkább Rilke nagyságáról kezdtem beszélni, amiben Ágnes

láthatóan egyetértett velem. Azt hittem, ügyesen szétozlattam a felháborodását. Csak-hogy tévedtem. Már a következő héten találkoztam az utcán egy másik emelkedett szellemű, de távolról sem olyan tehetséges költővel, aki azzal állított meg, hogy hallja, én rajongok Heltai Jenőért. Kormos Pista pedig – akit még egyikünk sem ismert – jóval később tromfolt le egy tréfás vitánk során, a maga jellegzetes fordulataival: egy Heltai-rajongó, nem mondok mást. De még sok időnek kellett elmúlnia, míg gyanítani kezdtem, hogy Ágnesnek velem szemben állandóan kiújuló elégedetlensége netán abban a régi kis Heltai-dalban gyökerezik.

Igen, akkoriban a romok és az általános nyomorgás közepette, úgy látszik, fontosak lettek az ilyen ízléskülönbségek. Nekem nem. És egy kis közjátékból úgy értettem, a felnövekvő fiataloknak sem. Egy napon beállított hozzám egy csinos leány – nem tudom, hogy nyomozta ki a címemet. Elmondta, hogy van öt fiú, mind érettségi előtt áll, és mind verseket ír, és szeretnék megmutatni nekem – nyilvánvaló volt, hogy ő vállalta köztük a menedzser szerepét. Én mindig szívesen fogadtam a költőjelölteket, és a lánynak nemcsak a kinézete, hanem a vezetékeve – Stolte – is fölkelte a figyelmemet: apját hallottam emlegetni a mozgalom oppozíciós (pontatlanul: trockista) szárnyán. A rakparton találkoztam a Stolte lánnyal és az öt költőfiúval. Figyelmesen elolvastam a verseiket, volt köztük dacos avantgárd mozgású és önérzetesen régimódi; jól megfértek egymással, már csak azért is, mert a maga módján mindegyik iskolás volt, az egyéniségnek legcsekélyebb árulkodó jele nélkül. Azelőtt ilyen esetekben, bár a bemutatott versekről akkor is megmondtam őszinte véleményemet, mégis meghagytam a jelentkezőknek azt a reményt, hogy még fejlődhetnek – azzal a mellékgondolattal, hogy ha költő nem lesz is belőlük, jó versolvasók lesznek, és ez csak szépíti majd az életüket. De ilyen nyomorúságos körülmények között lelkiismeretlenségnek éreztem volna, ha olyanokat, akiket feltétlen követelmény nem ösztökél erre, a vers fényűzésére biztatnék. Vonakodásomat utólag igazolta, hogy közülük senki sem lett költő, a prózáig is csak egyikük jutott el, egy Sebestyén György nevű élénk fiú, aki néhány évvel később már számottevő tagja volt a *Magyar Nemzet* szerkesztőségének.

Nemsoká nagyobb horderejű költői jelentkezéssel kerültem szembe. Szűcs Gyuri, aki két évvel ezelőtt verseivel keresett föl, majd minden különös lebeszélés nélkül fölhagyott ezzel a kedvtelésével, és már csak olyankor verselgetett, amikor Zádor Anna a Franklinból regénybeli versbetéteket küldött nekem fordításra, amiket én *aquila non captat muscas* jeligével továbbítottam Szűcs Gyurinak, ő pedig kifogástalanul oldotta meg apró feladatait – a háború után, ha nem is nagystílusú, mert házilag és homályosan kezelt, mégis hatalmas üzleti tevékenységbe fogott. Amivel töméntelen pénzt keresett. Maradhattak azonban irodalmi nosztalgiái, mert folytatta tisztelettudó udvarlását Marikának, sőt nagyobb pénzösszegeket ajánlott föl nekünk, ezeket azonban nem fogadtuk el. Elfogadtuk viszont időnkénti meghívását elegáns vendéglőkbe, nagyúri vacsorákra. Ettől a fényűzéstől vérszemet kaptam, és arra vetemedtem, hogy én forduljak kéréssel Gyurihoz. Még ifjúkoromban rászoktam, hogy írás közben mértéktelenen, de folyamatosan konyakot kóstolgassak. Ezt a szokásomat egészen a nyilas puccsig megtartottam, és most már kezdtem érezni a hiányát. Azzal fordultam Gyurihoz, hogy hátha kiterjesztené bőkezűségét az én korlátolt konyakadagomra is. Szűcs Gyuri azzal felelt, hogy az ő üzletelése nem terjed ki alkoholra. Van ellenben egy totumfakja, aki a saját szakállára szeszügnök, fő érdeklődése azonban a költészet. Régóta ostromolja őt, Gyurit, hogy hozza össze énvelem: szeretné, ha elolvasnám a verseit.

– Ha dicséred a verseit – fejezte be Szűcs Gyuri –, a konyakellátásod biztosítva.

Gyuri lakásán találkoztunk, a Damjanich utcában, pontosabban az anyja lakásán. Szolid, bár kissé kopott szoba volt, az ember nem gondolta volna, hogy egy nagystílű üzletember irodájául szolgál. Márpedig Szűcs Gyuri nagyszabású üzletek adatait és teendőit diktálta megjátszottan könnyed hangnemben a beosztottjának, az pedig egy karosszékből görnyedve, térdére fektetett noteszba jegyezte buzgón a tételeket, anyagokat, helyszíneket – éppen arról volt szó, hogy hajnalban kint kell lennie a Nyugati pályaudvaron egy nagyobb szállítmány átvételére. Görnyedtében is megláthattam keserű, mongolos vonásait. Az ilyen mongoloid szabású ábrázat az Etiének feltűnése és eltűnése óta többnyire gyöngéd gondolatokat fakasztott bennem. Ezúttal is az jutott eszembe, hogy ennek a szegény költő-szeszügynöknek hajnalban kell fölkelnie, ki-mennie a Nyugatiba, és ott isten tudja, miféle áruk átvételével bajlódnia. De mikor fölállt a karosszékéből és kiegyenesedett, akkor kiderült, hogy nem is olyan apró alkat, amint az ilyen mongol arcokat hordozó férfiaké vagy nőké rendszerint lenni szokott, hanem, ellenkezőleg, egy szokatlanul magas férfi állt előttem. Hirtelen eszembe jutottak antropológiai olvasmányaim, amelyek az ilyen magas mongolokat rjāzan fajtának emlegették. De nem értem rá ezen gondolkozni, mert a rjāzan költő és szeszügynök bemutatkozott. Kuczka Péternek hívják, mondta. Egy egész kis paksamétát nyomott a kezembe, lelkiismeretesen végigolvastam, egyre lanygulóbb érdeklődéssel. Nem mintha nem tudott volna verselni, sőt rímelni is. Szabályszerű, közölhető, sőt nyomdakész versek voltak. Csak éppen üresek. Nem kételkedtem benne, hogy akadhatnak szerkesztők, bírálók, akik ezt az ürességet összetévesztik igényesebb költők emelkedett elvontságával. Akkor pedig miért ne biztathatnám? De megrezzent a lelkiismeretem. Egy üveg konyakért – mert legföljebb annyira számíthatok – azzal átlásam ezt a rokonszenvesen mongolos ábrázatú szeszügynököt, hogy igazi költő lesz belőle? Azzal kezdtem, hogy a versei közlésre érettek. De azzal folytattam: kár, hogy az életéből semmit sem dolgozott föl bennük. És hozzátettem: nem árt, ha egy vers szól is valamiről. Ő azt felelte, hogy Szabó Lőrinc is mondott ilyesmit. Szóval, neki is megmutatta a verseit. Megnyugodtan nyújtottam kezét.

De konyakot nem kaptam egy üveggel sem.

Italhoz, ha nem is éppen konyakhoz, nemsokára mégis hozzájutottam. Igaz, nem Pesten, hanem Kondoroson. Hiszen amúgy is jó ideje esedékes volt már, hogy Marika bemutasson a családjának, közülük ugyan csak az apját nem ismertem, de most új minőségemben, mint új családtagot kellett volna megismerniök. Csakhogy Marika ódzkodott a nemrég újra megindult vasúti forgalom zsúfoltságától és nehézkességétől. Történt azonban, hogy Lengyel Baláznak mint a Belügyminisztérium személyzeti osztálya vezetőjének át kellett randulnia Jugoszláviába újabb és mutatósabb autók beszerzésére – mert az autó akkor is, akár gyerekkoromban, amikor vasárnapi kirándulásra belezsúfolódtunk apám cégének Austro-Daimlerébe, és mint később, egészen a mi napjainkig, nem csupán közlekedési eszköz volt, hanem társadalmi jelkép is. A jószívű Balázs – akivel akkor közeli barátságban voltunk, és tudott a mi kondorosi gondjainkról – fölajánlotta, hogy kísérjük el őt, ő meg egy kis kitérővel útba ejti Kondorost, ahol majd letesz, visszafelé ugyanilyen módon hazaszállít minket. Persze kapva kapunk az ajánlatán. Sőt Marika, örömeiben, az ugyancsak némi föltáplálásra szoruló Ág-nest is meghívta a mi kondorosi nyaralásunkra.

Petri György

ÁLLJON MEG A MENET!

Védőszentjeimnek

„Engem egy pillanat megölhet”?
 „Nekem már várni nem szabad”?
 Bizti? Nincs az egész egy kicsit
 – L. Gy.-vel szólva – felü-hi-li-lizálva?
 Nem ahelyett állnak e lázas szavak,
 hogy „Nem volna három rongyod,
 garantáltan folyó hó 15-ödikéig,
 amikor is nekem befolyik egy nagyobb...
 értem, kettő is elég, vagy annyi, amennyi úgy ahogy...
 De azt prompt!” Nem ahelyett?
 Tedd „fekély, galád” szívedre kezedet.

*Gefrorne Tropfen fallen
 von meinen Wangen ab*
 – – Franzl, Franzl, hogy is van ez?
 A megfagyott cseppek mi módon hullanak alá?
 Rendben: először szomorú szemeidből
 az orcára potyogtak, aztán ottan megfagytanak.
 Csepp alakban. Kb. így:
 Figyelembe véve egy könnycsepp térfogatát
 és néhány triviális termodinamikai megfontolást:
 amikor *fallen*, akkor vagy nem *gefrorne*, vagy nem *Tropfen*.
 (Hacsak, hacsak nem kaptál egy pofont. [Peremfeltétel.])
 De szépnek szép. Mi több, gyönyörű!
 (Most is a *Winterreisét* hallgatom.)
 Mégis szóvá kell tennem: amire a szövegíród gondolt:
 minimum jégcsapretek méretű szerelmi bánat.

„Az ember végül homokos”
 – sorvégen, rímkenyszerben, de nem okvetlenül.
 Én például buta
 fejemmel nem biccentek. Ezeknek?
 Igaz, nem is remélek, fejszesuhanás,
 ebben egyezünk.
 „a hozzáértő dolgozó
 nép okos gyülekezetében
 hányni...” Mir gesagt.
 Néha én is
 hol így, hol úgy
 vagyok ezzel:
 Vetni. Meg. Száz. Bajunk.

HELYETT

Eldöntöttem. Nem írok levelet.
 (Ja k vam pisu csivo zse bolje...)
 Fel se hívlak. Minek?
 A dolgoknak az a dolguk,
 hogy tönkremenjenek.
 Az ilyesmiket
 (természetüknél fogva)
 megbeszélni sem lehet.
Kezdeni pedig
 mit lehetne velük?
 Kezdeni a végüket?
 Kikezdeni
 mint növel,
 vagy mint vasat a rozsda kezdi ki?
 Minden kapcsolat tartam-egyenletében
 szerepel egy *p* pusztulékonyági együttható,
 ez bátran (vagy gyáván) posztulálható.
 Hogy miért? Ne kérdezd.
 Tudja a...
 Mindenható.
 Tudja az Isten. Tudja, tudja, naná!
 Ő már csak ilyen fűrt agyú öreg,
 a bal fülét a nyaka mögött hátranyúlva
 jobb kézzel vakarja meg.
 Gondolj csak a Megváltás Kft.-re (vagy betéti társaság?),
 tanulmányozd a theonómiát.

Ám elkalandoztunk.
 Hova is a tovább?
 Ja, hogy miért nem hívlak fel. Nem tudom.
 Minden gondolat megáll féluton,
 hőköl vissza, hisz nincsenek hovák;
 szakadék szélén, párkány peremén
 visszaretten a mélységtől az Én,
 no, csak metafizi-
 kai mélységre gondolok, ilyen izé
 hogyishívjakokra: kimért chimérák,
 etc., etc., ecet, ecet, amikbe nem kell beleugrani.
 Szóval, magyarán, Unbehagen, kognitív disszonancia.
 Ennyit erről egyelőre. Szia.

Nádasdy Ádám

ÉRZELMES UTAZÁS

A világtatlaszban lapozgatott,
hogy ne kelljen a szemét fölemelni.
Nézte, hogy mely országok rózsaszínek,
és hol kell hosszú kerülőket tenni,

hogy egyik helyről a másikra jussunk.
Csendes, sőt bénult helyekre vadászott,
ahol a posta kéthetente jár,
ahol a helybeliek bárgyú táncot

járnak a heti ünnepen, és semmi több.
Az ilyen hely – gondolhatnánk – sziget;
de nem így volt: a szárazat kereste,
nyíltnak, szépnek érezte a vizet,

mely inkább összeköt, mint távolít.
Talán világnak is tekinthető
egy sziget, háznak, épületnek,
melyen van ablak és tető.

Ő – lassan rájött – nem ilyet keres:
kiterjedt síkságon, vagy nagy hegyekben
keres csendes, szorongva álló házat,
hol nem jó egyedül és nem jó ketten.

.Ritoók Zsigmond

VÁGY, KÖLTÉSZET, MEGISMERÉS

A görög esztétikai gondolkodás egy vonulata

Platón GORGIAS-ában a már kissé ingerült Kalliklés így fakad ki: „Te mindig ugyanazt mondod, Sókratész!” Mire Sókratész szelíden: „Sőt! Mindig ugyanarról is beszélek.”

A művészet, közelebbről a költészet kérdését illetően valami hasonló figyelhető meg a görög gondolkodásban: ha nem mondják is mindig ugyanazt, mindig ugyan-

arról beszélnek. Hogyan mondják más-másképpen, mikor mindig ugyanarról beszélnek – erre szeretném most a figyelmet irányítani. Az egyes részletek bizonyára sokszor közismertek, egy és más részletet korábban magam is megpróbáltam tisztázni, most tehát nem ezek az érdekesek, hanem az: miképpen gondolják tovább egymást követő korok az elődök gondolatait, miképpen beszélnek mindig ugyanarról – másképp.

A görög epikus nyelv költészetre vonatkozó formulakincsének vizsgálata figyelemre méltó tanulságokkal szolgál. Az ének kíváncsú, pontosabban vágykeltő, vágyas (*himerossa*). Az e melléknévben rejlő alapszó, a „vágy” jelentésű *himeros* használata elég jól körülhatárolható. Ezt a szót az epikus nyelv az ének utáni vágyon kívül szinte csak az élelem, a szeretkezés és a sírás utáni, lehetőleg azonnali kielégítést igénylő vágy jelölésére használja, vagyis valami elemi testi szükséglet kielégítése vagy valami feszültség levezetése utáni vágy értelmében. Ugyanez áll a melléknévre is: a homérosi eposzokban és a hésziodosi corpusban a test (erótikus összefüggésben), a nász, a sírás és a költészet valamely eleme (ének, tánc) kapja ezt a jelzőt. A költészet eszerint éppen olyan elemi vágyat támaszt, mint az említett többi.

A másik, számunkra most fontos tanulság, hogy a költészet célja és feladata a gyönyörködtetés. Ezt az epikus szövegek ismételten hangsúlyozzák. A „gyönyörködtetni” jelentésű *terpó* ige alapjelentése, mint etimológiája kétségtelenné teszi, „kielégíteni”, „eltölteni”, illetve mediális *terpomai* alakjában „kielégülni”, „eltelni” (sosem csömörrel végződőleg), s ez a jelentés az epikus nyelvben is eleven. A használati kör megint tanulságos. „Eltelni” az éneken és a táncon kívül lehet az evéssel, a szeretkezéssel és a sírással is, vagyis azoknak az elemi szükségleteknek a kielégítésével, amelyek a *himeros* szó használata kapcsán is megfigyelhetők voltak. A testi kielégülés és a szellemi jellegű kielégülés (gyönyörködés) kifejezése között mégis van bizonyos különbségtétel: az ígének nem azonos tövéből képzett alakok használatosak az egyik, mint a másik jelölésére.

A szövegek arról is szólnak, hogyan megy végbe e kielégülés. Az embereket elfogja a vágy (*himeros*) az evés után. Azt, hogy eleget ettek, két gyakran ismétlődő sor fejezi ki. Az egyik csak ennyit mond: miután elteltek az evéssel és ivással. A másikban azonban a vágytól való megszabadulás válik hangsúlyossá: miután kiküldték az étel és ital vágyát (*eros*). – Az ILLAS 24. énekében, mikor a Hektór holttestéért könyörgő Priamos Akhilleus apját említi, Akhilleust elfogja a sírás utáni vágy (*himeros*), és zokogni kezd, míg nem eltelik a sírással, és bensőjéből eltávozik a vágy (*himeros*). – A 14. énekben Héra teste vágykeltő (*himeroen*), Aphroditétól még külön is kéri, hogy adjon neki vágyat (*himeros*), mellyel Aphrodité isteneket és embereket leigáz, így azután Zeus elméjét, mihelyt Hérát meglátja, elborítja a kíváncsú (*erós*), s ez csak fokozódik, mert Zeus most úgy érzi, még soha addig senkit úgy nem kívánt (*eros, eramai*), ahogy most megragadta a vágy (*himeros*). Majd, amikor már vágya betelt, elalszik, miután az álom és szerelem leigázta. A *terpomai* ige itt a végén nem fordul elő, de Zeus említi, mikor Hérát szerelemre hívja, mint ahogyan a szó többnyire az ilyen jelenetek bevezetésében fordul elő, tehát az elbeszélésben szilárd helye van.

Az ének esetében a folyamat így, egy jelenetbe sűrítve nem ragadható meg, a szóhasználat azonban arra mutat, hogy az elképzelés nem lehetett nagyon különböző. Az ének vágykeltő (*himerossa*), sőt a vágy az ének hallgatása közben fokozódhatik is (mint Zeus vágya Héra iránt). Más különben a phaiakok nem sürgetnék Odysseust, aki úgy mesél, mint egy énekmondó, hogy ne hagyja abba az elbeszélést, s Eumaios sem mondaná, hogy a koldus (Odysseus) úgy elbűvöli hallgatóit, mint az énekmondó, aki az

istenektől tanítatva énekelni, vágykeltő (*himeronta*) szavakat mond a halandóknak, akik arra törekednek, hogy hallgassák mértéktelenül, amikor csak énekel. A homérosi HERMÉS-HIMNUSZ szerint pedig mikor Hermés elkezdett lantján játszani, Apollón elméjét átjárta a hang kíváncsú (*eraton*) zengése, majd megragadta az édes vágy (*himeros*), s ahogy Hermés játszott és énekelt, lebírhatatlan vágy (*eros*) fogta el kebelében a lelkét.

A kielégülést, gyönyörködést jelentő *terpomai* ige ugyanakkor nem az énekhallgatás vagy táncnézés lezárásaképpen használatos, hanem mindig a folyamat közben fennálló állapot jelzésére. Akhilleust a követség úgy találja, amint lelkét éles hangú phorminxsal gyönyörködteti és énekel. Akhilleus pajzsán egyebek között az a jelenet van ábrázolva, amint nagy sokaság állja körül a kartáncot, és közben gyönyörködik. Az énekmondó az ODYSSEIA szerint olyan ember, aki gyönyörködtet, miközben énekel. A kérők, miután a tánc és a vágykeltő ének felé fordultak, gyönyörködtek. Ez nemcsak az ének esetében fordul elő, hanem (ritkábban) más cselekmények esetében is, de a gyönyörködés az ének hatására mindenképpen fellép a cselekmény közben is.

Az ének hatásáról azonban még egy másik szó is vall. A phaiakok Odysseus elbeszélését *kéléthmostól* megragadva hallgatják. A szó kétségkívül a „megbűvolni”, „varázsolni” jelentésű *kéleo* igéből származik, s ennek megfelelően magyarázzák már az ókori magyarázók is, hozzátéve, ami az összefüggésből amúgy is világos, hogy a szó itt gyönyörűséget, örömet jelent. Az ETYMOLOGICUM MAGNUM azonban még egy további árnyalatot is közöl: „gyönyörűséggel járó nyugalom”. A SUDA LEXIKON is a „lazít” jelentésű igéből eredezteti a szót, a *kéléteiru* szót pedig Hésychios „megnyugtató”-nak értelmezi.

Előáll tehát valami hiányérzet, feszültség (éhség, szerelmi vágy, sírhatnék), s ez kielégítést, lazítást kíván. A hiányérzet megszűnése, a feszültség feloldása a gyönyörűség. Ez azonban nemcsak a kielégítés vagy feloldás folyamatának befejeztével jelentkezik, hanem már az oldódásnak, a vágy távozásának során is. Másfelől a vágy a folyamat közben fokozódhatik is, hogy azután a kielégüléssel (feloldódással) járó gyönyörűség annál nagyobb legyen.

A mondottakból következőleg az ének és a tánc hasonlóan elégíti ki szükségletet, mint az evés vagy a sírás, és éppen e kielégítés, a feszültségtől való felszabadítás, lazítás által gyönyörködtet. A költészet azonban mégsem vehető a többiekkel egészen egy kalap alá, és az eposz, úgy látszik, nem is veszi, erre mutat a *terpó/terpomai* ige használatában jelentkező, említett árnyalati különbség. Míg az evés vagy a szeretkezés vágya ösztönösen, „magától” lép fel, és a növekvő vagy kielégülő vágy is megmarad az ösztönök világában, az énekmondó tudatosan törekedett arra, hogy a vágyat felkeltsse, ébren tartsa, sőt fokozza, ugyanakkor a maga támasztotta vágyat maga fel is oldja. Erre készítette maga a közlési helyzet, a szóbeliség, hiszen ennek viszonyai közt, ha nem sikerül a hallgatóság figyelmét lekötni, tovább senki sem kíváncsi arra, amit mond, nincs is módja tovább valamit is közölni. Ezért kellett a tárgymegjelöléssel, prooimionnal az érdeklődést, a vágyat felkelteni, ha nem éppen a hallgatóság adta meg a témát, amiről hallani vágyott, mint Odysseus Démodokosnak, ezért kellett a vágy felcsigázásának és csillapításának megfelelő adagolásával a hallgatóságot folyamatosan egyszerre a kielégülés és vágyakozás állapotában tartani, illetve e célból a hallgatóság reagálását állandóan figyelni és ahhoz igazodni. Ebben a kölcsönhatásban élte át énekes és hallgató együtt a költészet varázsát.

Azt, hogy az énekes mindig tekintettel van hallgatójára, Radlov óta annyian el-

mondták, hogy unalmas volna itt róla szólni. Van azonban az ODYSSEIÁ-ban egy eset, mely talán említést érdemel, s ez a Szirének éneke. A Szirének varázslónők, ezt az ODYSSEIA-költő is tudja és mondja is, s a Szirének Odysseust is varázssénekekkel akarják megkötni. Ez az ének azonban nem valami általános varázsmondás, ráolvasás. Az éneket egy Odysseusról szóló ILIAS-sor vezeti be: az ének Odysseusról szól. A Szirének éppúgy tudják, hogy mi történik a sokakat tápláló földön, s hogy mi történt Trója alatt, mint a Múzsák. A Szirének varázsséneke ezúttal hősének. A hőst úgy lehet lekötni a szó mágikus és átvitt értelmében, ha róla énekelnek.

Az ODYSSEIA-költőnek ez a kis játéka az ének varázsa kettős jelentésével még valamire felhívja a figyelmet. Nemcsak az énekes alkot tudatosan, a hallgatóra figyelve. A hallgató sem önfeledt műélvező. Odysseus megérti, hogy az ének róla szól, mint ahogy Démodikosztól kifejezetten azt kéri, hogy a falóról, az ő nagy cseléről énekeljen. A hallgató azt kívánja, hogy az ének róla szóljon, hogy abban önmagára ismerhessen. Ez a feladata az eposz paradeigmáinak is. Csak a legismertebbre utalok, a Meleagros-történetre, melyet Phoinix éppen azért mond el, hogy Akhilleus abban magára ismerhessen, azt magára vonatkoztassa, az elbeszélésből a maga helyzetét értse meg. Ami viszont azt is jelenti, hogy az elbeszélő énekes a hallgató helyzetéből értelmezi a hagyományt. Amennyire hasonló Meleagros története Phoinix elbeszélésében Akhilleus helyzetéhez, annyira eltérő a monda más forrásokból ismert változataitól. A hatás tehát kölcsönös.

Azt természetesen a görögök is tudták, hogy eltalálni azt, ami az adott helyzetben, az adott közönségre a leginkább hat, kivált, ha a közönség nem egynemű, megteremteni a kölcsönhatás varázsos légkörét, nem könnyű dolog. Az énekes mindig tudása javát akarja adni, néha mégis kudarcot vall. Tudáson túl tehát van valami, amit nem lehet megtanulni, de ami nélkül az alkotás, a költeménynek a közönség előtt való megvalósulása mégis gyarló, a varázst nélkülöző lesz. Ez az, amit a Múzsák adnak, a Múzsák, akik Hésiodos szerint Himeros, a Vágy szomszédai.

Aki ezek után, ezek ismeretében Platón, közelebbről a LAKOMÁ-t veszi kézbe, azonnal észre kell hogy vegye, hogy ott hasonló kérdésekről van szó. A LAKOMA központi kérdése *Erós*, a Vágy, vagy ha úgy tetszik, a Szerelem. Erről szólnak a LAKOMA résztvevői, ki így, ki úgy, de mindegyik valahogyan csak hatásában, megjelenésében vizsgálva azt, míg nem Sókratész veszi át a szót. Minek a szerelme a Szerelem? Mi a vágy tárgya? Valami, ami hiányzik, de amit szeretnénk örökre a magunkévá tenni, hiszen így szűnik meg a hiányérzet, így leszünk boldogok. Mi a vágy tárgya? Nem valami egyes, érzékelhető, hiszen a megelőző beszédek is mutatták, milyen különféle dolgokra vágyunk, hanem az, ami ezekben közös. Ez a Szép maga, „*amely nem születik és nem enyészik, nem nő és nem fogy*”, amely van, örök, igazán létező, vagy hogy visszaadjam a platóni játékot is a szavakkal: valóban való (*ontós on*), a szépség tökéletes formája, *idea*j. Az idea Platón számára ugyanolyan szükségszerű feltevés volt, mint az atomisták számára a kiterjedéssel bíró, de oszthatatlan atom: ha nincs a világban állandó, ha a héralitikusoknak van igazuk, akiknek Platón fiatalon tanítványa is volt, akkor megismerésünk csupa változóra irányul, akkor nincs tudomány, nincs mit örökre magunkévá tennünk, akkor átmeneti és részleges minden boldogság.

Látni való, hogy a vágy és hiányérzet epikus gondolata jelenik meg Platónnál is, de egészen másképp, mint az eposzban. Az eposzban a vágy tárgya az érzékelhető ének, amint az a hallgató előtt megvalósul, mint *gignomenon*. Platónnál viszont, alkalmasint eleata hatásra is, a nem keletkező és nem múló létező, a való az *on*. Ehhez a változat-

lanhoz azonban az út a változókon át vezet, amint azt a LAKOMÁ-ban Sókratés felvázolja: „...elkezdve az itteni szép dolgokon annak a Szépnek a kedvéért mintegy lépcsőfokokon mindig feljebb menni, egy szép testről kettőre, kettőtől valamennyire, a szép testekről a szép foglalatosságokra, a foglalatosságokról a szép tudományokra, végül a tudományokról ahhoz az egy tudományhoz jutni el, ami nem más, mint annak az egy Szépnek a tudománya, és végre megismerni azt, ami szép...” Ha figyelünk a szövegre, látjuk, hogyan, miért megy végbe ez az anodos, amit Platón itt csak a megfogalmazás módjával juttat kifejezésre: „...a szép foglalatosságokra, a foglalatosságokról a szép tudományokra, a tudományokról ahhoz az egy tudományhoz, ami a Szépnek a tudománya...” A következő fokon a „szép” jelző már elmarad, mert mindig új szépség kelt vágyat, s az előző fok akkor már közömbös lesz. Arról van itt szó, amit Xenophónnál a szerelmes Kritobulos mond ki, mikor Sókratés azt kérdezi, ha vágyai tárgyának oly eleven képmását hordja lelkében, mint állítja, akkor miért akarja folytonosan látni őt: „Azért, Sókratés, mert az ő látása meg tud örvendeztetni, a képmásé meg gyönyörűséget nem ad, vágyat (pothos) viszont ébreszt.”

Ez a vágykeltés és kielégítés ama különös feszültsége, amelyet az epikus énekmondó és hallgatója a gyakorlatban érzett és tapasztalt, és amelyet Platón az Erósról szóló mítoszban fogalmazott filozófiává, az Erósról szólóban, aki nem halandó és nem halhatatlan, nem tudó és nem tudatlan, hanem valami a kettő között, *metaxy*, közbülső, hatalmas daimón, tudásra vágyó, akinek hatása gyönyör és kín.

De hát mitől, „miért ez olthatatlan szomj”, ez az örök, mindig feljebb serkentő vágy? Erre a kérdésre ad feleletet a PHAIDROS. A lelkeknek az égen túli helyeken lehetőségük van a valóban létező, örök formák megpillantására, de ez nem mindenkinek sikerül egyformán. A lelkek ugyanis innen kerülnek földi testbe, de amely lélek „sosem tudta meglátni a valót (alétheia), az nem költözhetik emberi testbe. Az embernek ugyanis meg kell értenie a forma (eidos) szerint mondottakat, kiindulva a sok érzéklésből a gondolkodás összefogta egység felé. Ez a visszaemlékezés azokra a dolgokra, melyeket lelkünk valaha látott, mikor egy istennel haladt együtt, és – lenézve azokat, amikről most azt mondjuk: vannak – a valóban valóra nézett fel”. A vágy tehát emberi mivoltunkból következik, mint ahogyan az ének utáni vágy az epikus szemlélet számára is a táplálkozás vágya a szeretkezés utáni vágyhoz hasonló.

A különbségek azonban az epika és Platón között szintén nem jelentéktelenek. Igaz Platón szerint is az, hogy mind a testi, mind a szellemi szükségletek bizonyos hiányérzetből fakadnak, mely kielégítésre vár. Platón azonban azt a különbséget, mely az eposzban a testi és szellemi jellegű kielégülés közt inkább sejtett, határozottan kibontja. Az éhség és szomjúság, a testi szükségletek tehát egy bizonyos kiüresedést (*kenósis*), a tudatlanság bizonyos ürességet (*kenotés*) jelent, fejtegeti az ÁLLAM-ban. Mindkettő ennek kitöltésére (*plérósis*) vágyik, ha ez megtörténik, az gyönyörűséges, de a valóban létezővel és a valósággal (*alétheia*) való töltekezés valóságosabb gyönyörűséget jelent. A gyönyörűség két fajtája között azonban nem ebben rejlik csak a különbség, hanem sokkal inkább a kiinduló állapotban. Az éhség és a szomjúság beállása, a kiüresedés, magától fellépő folyamat, a gyönyörűség abban áll, hogy helyreáll a természetes helyzet, ami azután megint megszűnik. A tudatlanság üressége állapot, ami azért szomorú, mint azt a LAKOMÁ-ban Sókratés mondja, mert a tudatlan nem tudja, hogy az, s ezért nem vágyik a tudásra. A tudásra, és vele együtt a szépre, az igazságosságra, a józan mértéktartásra és mind a többi, lelkünk számára becses dologra való vágy, amelyeket az ÁLLAM a Jóban foglal össze, vagyis a legjobbra törekvő vélekedés a váagnak tehát csak egyik, magasabb rendű, szerzett (*epiktétos*) formája, velünk csak a gyönyörök utáni vágy születik. Ez a „szerzett” vágy csak mint lehetőség rejlik bennünk, kibontása a

nevelés útján történik. Viszont ha sikerült ezt a Való megismerésével kielégíteni, az üresség nem áll vissza, és az üresedések kitöltése utáni vágy ereje is csökken. Ahogyan az epikus énekmondó a vágyat kielégítve juttatta el hallgatóit a gyönyörűséghez, úgy juttatja el a költő helyére lépő nevelő a lelket, ugyancsak a vágy megfelelő irányításával, kielégítésével és továbbvivésével a megismeréshez. Mert ahogyan az énekmondó célja a gyönyörködtetés, úgy a platóni lélekvezetése a megismerés.

Éppen a mondottakból következőleg van ebben a folyamatban a Szép utáni vágynak kitüntetett szerepe. Ismét a PHAIDROS-t idézem: „Az igazságosságnak, a józan mértéktartásnak és mind a többi, a lelkiünk számára becses dolognak itteni másaiban (*homoióma*) nincsen semmi fénye... A szépség viszont mikor az istennel együtt volt, ott is ragyogott, és miután ide lejtünk, itt is a legvilágosabb érzékszervünkkel ragadjuk meg őt, a legvilágosabban fénylőt. A látás ugyanis, noha mint a legélesebb testi érzékelés jut el hozzánk, mégsem látja a józan mértéktartást... sem a többi kíváncsi dolgot (*erasta*). Most egyedül a szépségnek jutott osztályrészül, hogy a leginkább nyilvánvaló és a leginkább kedves legyen.” A szépség tehát az egyetlen, aminek e világi mása, megjelenése a testi érzékelés számára is megközelíthető, ami így leginkább lehet valami közbülsővé a valóban való világ és a változó világ között.

Ebben rejlik veszély is, hiszen van, akiben a felfelé vezető út kezdetén, „mikor valami isteni arcot lát, mely jól utánozza a szépséget, vagy valami ilyen test formáját”, csak a kiüresedést betölteni kívánó, alsó fokú vágy jelenik meg, és Platón nem finomkodik annak leírásában, ami ilyenkor történik. De a szépség érzékelhető volta folytán a felfelé jutás nagy lehetőségét is jelenti. A szépséget érzékelve tud az ember a leghamarább visszaemlékezni az elfelejtett formára, ebben a legkönnyebb ráismerni az egyébként csak gondolati úton megismerhető létező földi mására. Ezért tartja Platón a képzőművészetben az elvont, mértani formák ábrázolását szépnek, mert azok nem valamihez képest szépek, hanem önmagukban azok, nem akarnak annak látszani, amik nem, mint a kor illuzionista festészetének ábrázolatai, hanem a tiszta formát, a korszéget vagy a háromszögséget jelenítik meg – amennyire ez lehetséges. A költészet esete annyiban más, hogy abban éppen annak kell megjeleníteni, ami szemmel nem érzékelhető, ahogy Platón az ÁLLAM-ban megfogalmazza: a költőket arra kell kötelezni, hogy „a jó jellem képmásait tegyék bele költeményeikbe”. A képmás és a képmásban az eredeti felismerése azután teljesen kifordítja magából az embert, és szüntelen csak annak közelében vágyik lenni. Van, aki elakad valamelyik lépcsőfokon, valamelyik képmásnál, van, akit lehet feljebb vezetni, mert nem az egyes megnyilvánulásra, a részre vágyódik, hanem a teljességre.

Az egyszer már látottra való ráismerés valamilyen megjelenésében az eposz esetében a paradeigmára, a paradeigmában a befogadó helyzetére való ráismeréssel vehető egybe. Azonban, ahogyan míg az eposzban az érzékelhető, a megvalósuló (*gignomenon*) ének kelt vágyat, Platónnál viszont a valóban való, a változatlan Szép, úgy míg az eposzban egy érzékelhető példa (ének) és egy érzékelhető helyzet közti megfelelésre ismernek rá, Platónnál a létező forma az *ontós on* és érzékelhető megjelenése (*homoióma*) közti megfelelésre. A költészet esetében tehát nem a közlő és a befogadó közti viszony, hanem a műnek a (platóni értelemben vett) valósághoz való viszonya válik hangsúlyossá: mennyiben ismerhető meg a mű által a valóság. Ahogyan Platón a TÖRVÉNYEK-ben fogalmaz: csak az olyan költészetet szabad elfogadni, „mely a Szép utánzása által elérte a hozzá való teljes hasonlóságot”.

A költészetnek tehát mindenképpen tudásra kell épülnie. Kérdés, milyen ez a tudás. Platón itt megint, mint a vágyak esetében, az epikus (és általában: hagyományos)

felfogás elemeit választja szét. Az epikus felfogás a mesterségbelit, a megtanulhatót és a Múzsák adta megtanulhatatlant az ének megvalósulásában egységben látta. Platón a kettőt szétválasztotta. A köznapi értelemben vett költő tevékenységében a legjobb esetben is kizárólag megszállottságot, szent örületet, öntudatlan tevékenységet látott: a költő mintegy villanásban megpillant valamit a valóban valóból, és akkor és annyiban jót tud alkotni, bár maga sem tudja, hogyan és miért. Ha azonban nem ez a helyzet, ha nem veszíti el esztét, és így nem képes a Valót utánozni, akkor összevissza utánoz mindent, a közönség vágyai szerint, többnyire utánzásra méltatlan dolgokat. Más a helyzet azzal, aki eljutott a valóban való megismeréséhez. Ő is istennel teltté lett, mikor látva az itteni szépséget, visszaemlékezett az egyszer látottra, de őt nem megszállja, hatalmában tartja az istenség, hanem ő részes abban, s így „a valóságos, az értelemmel (*logos*) és bölcsességszeretettel járó Múzsá” segítségével megismerve a formákat, utánozni is tudja azokat, éppen, mert ismeri az eredetűt, a Valót. Ez sem lesz maga a Való, hiszen az a maga teljességében nem érzékelhető, de valami, ami hasonlít hozzá, mint a platóni elméleti fejtegetések (*logos*), valami, amin áttetszik a Való, mint a platóni mítoszokban, valami közbülső, mint Erős, valami, ami a lelket vezeti, míg egyszerre láthatóvá válik a Való, a Szép maga, mert a múzsai dolgoknak a szépre irányuló szerelmes dolgokban kell végződnie.

Bár Platón számára a valóság és a mű viszonya a fontos, nem feledkezik meg, éppen a vágy miatt, a közlő és a befogadó viszonyáról sem. Két lehetőséget ismer. Az egyik a hagyományos értelemben vett költő esete, aki kölcsönhatásban van közönségével, de ez mindkettejükre csak rombolólag hat, mert egyik sem tudja, mi a valóság, és mindkettő csak a pillanatnyi gyönyörűsége vágyik. A másik lehetőség, mikor valaki ismeri az igazi létezőt, mikor benne él már a Szép, s ezt szeretné világra hozni. Neki is szüksége van befogadó környezetre, s akik így, lelkükben terhesek, a szép környezetben világra hozzák a bennük élő szépet, és lesznek költők és lesznek feltalálók. Rút környezetben, befogadók nélkül ez lehetetlen.

Látni való, miképp kapcsolódik a platóni felfogás az epikához, hol elfogadva, hol továbbvive, hol elutasítva azt. A vágnak mint mozgatónak, mind az eposzban, mind Platónnál kitüntetett szerepe van. Abban is megegyeznek, hogy a vágy, illetve annak kielégítése, az emberi léttől elválaszthatatlan, bár abban talán már nem egyeznének, hogy mi értendő „emberi lét”-en. Mindenesetre, míg az epika az ének utáni vágyat a magától jelentkező ösztönjelenségekkel bizonyos mértékig egybelátja, Platón a kettőt határozottan szétválasztja (*kenósis* – *kenotés*), a vágy a lelkünk számára becses dolgok után csak mint lehetőség adott, amit a nevelés bont ki és elégít ki egyben. Az eposzban a vágy tárgya a születő és elmúló ének („egy” szép ének), melyben a hallgató magára vagy a maga helyzetére ismer, Platónnál a vágy tárgya a nem születő és nem múló, a valóban való, „a” Szép, s a költői alkotásokban, ha tudó költő alkotásai, a valóra ismerhet a befogadó. Az eposzban a vágy célja az ének adta gyönyörűség, a feszültség ezzel oldódik, Platónnál a vágy célja a Való megismerése, amivel gyönyörűség is jár, de a cél nem ez, hanem a megismerés.

Ebben az irányban halad tovább Aristotelész. A vágy mint mozgató nála is fontos szerepet játszik, de egészen más rendszerbe illeszkedik. Más szót is használ Aristotelész, mint Platón. Egyszer ugyan, a METAFIZIKA egy nevezetes helyén, ahol a mozdulatlan mozgatóról szól, a platóni kifejezés jelenik meg: a mozdulatlan mozgató úgy mozgat, mint a szeretett lény (*erómenon*), néhány sorral feljebb azonban egy kevésbé költői szót használ: „Van tehát valami, és van, amit mozgat. Mivel pedig amit más mozgat, de ugyanakkor

ő is mozgat mást, valami középső, úgy tehát van valami, ami úgy mozgat, hogy ő maga mozdulatlan, ami örök, valóság (usia) és tevékenység (energeia). Így pedig a törekvés tárgya (orekton) és a gondolkodás tárgya (noeton) mozgat. Ezek úgy mozgalnak, hogy maguk mozdulatlanok, és ezek alapján egyik, mert a szépnek látszó kívánt, a valóban szép akart, mert a szép ott van a mozdulatlanok között is."

Az *orekton* (amire a törekvés irányul) és a vele kapcsolatos fogalmak jelentős helyet foglalnak el Aristotelés gondolatvilágában. A METAFIZIKA idézett helyén a szó kozmikus összefüggésben fordul elő, de *orekton* általában mindaz, ami az élőlények cselekvését mozgatja. Az *orexis* (törekvés), mint azt Aristotelés ismételten mondja, három elemből tevődik össze: a kívánságból vagy vágyból, az indulatból és az akarásból. Az indulatról nem sokat beszél, az akarásról igen, bár nem egészen egyértelműen, szempontunkból azonban a vágyról vagy kívánsárról mondtak a legfontosabbak. A vágy a gyönyörűségekre irányuló törekvés, lehet nem értelmi (*alagon*), ide tartoznak az érzéki vágyak, evés, ivás, szeretkezés stb., amelyek természettől (*physei*) jelentkeznek, és értelmi (*mela logú*), az ilyenek meggyőztetés folytán lépnek fel. Ez a beosztás a platónira emlékeztet, s nyilván abból fakad. Míg azonban Platónnál a vágy a visszaemlékezésből fakad, s az ideához való viszony határozza meg, Aristotelés, az epika felfogásához közelítve, de azt általánosan fogalmazva, úgy látja: az ember természetes lelkialkatából következik, és tárgya, ami meghatározza, bármi lehet, akár a szépnek látszó, akár a valóban az. Mindenesetre az értelmi vágyak közé tartozik, sok más mellett, a tanulás, mint ami gyönyörűségekre irányuló törekvés.

Mivel pedig a vágy a gyönyörűségekre irányuló törekvés, és a természet a fájdalmasat kerüli, a gyönyörűséget viszont keresi, érthető, ha, mint a METAFIZIKA első mondata megfogalmazza, „minden ember törekszik (*oregetai*) a tudásra természettől fogva”, s mindjárt le is írja, hogyan lesz az emlékképek halmozódása alapján tapasztalás, majd a sok tapasztalás értelmi feldolgozásából a sok hasonló egyes elem alapján egy általános nézet.

A megismerés az egyestől halad az általános felé, az egyest mindig az érzékelés ismeri meg, az általánost a gondolkodás, a tudás tehát, melyre minden ember törekszik, attól függ, hogy az így felépülő ismeretrendszernek milyen fokára jut el valaki. Aristotelés számára a költészet helyét ebben az összefüggésben az határozza meg, hogy az egyes és az általános között hol helyezkedik el. Tudjuk a POÉTIKA 9. fejezetéből, hogy szerinte valahol a kettő között, mint ami „inkább az általánost” mondja, mint az egyes és egyszeri tényeket rögzítő történetírás, és pedig fejlődése során egyre inkább az általánost, hiszen eleinte csak egyes embereket magasztalt vagy csúfolt. Míg tehát Platónnál a megismerendő, aminek a költői alkotásban meg kell jelennie, a valóban való, a forma (a Szép, az Igazságos stb.), amely tőlünk függetlenül van, Aristotelésnél valamilyen általános, amelyet mi vonunk el a sok egyesből. Talán – kicsit leegyszerűsítve – úgy mondhatnók: a vágy tárgya az eposzban egy szép ének, Platónnál a Szép, Aristotelésnél a szép ének.

Az embernek azonban nemcsak a tudásra való törekvés természet adta sajátsága, hanem természet adta, veleszületett sajátsága az utánzó hajlam is, illetve az, hogy az utánzatokban örömet leli. Ez érthető, hiszen az utánzatot szemlélve tanul és következtet („ez az!”), a tanulás pedig gyönyörűségekre irányuló törekvés. Viszont ugyanezért a költészet nem hozzáértés és Múza-ajándék, mint az eposz tartotta, nem is a megszállottság dolga, mint Platón gondolta, hanem a megfelelő természeté, a rátermettsége.

Aristotelés, Platón követve, mint minden művészetet, a költészetet is utánzásnak

tartotta. Éppen a platóni előzmények miatt ezért két kérdésnek kell szükségképpen felmerülnie: Mit utánoz a költő? Mit ismer meg, mire ismer rá a befogadó?

A költészet cselekvők, illetve cselekvés utánzása, szögezi le Aristotelés Platont követve, de nem pusztán megtörtént cselekvések utánzása, hanem olyanoké, „*amilyenek megtörténhetnek és lehetőek valószínűség vagy szükségszerűség szerint*”. Amilyenek lehetőek. Ahogy tehát Aristotelés a költészetet az egyes és az általános vonatkozásában valahol közbül helyezte el, úgy látja itt a költészet tárgyát mint valami közbülsőt a való és nem való között. A költészet *metaxy* jellegében tehát megegyezik Platónnal, de egészen más értelemben veszi azt. A költészet nem a valót utánozza, sem egyedi, sem általános értelemben, sem a nem valót (ezt nem is tehetné), hanem a lehetőség szerint valót, a valószínűségnek megfelelőt, és akkor jó, ha ez ellen nem vét.

A költészetben tehát valahogy a valóság jelenik meg, ez a valóság azonban nem a tőlünk függetlenül, objektíve létező forma (*idea*), amit csak a filozófus-költő ismer, hanem az egyedi esetek elemeiből kialakított interszubjektív általános (*katholú*), illetve ennek is egy sajátos változata. Ez utóbbinak azonban már nem ismeretelméletű, hanem a költészet természetéből adódó oka van. A költészet cselekvés utánzása, a cselekvés pedig, mint Aristotelés különféle összefüggésekben többször is megállapítja, mindig egyedi. A költőnek az egyedi esetekből, úgy, amint azt a mitológia vagy az élet elébe adja, kell kialakítania valamilyen általános vázlatot, egységeset, de egyelőre minden részlet és személyes vonatkozás nélkül, ezt a vázlatot, ha úgy tetszik, szerkeztet, melyet Aristotelés *logos*-nak nevez, azután kidolgozza és nevesíti (egyéniíti), így alkotva meg a darab *mythos*-át.

Aristotelés tehát elfogadja Platón vádját, hogy a költészet a valószínűt utánozza, csak míg ez Platónnál ontológiai lefokozást jelent, Aristotelésnél egészen más összefüggésekbe illeszkedik. A költő a valószínűségnek megfelelően kell hogy alkosson. Ez egyfelől a darab belső összefüggésének szilárdsága szempontjából szükséges. Van azonban egy másik vonatkozása is, a befogadói tudat. Aristotelés meghatározása szerint „*amiről az emberek tudják, hogy legtöbbszörre történik, illetve nem történik, vagy hogy van, illetve nincs, az a valószínű*”. Egy nem Aristoteléstől való, de egykorú meghatározás szerint pedig „*valószínű az, aminek hallatán példák jutnak az ember eszébe*”. A valószínű teszi azt, hogy a műben a befogadó a maga világára, tehát nem a platóni valóban valóra, ismer rá, a műben ugyanazon összefüggéseket, ugyanazon törvényszerűségek hatását ismeri fel, mint amelyeket maga és környezete életében tapasztal. A ráismerés pedig tanulás, és mint ilyen gyönyörűséges. Az ember keresi a gyönyörűségeset. A valószínű tehát a költői mű gyönyörködtető voltának legalább egyik tényezője. Ha pedig a retorika esetére szóló meghatározást a példákra a költészet esetére is alkalmazhatjuk, úgy a mű valószínű jellegéből adódik annak olyan-amilyen általános volta is.

Aristotelés tehát megint az epikus felfogáshoz közelít, azt ezúttal is általános síkra emelve. Az epikus énekmondó számára az ének tárgya a hagyományban, esetleg a tapasztalás alapján adott és való, az ő feladata, hogy azt úgy alakítsa, hogy abban a hallgató magára (őseire, értékeire) ismerhessen és így gyönyörködhessek. A befogadó a műben közvetlenül ismer magára. Platón szerint a mű a valóban valóhoz való viszonya alapján tudja (vagy nem tudja) a befogadó lelkét vezetni, hogy a Valót ismerje meg, arra ismerjen rá. Aristotelés számára a mű tárgya a hagyományban, esetleg a tapasztalás alapján adott, ebből a költőnek úgy kell a valószínűség szerint megformálnia a művet, hogy ez a valószínűséghez való viszonya alapján vezesse a befogadót. A befogadó a valószínűségen át ismer rá magára és a világra.

A tragédiát illetően azonban Aristotelés szerint ennél többről is szó van. A tragédia hatása tudniillik, amint azt Aristotelés híres meghatározásában mondja, és később a POÉTIKÁ-ban még egyértelműbben megismétli, félelem és részvét felkeltése. Ebben nagy szerepe van a *thaumaston*nak, annak, amin elcsodálkozunk. Hogy mi értendő részvéten és félelmen, annak magyarázatául a reneszánsz magyarázók és Lessing óta a RÉTORIKÁ-ra szokás hivatkozni, ahol a POÉTIKÁ-val teljes összhangban arról van szó, hogy félelmet akkor érezünk, ha hozzánk közel állót fenyeget olyan súlyos csapás, mely minket is érhet, vagy éppen mi magunk nézünk ilyennek elébe, részvétet pedig akkor, ha valakit méltatlanul ért olyan súlyos csapás, mely minket is sújthat. Nemcsak arról van tehát szó, hogy a néző a műben a maga világára ismer, mert ott is annak megfelelően történnek a dolgok, ahogyan az ő tapasztalata szerint leginkább történni szoktak, hanem arról is, hogy a néző magára is vonatkoztatja, amit lát, hall, és a maga helyzetét abból értelmezi és viszont.

Aristotelés tehát Platón másik vádját is elfogadja, a költészet valóban felkavarja az indulatokat, sőt részben még mindig Platónnal egybehangzólag, ebből, közelebből a részvét és félelem keltéséből magyarázza a tragédia adta sajátos gyönyörűséget. Szavai szerint a költőnek „*utánzás folytán részvétből és félelemből eredő gyönyörűséget*” kell a néző számára biztosítania. Ez azért különös, mert a RÉTORIKÁ-ban a részvétet és félelmet határozottan mint fájdalmas érzést határozza meg, és máshol is ilyen értelemben nyilatkozik. Vajon úgy kell-e a dolgot értenünk, hogy a gyönyörűséget az utánzás adja, mely akkor is örömet okoz, a ráismerés örömét, ha a tárgy fájdalmas, kellemetlen érzést okozó? Valószínűleg erről is szó van, de ennél többről is. Aristotelés tudniillik a NIKOMAKHOSI ETHIKA egyik helyén ezt írja: „*A fájdalom kifordítja (existési) és pusztítja annak természetét, aki érzi*”, a TOPIKÁ-ban pedig, hogy „*minden indulat, ha túlzottá válik, kifordít a valóságból*”. A tragédia esetében a néző nem mint hűvös kívülálló nézi a műben utánzottakat, hanem maga éli át a részvétet és félelmet, akár reflektáltan, akár közvetlenül. Valaminek tehát még történnie kell, hogy a gyönyörűség bekövetkezzék.

Aristotelés a gyönyörűséget a következőképpen határozza meg: „*A gyönyör a lélek bizonyos mozgása és adott természetűbe való teljes és érezhető rendeződése (katasztasis), a fájdalmas érzés pedig az ellenkezője. Ha viszont az ilyen a gyönyörűség, úgy nyilvánvaló, hogy gyönyörűséges az is, ami a mondott állapotot létrehozza, ami pedig megtrontja vagy az ellenkező elrendeződést hozza létre, az fájdalmas. Mármost szükségképpen gyönyörűséges a természetes állapotba való jutás többnyire, kivált pedig, ha amik természet szerint történnék, a saját természetüket kapják meg.*” Valamivel később még a következőket mondja: „*A tanulás és a csodálkozás többnyire gyönyörűséges. A csodálkozással ugyanis együtt jár a tanulás [tkp. megértés] vágya, úgyhogy ami csodálkozás tárgya (thaumaston), az vágy tárgy (epithymeton), a tanulóssal pedig a természetnek megfelelő állapotba való visszaállítás... Mivel pedig a tanulás gyönyörűséges meg a csodálkozás, szükségképpen az olyasmik is gyönyörűségesek, mint az utánzás, például a festészet, a szobrászat és a költészet, és minden sikerült utánzat, még ha az utánzott tárgy nem gyönyörűséges is*” stb., mint a POÉTIKÁ-ban.

Röviden tehát: gyönyörűség a természetnek megfelelő állapotba való rendeződés folyamata (*kinésis*). A tragédia saját gyönyörűsége tehát csak az lehet, ha a részvét és félelem okozta kifordulásból – melyet maga idézett elő – visszavezeti a természetnek megfelelő állapotba. Hogy ez a „gyönyörűséggel járó megkönnyebbülés”, ahogy a POLITIKA a katharsisszal összefüggésben fogalmaz, teljes egészében kimeríti-e a katharsis fogalmát, most nem akarom vitatni. Az bizonyos, hogy a folyamatban a tanulásnak (megértésnek) szerepe van, hiszen a tanulás azért gyönyörűséges, mert visszavezet a

természetünknek megfelelő állapotba, a középbe, amelyre az emberi törekvés irányul. A mondottak után talán az is látható, hogy a tanulás nemcsak az utánzásra való ráismerést és nem is csak a magunkra, helyzetünkre való ráismerést jelent, hanem a részvétet és félelmet gerjesztő *thaumaston* megértése vágyának kielégülését, az okoknak és összefüggéseknek a vég (*telos*) felől való megértését is. Ez a tragédia adta gyönyörűség. Ez valójában az epikus felfogás újraértelmezése, és a *katharsis* gondolat egyik forrása talán éppen az epikában keresendő: a költészet felkelti, sőt felfokozza a vágyat, a feszültséget, hogy végül a maga teremtetten feszültséget maga fel is oldja. Platónnal szemben, aki a költészetben a felkavarót, a nyugtalanítót, legjobb esetben is az önmagán túlmutatót látta, Aristotelész a végül is megnyugtatót, az emberi természetnek megfelelő állapotba hozót.

A vágy tárgya tehát Aristotelésznál nem eleve adott, mint Platónnál, hanem azt az ember alakítja ki a maga számára. Célja nem pusztán a megismerés, mellyel gyönyörűség is járhat, hanem a gyönyörűség, melynek legfelső foka persze a szemlélődő életmód, de amely korok, nemek, fajták szerint változó. Az embernek természetéből folyó törekvése a megismerés, ennek egyik válfaja a művészet, ezen belül a költészet, ahol az örömet a ráismerés adja, a ráismerés, de nem az abszolút valóra, hanem önmagára és világára a valósínűben, az interszubjektív általános bizonyos egyénített formájában. A zene és a költészet, ezen belül a tragédia az érzelmeket is megmozgatja, természetnek megfelelő állapotukból kizökkenti, önkívületi állapotba hozza, de nem hagyja ebben az állapotban, hanem a megértés, az okok és célok megismerése által a természetnek megfelelő állapotukba vissza is vezeti őket. Ez az állapot gyönyörűséggel jár járulékosan, a természetes állapot esszenciálisan.

Szerettem volna egy példán bemutatni, miképpen él egy probléma, adott esetben a vágnak mint szellemi mozgatóerőnek a problémája a görög archaikus és klasszikus korban, s hogy az egyes korszakok hogyan viszik tovább egyetértve, vitatkozva, más összefüggésekbe illesztve elődeik eszméit. A sort természetesen lehetne tovább is vinni az *ingens Musarum amor*-ról beszélő római költőkön át a késő ókori újplatonizmusig, tovább ennek Augustinuson és Pseudo-Dionysios Areopagitésen át az egész középkoron keresztül érvényesülő hatásáig, vagy a most már Platónra közvetlenül is visszanyúló firenzei újplatonizmusig és még tovább, de ez túl messzire vezetne. Ha most utólag, a *telos* felől visszapillantok a mondottakra, egy kérdés mégis óhatatlanul fel-tul.

Az emberben ember mivoltából következőleg ott szunnyad a vágy a szellem értékei iránt. Az epikus kor ennek kielégítését annyira parancsoló szükségletnek érezte, hogy alig választotta el ezt a vágyat a természetes vágyaktól. Később mind élesebben elkülönült a kettő. Platón már úgy látta, hogy a kiüresedés fájdalmas folyamatát az emberek természetszerűleg igyekeznek ugyan feltoltekezéssel ellensúlyozni, de az üresség állapota nem fáj, azzal nem törődnek: miközben hajszoják az egyebekkel való feltöltődést, rá sem döbbennek szellemi ürességükre. Platón úgy látta, ezen változtatni kell, nem szabad megengedni, hogy az emberek az alantas gyönyörűségekkal beérjék. Aristotelész úgy látta, ezen nem nagyon lehet változtatni: „mindenkinek az okoz gyönyörűséget, ami természetének megfelel, ezért meg kell adni a lehetőséget a versenyzőnek, hogy az ilyen [ti. a silányabb] hallgatóság előtt a zenének is valami ilyen fajtáját alkalmazza”. Ez súlyos kérdést vet fel. Lehet-e, szabad-e irányítani, szabályozni a vágyakat? Platón az Akadémiában úgy látta: igen, végzetes, ha a vágyakat szabadjára engedjük. Aristotelész a Lykeionban úgy látta: ezt meg lehet próbálni, de tudomásul kell vennünk, hogy a hallgatóság kétféle, s mindenkinek meg kell adni a lehetőséget, hogy a maga természetének megfe-

lelően gyönyörködjék, pihenjen. Nem tetszik át ezeken az ókori jelenségeken egy másik valóság? És – Akadémia vagy Lykeion?

Azt hiszem, erről még majd beszélgetnünk kell, kedves Agathón – mondaná talán Sókratész.

Nádas Péter

MI, MIT JELENT, NEKEM, NEKED

Válasz egy svájci folyóirat kérdésére

Közeledem és eltávolodom, közelebb lépek és megint távolabb. Aztán leülök az egyik ovális terem közepén a pamlagra, hogy ismét láthassam az egészet. Felállok. Oly lassan lépdelenek, hogy a szemem előtt homoljon szét a kép. Mint mikor valaki leveszi a szemüvegét. Azokra a részleteire fog szétomlani, amelyekből a festő fölépítette az egészet.

A Musée de l'Orangerie két ovális termében, Claude Monet LES NYMPHÉAS című képei előtt állok, ülök, jövök, megyek, s egészen addig ismételve a közeledés és a távolodás műveletét, míg a teremőr éber nyugtalansága meg nem zavarja mániákus foglalatosságomat. Gyanakszik, hogy azon örült rajongók közé tartozom, akik képesek késsel, bottal vagy sósavval nekirontani rajongásuk tárgyának. Ő engem figyel, én pedig már nem is a képet, hanem azt figyelem, hogy miként választotta el Monet a mindenki által érzékelhetőtől az általa érzékelhetőt. Az ezernyi, tízezernyi, százezernyi ecsetvonás háttérben ugyanennyi döntése áll, és a döntései mögött még biztosan tízszer, százszor, ezerszer ennyi megfigyelése és megfontolása. Ahogyan ő maga mondja: „Nem tettem mást, néztem, hogy a világegyetem miként mutatja meg nekem önmagát...” Látás, megfigyelés, megfontolás, választás, döntés, ecsetvonás.

Ha a kreativitás fogalmának van egyáltalán valamilyen értelme, akkor ez az értelem igazán plasztikusan nyomon követhető és értelmezhető a festékrétegek elvékonyodásán és megvastagodásán, elsötétedésén és kivilágosodásán. Mintha az ujjammal meg lehetne érinteni. Van itt egy festékrétegekkel megterhelt vászon, amely immár nem látható, s a vászon hátán mindama festékcsíkokból vont megfigyelés, gondolat, ítélet és döntés, amely aztán a maga sajátos szerkezeti rendjével világosan ékelődik be a valóságos és elképzelt világok közé. Ne lenne valóságos világ ez? Miként lehetne az? A képzelet világa lenne ez? De miként lehetne, ha egyszer valóságosan festett, szerkesztett, rétegelt, rendezett. Ügyelnem kell kíváncsi ujjaimra, a teremőr éber szeme láttára meg ne érintsem a megfontolások, választások és döntések megkövesedett, színes rétegét.

A mesterműveken nem csak az látható, hogy alkotójuk hová ért el a képzeletével, hanem oda is vissza lehet térni, ahonnan elindult. Vissza lehet térni a fűzekhez, a tavirózsához, a tóhoz. Ha barátommal vagy szerelmesemmel állok a tó partján a szép alkonyatban, akkor csak azt látom, amit én láthatok, de még feltételezésem se lehet arról, hogy miként látja ő. Remélem, hogy hasonlóan. Azt mondja, szép, és én is ezt mondom. A szó azonban szó marad; azonosságunk vagy hasonlóságunk vágya, a szép test-

vériesség, így marad reménység. Mesterművek láttán azonban megfordul a dolog, mert a másik ember látásmódja válik közvetlen élménnyé. Valami olyasmit láthatok, amiről e műtárgy nélkül feltételezésem se lehetne, s csak így van fogalmam arról is, hogy milyen közel vagy milyen távol állhat tőlem a barátom vagy a szerelmem, hol állok én, s hol az embertársaim. A művészi kreativitással létrehozott tárgy évezredek óta valami olyasmibe avat be, aminek különben nincsen látványa. Nemcsak a természet és a tárgy, az egész és a részlet között teremt látható viszonyt, hanem idöket és tereket összerántva egymást nem ismerő embereket hoz oly közel, mintha szerelmesek vagy barátok lennének. Valami olyasmit vált be, amit különben csak vágyunk és remélünk.

Azon se kell csodálkozni, hogy a demokratikus európai társadalmak az utóbbi harminc évben éppen ezt a mélységesen mély, öreg és csak igen ritkán kielégíthető vágyat igyekeznek mindenki számára elérhetővé tenni. Legalább a szóval, ha mással már nem lehet. Ha van egy jó ötleted, ha egy mások által megoldhatatlannak tűnő problémát egyetlen huzárvágással meg tudsz oldani, ha te magad állítod össze előre gyártott elemekből a könyvespolcodat, ha az általad szervezett polgárjogi mozgalom megváltoztatja a dolgok állását, akkor megkaphatod a kreatív ember sokat jelentő, kitüntető címét. Miközben ezeket a sorokat írom, felütöm a *Le Nouvel Observateur* legújabb számát, és a következő sorokat olvasom: „A homokosok megváltoztatták a világot. Ez az elnyomott és kreatív kisebbség harminc év alatt a feministák mellett, s gyakran velük együtt, módosította a nyugati világ érzékenységét.”

Az asztal fogalma azért jelöli az asztalt, mert se széket, se levesbe való sárgarépát nem jelent. Nem így a kreativitás fogalma. A kreativitás a demokratikus európai társadalmak nyelvén nemcsak nagyon sokféle és egymástól igen távol álló cselekmény, gesztus, gondolat jelölésére alkalmas szóvá változott, hanem kifejezetten olyan szóvá, amely nem pusztán megjelöl, hanem minősít, sőt egyenesen kitüntet. Jómagam azonban hajlamos vagyok arra gondolni, hogy ez a szó azért vált ilyen kitüntetett jelentőségűvé, hogy homályos értelmében eltűnhessenek azok az óriási különbségek, amelyek a teremtőt és a teremtett lényeket évezredekig elválasztották egymástól ebben a kultúrában. Ha mindenki *créateur* lehet, akkor senki nem lehet *créature*, s akkor legalábbis szóban beváltható a vágyott demokrácia egyik kívánatos alapkövetelménye, az egyenlőség. Ha nincsenek istenek, akkor dolgok és emberek egyenrangúak, s ha nincsen közöttük különbség, akkor nincsenek hierarchiák se. Nem tudom se a vizet, se a tavirózsákat lefesteni, ám ez nem jelentheti, hogy alacsonyabb rendű lennék, mint amilyen Monet, hiszen ugyanezeket például bármikor lefényképezhetem. Így aztán egy gesztus lehetősége és a lehetőség beváltásához rendelt technika óhatatlanul fontosabb, mint az eredmény minősége. A demokratikus társadalmak köznyelve legalább olyan óvatosan bánik a hierarchiákkal, mint amilyen nagyvonalúan bánik a kreativitással. Kérdés persze, hogy egy olyan nyelvi nagyvonalúság, mely nem tesz többé különbséget az alkotás és a machináció, az egyéni és a tömeges, a teremtett és a teremtő között, mennyire illeszthető bele egy olyan kultúrába, amelynek éppen ez a különbségtéves az alapja.

Az is érdekes jelenség, hogy azokban az európai társadalmakban, amelyekben a személyes szabadságnak az utóbbi évtizedekben nem volt jogi garanciája, ez a fogalom teljességgel ismeretlen, illetve legfeljebb olyan értelmiségiek számára ismerős, akik legalább gondolataik és tájékozódásuk szintjén átgártak a politikai határokon. A személyes szabadság jogi garanciáinak hiánya ezekben a társadalmakban igen szűkre

szabta a produktivitás lehetőségeit, a produktivitás hiánya pedig olyan materiális hiányokat támasztott, amelyben a személyes cselekvés sem irányulhatott másra, mint éppen ezeknek a hiányoknak a pótlásával a személyes túlélés lehetőségére, az élet pusztá reprodukciójára. Ha a nyugat-európai társadalmak szókészletének csúcsán a kreativitás fogalma áll, akkor a kelet-európai társadalmak gyakorlatában a találékonyság reflektálatlan fogalma. Ezekben a társadalmakban a nap minden órájában anyagi és szellemi hiányokat kell pótolnom, ami azt jelenti, hogy a meglévő vagy kívánatos szerkezetek és intézmények működését olyan tárgyakkal és olyan technikával kell biztosítanom, amelyeknek valójában más a rendeltetése. Így aztán semmi nem működik egészen a rendeltetése szerint, hanem minden valamiként működik, s a pusztá működést az emberi találékonyság győzelmeiként könyveljük el, holott valójában csődről és vereségről kéne beszélnünk.

A túlélésre szabott világban szintén másodlagossá válik a dolgok minősége, de nem azért, mert a lehetőségek bőségétől elvakultan olyan képzetem támadt volna, hogy a világ dolgait a gyakorlati értékük egyenrangúsítja, hanem azért, mert a túlélés parancsa szerint a sok lehetetlenség között az egyetlen lehetőségre kell rátalálnom. S így aztán óhatatlanul olyan képzetem támad ebben a világban, hogy a hiányzó dolgok végső soron bármivel helyettesíthetők. Ha viszont olyan képzetem támad, hogy a túlélés érdekében bármi helyettesíthető akármivel, akkor kérdés marad, hogy egy ilyen elképzelés miként illeszthető bele egy olyan kultúrába, amelynek változatlanul a dolgok közötti szigorú különbségtétel az alapja.

A kreativitás világában a lehető legkifinomultabb eszközökkel, eljárásokkal és technikákkal helyettesítem az istenek hiányát, a találékonyság világában pedig durva dolgokkal, ügyetlen eszközökkel és elégtelen technikákkal pótlom a hiányzó dolgokat. Ugyanannak a két világnak a torzképe néz ma farkasszemem. Az egyik szempár csak túl közelre lát, a másik szempár csak túl messzire. Az egyik folytonosan finomítani szeretne valami olyasmin, aminek immár nem látja az egészét, a másik pedig egy olyan egészet szeretne birtokolni, amelynek durva kézzel tönkreteszi minden kicsi részletét. Talán egymás látványától elrémulva kéne újratanulniok az arányos látszatra azokat a kulturális alapszabályait, amelyeket a tavirózsákat, füzeket, vizet, alkonyatot és nap-sütést festő Claude Monet a magáénak tudhatott. Közelebb lépek és megint távolabb, s hogy a kép egésze ismét látható legyen, leülök a kényelmes pamlagra a szép ovális tér közepén. A teremőr megnyugodhat.

Utassy József

AZ ÉNEK TISZTÁSAIN

Idő, idő, te ártatlan
csillagközi téboly,
a gondolat lohol utánad,
de megbotlik néhol.

Nagy vagy, hatalmas, óriás,
örök, halhatatlan,
ám engem fehér kakas ébreszt
piros virradatban.

Létem, e röpke földi lét
csak egypár pillanat.
Hitemet holtan is hirdetem:
anyag vagyok, anyag.

Amíg ez a planéta itt
szüli énekesét:
engem az ének tisztásain
betűk balzsama véd.

Idő, idő, te ártatlan
csillagközi téboly,
a gondolat lohol utánad,
s fénypor, csupa fénypor.

LORCA

Készülj a hattyúdaaaaalhoz!
Kezet tarkóra!
Falhoz!

ÖRÖK PILÁTUS

A Hold üres lavórjában
mosom kezeimet.

MEGJEGYZÉS

„Egyszerű” embereknek
titulálnak titeket:

a nagyszerűek,
a bonyolult lelkek,
a makulátlanok,

akiken jókat derül a magas ég,

mert gőgösek,
pökhendiek
és hülyék!

Megyesi Gusztáv

TEREMTORNA

Ez még téli történet, téli teremtörténet; a népszerű szónok, pártalvezér az országot járva föllépett egy zsúfolásig megtelt csarnokban, s beszéde közepén azt mondta: a MIR úrállomás legénysége nem tud visszatérni a Földre, mert az oroszoknak elfogyott a benzinjük.

Nekünk most nem az a dolgunk, hogy megfejtsük az úrhajó működésének titkát, benzinnel üzemel-e vagy sem, és ha benzinnel, mint egy Zetor vagy Berva Moped, akkor hány kannát kellene kölcsönadni a visszatéréshez; nekünk kizárólag arra kell figyelniünk, hogy egy ilyen bejelentés után miért kezd el dübörögni, éljenezni, vaspapsolni a terem.

Továbbá: amikor egy teremben elkiáltja magát valaki, hogy piszkos tetvek, vagy hogy teli van az ország idegenekkel, közelebbről: mocskos bolsikkal, görényekkel és varangyokkal, szóval amikor egy ilyen termet mozgásba akar hozni a szónok, miért éri el a célját. Miért hurrázik talpra ugorva az a terem, vagy borul egymás nyakába diadalittasan.

Én negyvenegy évet megéltem, ez sok is tud lenni, meg kevés is (tán félúton vagyok, ha nem is évszámilag, csak tapasztalatilag), de mindig ámulva bámultam mindenféle termet, hogyan képes dübörögni, éljenezni, hurrázni. Mert hogyha ez a haza tényleg teli van tetvekkel, ha itten még mindig görényvilág van, akkor a teremnek sírnia kellene, erősen, férfiasan, de legalábbis könnyeket nyelve, saját ajkába harapva. Hogy a csudába lehet orulni megannyi tetűnek, sőt már a ténynek magának is, hogy a tetűk

vannak, hogy még mindig ők vannak, és hogy *keresztbe tesznek* a rendszerváltásnak. (Mellesleg: lehet-e hosszába tenni egy épülő demokráciának?)

Az is télen történt (de lehet, hogy nyáron), hogy maga a kormányfő jelentette be: csődtömeget örökölt az előző kormánytól; majdnem elszabadult az örömtől a pokol. Ezt is mindig úgy képzeltem, hogy ilyenkor hüppögni kellene, vagy a kalap szélét morzsolgatván felállni, mint ravatalozóban, mikor indulnak a koporsóval.

De nem.

A szarnak jár ki az éljénzés.

De nyilván nem erről van szó.

Lehet, hogy hurrázni a szarnak azért kell, amiért füttyülve halad haza az ember hosszú erdön át holdtalan éjszakán. Vagy amiért a katonák vonultak füttyülve (nem énekelve, mert az más!) a Kwai-folyó épülő hídja felé, csupa fogságba esett angol katona, elszántan, némi európai fölénygel az arcukon. Am lehet, hogy ez túlzás, egy század azért is vonulhat füttyülve a filmen, mert egy remek zeneszerző remek dallamot komponált, egy fogolyszázad füttyüli ezt a dallamot, és ebből világláger lesz. (Életem első filmzeneje, amire emlékszem, amit füttyültem, s füttyülés közben kicsit úgy képzeltem, jó volna fogolyszázadnak lennem valahol Ázsiában, de folyó mellett.)

Mi nem félünk senkitől.

Ezt dübörgi valójában a terem, ezt éljenzi, hurrázza végestelen végig, míg a szónok föl nem emeli a karját, újabb szót kérek. De miért kellene félünk bárkitől is? És ez egyúttal logikai bukfcenc is, demokrácia (amit mi építünk) csak félelem nélkül létezhet, de mindez fordítva: ha nem félünk, még nem csináltunk demokráciát. (Bibó, ha élne, honnan s hova jutna?)

Reszkessetek!

De kik? És ha reszketnek is, mi a jó abban? Hiszen mi a teremben ülünk, ebből kifolyólag nem láthatjuk azokat, akiknek reszketniük kellene, így nem adatik meg az a csodálatos élmény, hogy reszketni lássuk *azokat*. Ahhoz egy másik terembe kellene átvonulnunk, abba a terembe, ahol azok vannak, akiknek reszketniük kéne. Persze, ha volna is ilyen terem, lehet, hogy éppen nem reszketnének benne, épp ellenkezőleg: lehet, hogy hurráznának, dübörögnének ők is; bizonyos értelemben mi is tetvek vagyunk, görények, idegenek.

Inkább azért úgy van az, hogy *céltalan* a terem. Nagyon is elképzelhető, hogy azok, akiknek reszketniük kellene, csak külön-külön lelhetők fel, s mikor mi éljenzünk, dübörgünk, akkor ezek egymástól s tőlünk is függetlenül lélegeznek, piszkoskodnak, görénykednek otthonukban, tehát a teremnek föl kellene kerekednie egy ilyen hosszan tartó, dübörgő éljenzés után, és elmennie minden egyes tetű otthonába, ott belesni az ablakon, és ha ott csakugyan egy tetű, görény, bolsi és miegyéb ül az asztalnál, s épp piszkosodik, hát akkor rájuk törni, rendet vágni, véget vetni a nagy, sötét görényvilágnak.

Bejárni Tolnát, Baranyát, le-föl az országot, számolni, elszámolni.

Ez még nincs.

Valami más van.

Talán csak az a kis fészekmeleg hiányzik.

Lehet, hogy a tetűzés jó. Az lehet jó a tetűzésben, hogy amennyire viszkető tud lenni egy tetű (tehát konkrét), olyannyira nem az, olyannyira általános is. Teli vagyunk tet-

vekkal országosan. Ez egy sikeres mondat minden teremben. Nem lehet persze megszámlálni, lajstromba venni a tetüket, mélyen a szemükbe nézni meg pláne nem lehet, mégis éljenezni kell. Hogyne dübörögnénk, toppantanánk a lábunkkal, hiszen mind-egyikünk találkozott már életében tetűvel, legalább egyszer. És akkor ezt az egyszer látott tetűt képzeljük bele az általános tetűbe, mármint hogy ez az a tetű, akiről a szónok is beszél, akiért a terem dübörög, s máris egy és oszthatatlan a tetű, holott nem egy, de ezer és tízezer, s mindegyik különböző, de olyannyira ám, hogy ha tetű is, nem attól tetű, amitől mi gondoljuk, és nem attól, amitől a szónok, amitől a terem gondolja.

A tetű mint csoport föl nem ismerhető.

Ezért lehetetlen szép szabad világban a tetűirtás.

Ahol tetűirtás van, az nem szép és szabad világ.

Mármost csak az a kérdés, miért dübörög mégis a terem.

Apám egy időben a helyi népfrontklubba járt gyűlésezni. A terem nem messze tőlünk, a sarkon állt, ablakai két utcára is néztek, én gyerek voltam, mindegyiken benéztem. Mikor nevetett a terem (derűre fakadt), apám is nevetett, mikor indulatba jött a terem, apám arca is megkeményedett.

Min nevettek?

Min gondolkodtatok el? – akartam kérdezni mindannyiszor, de nem bírtam megkérdezni. Magam is nevetek, ha a terem nevet, s magamba roskadok, ha a terem is ezt teszi. Van úgy, hogy nem nevetnék, mert nem tudom, min is kéne, mégis nevetek, talán mert mindenki nevet, mert nem akarok egyeddé válni a teremben, még rám kérdeznének: *min nem nevelsz te?*

Akkor azt nem tudnám megmagyarázni.

Mint bolondórán az iskolapadban ülve: min vihogsz, fiam, míg ki nem hívlak felelni.

Teremben ne akarjon kiválni az ember.

De akkor később miért pont arra emlékszik, hogy kivált, elütött? Hogy egyed volt.

Mint mikor egykori elvtársat faggatnak, s az egykori elvtárs felelget. Mint mikor az egykori elvtársak azt mondják immáron egy új világban, hogy nem úgy volt, ahogy azt most beállítják. Mert ők soha nem mondták, cselekedték azt, amit ma mondanak róluk, mármint hogy mit mondtak, cselekedtek akkor. Egész másképp volt az, egész másképp volt minden. Van-e erőnk megérteni, hogy ez nem amnézia, s nem is lehazudozása csillagnak az égről, hanem ez ugyanaz, mint a tetűzés. Ahogy mindenki összeakadt már tetűvel életében (tehát úgy érzi: van alapja a tetűzéshez), úgy a most emlékező elvtárs is mondott ellent annak idején, képviselte az igazságot, sőt protestált is komoly, fontos helyen, mi több, jót akart. Mindegyik életében volt azért egy pillanat, amikor – ha véletlenül is – jó döntést hozott, haladót.

Vagy mikor azt mondta, elegendő volt ebből az egészből.

Nem minden elvtárs lovetett.

Vizont lövethetett volna. És ez, mármint hogy lövethetett volna, de nem lovetett, több mint tragédia a világra nézve. Az elvtársat is minősíti, hogy miben volt ő elvtárs, hogy *lovethetőségben* volt fontos elvtárs, amiről meg lehet és meg is kell hogy legyen a véleményünk, vizont azt meg nekünk kell megértenünk, hogy az ő nemlövetése (bár lovetethetett volna) erény a szemében.

Gesztusból maradtunk élve.

Fátylat reá.

Hanem hát mit kezdünk egy ilyen teremmel?

Apám egy időben számlálónak volt beállítva egy függönyös terembe. Mikor késő este hazajött, és kérdeztük őt pizsamástul, hálóingestül a konyhába nyomulva, rákönyökölve a morzsás asztalra, erősen a szemébe nézve, hogy *na, mi volt?*, a hasfalát masszírozta. Az urna – mondta –, még ha papírok vannak is benne, igen vág az élivel, ez akkor derül ki, mikoron az urnát ölbe fogva az asztal lapja fölé emeli az ember, és tartalmát kiborítja.

Ez a kiborítás apám tiszte volt. De bennünket nem ez érdekelt, minket ott speciel a cédulák érdekeltek, hány cédulára volt ráírva, hogy „tetvek vagytok”, s hogy „dögöljete meg”, szóval ilyen mai tetűzések, mert a házunkból húszan is választottak a közeli iskolában, amikor hazajöttek, az ablakon át mondták egymásnak, hogy „én ezeknek jól megmondtam”, elvileg az összes cédulán jól meg volt mondva. Persze hogy apám arcába néztünk.

– Nagyok sok cédula volt. Nagyon sok – mondta apám, és hörgölni kezdte a levest, erősen, hörgölősen evett, nagyokat szakítva a kenyérből.

– Nem bírom, ha így eszel – mondta anyám, és bement a szobába, a húgom követte őt (mint mindig), én apámmal maradtam, hát akkor mondd, férfi a férfinak.

– Semmi – mondta apám, és eltolta magától a tányért.

A másnap reggeli újságokban ott állt a körzetünk, a mi termünk, hogy a mi termünkbe mindenki belépett, és 99,4 százalék, és a neve is annak, akire a ház állítólag nem voksolt.

Pedig az függönyös terem volt, függöny adta bátorságos magánnyal, az a terem titkos volt, nagyon titkos.

Terembe tehát azóta se járok.

Teremben azóta csak egyszer jártam, igaz, az *hoki* volt, hazai jégchoki, hazai publikummal, a közepében velem. S mert teremtorna volt, hát teremben zajlott, hullámozott a terem a publikummal, „te tetű!”, kiáltottam én is a bírónak egy kétvonalas les után, „meghalsz, görény!” dübörgött a tömeg, és öklét rázta hozzá, akkor én az első sorokig szaladtam le a székek között, „meghalsz, te mocskok!”, kiáltottam a bírónak, az épp a palánkhoz korcsolyázott, a tekintetünk összeakadt, alacsony, nagy fülű ember volt, arcán apró pattanásokkal, a mezén megfeszlett a szövet, szegényes volt és nevetséges, én végigmértem őt, ő is engem, kirojtosodott jambósapka volt rajtam és kinőtt bőrkabát, ezen mintha elmosolyodott volna, *hogyan nézel ki, barátom?* – mondta a tekintete, aztán elfordította a fejét, s továbbkorcsolyázott.

Akkor nekem el kellett volna szégyellnem magam, s kioldalogni a csarnokból, de hát ez teremtorna volt, komoly fődíjjal, kupával, s az a fészekmeleg is vagy micsoda; perc múltán már újra hullámozott a tömeg, „mocskos tetű, mocskos tetű”, s én ott álltam a publikum szélén, ha ugyan nem értelmetlenség az, hogy a publikumnak széle s közepe van.

Terem van, s ki-ki benne.

NOVELLAPÁLYÁZAT

Kapecz Zsuzsa

AZ ANGyalok MÁR A VÁROSban VANNAK

Munka nélkül voltam, egy parkba vettem magam, ahol álmosan figyeltem a zöld szín játékát a gyepen és a fákon. Nem először történt, hogy kiadósan volt ráérő időm, és egy cseppet sem éreztem lelkifurdalást, hogy ez a szépek induló nyári délelőtt majd így telik el, kihasználatlanul, Pasarét és Hűvösvölgy határában, a dús levelű gesztenyefákkal beültetett játszótér egyik félreeső padján.

Éppen csak belekezdünk a nyárba, közeledett az iskolaszünet, a gyerekek kószoltak a szabadságot, féktelen örömmel és mohósággal kergették egymást a gondolatlan, kesze-kusza ágú bokrok között. Az ivókút talpazatánál a víz hosszú, kanyargós vonalú mélyedést vájt a kavicsba, feláztatta a földet és a betonvályú körül széthordott homokot, az eldobált uzsonnás zacskók és tarka csokoládépapírok foszlányait. Két iskolaköpenyes kisfiú tapicskolt a fel-felfröccsenő sárban, a nyúlánkabb, akinek a legújabb divat szerint felemásan nyírták meg a haját, előbb incselkedve, aztán egyre durvábban taszigálni kezdte a barátját, amíg a tréfa vad dobálózássá fajult. Vártam egy darabig arra, hogy a közelben lebzselő szülők közül valaki majd közbeavatkozik, és észre téríti a tomboló kölyköket, de mindegyikük közönyösen olvasta tovább az újságját, vagy nekivetkőzött, és napozott valamelyik rozoga támlájú padon; nem volt számuk a látásra és fülük a hallásra, ahogy az már ilyenkor lenni szokott.

A játék, amint sejteni lehetett, sírással végződött, a kisebbik fiú a veszteshez illő lassú poroszkálással eltűnt a labdapálya kerítése mögött. Hirtelen minden olyan nehézkesnek érződött, mint ennek az elzavart gyerekek a mozgása. Felálltam, a szemem dörzsölgettem, hogy elhagyjon végre az erőszakosan rám telepedő álomosság, a hónom alá vettem a rajzmappámat, és elindultam haza.

– Na, elfogadták? – kérdezte anyám, ahogy benyitottam az ajtón. Az én elhordott, festékfoltos nadrágomban állt a konyhában, narancshéjat reszelt egy cukros vízzel telt edénybe.

– Nem – feleltem, és leraktam a mappát az ebédlőasztalra. Láttam, hogy anyám nyugdíjszelvénye és egy könyvtári felszólítás alól légipostai boríték csücske kandikált ki.

– Miért nem? – Anyám nem fordult felém, csak kérdező háta volt csupa vád, hogy megint elszalasztottam a lehetőséget.

– Másra gondoltak. Pasztellszínekre... azt mondták, hogy ez a fekete és vörös túl harsány. Nem tetszik majd a gyerekeknek.

– Akkor használják fel egy másik könyvnél. Annyi regény jelenik meg mostanában.

– Ez nem úgy megy, anya. Különbözik is mesefigurák.

– Élhetetlen vagy! – csattant fel anyám. Odébb tolt a konyhaasztalon, és a félig pucér narancsokat berakta a hűtőszekrénybe. – Mások feleannyi ügyességgel... – legyintett, és be sem fejezte a mondatot.

– Jonnek Annáék? – kérdeztem. A kandírozott gyümölcs volt a nővérem kedvenc édessége. Én ránézni sem bírtam.

Anyám leemelt egy öblös üvegtálat a polcra, és a fény felé tartotta.

– Ez jól sikerült – mormogta elégedetten. Aztán végre válaszolt. – A gyerekek itt alszanak ma éjjel.

Szó nélkül átvittem az ágyneműmet a szobájába. Luca, a nővérem agyonkényeztetett nagylánya csak az én összecukható tábori ágyamon hajlandó aludni, mert ezt kalandosnak tartja. Idegesít, ahogy birtokba vette a gypjútakarómat, az olvasólámpámat, a fal mentén sorakozó kockás párnáimat, nem szeretem ezt a dundi, puha húsú, szőke kislányt, nem szeretem, ahogy fehér ujjacskáival belemélyed az arckrémes dobozomba, vagy végigpergeti egy-egy képeskönyvem lapjait. Nem akartam soha veszedelmet, inkább tűrtem, hogy hetente egyszer-kétszer legyőzötten hánykolódjak anyám széles plüssdíványának a csücskén, hogy aztán éjjél körül, mikor a nagyapától örökölt ingaóra elviselhetetlenül hosszan üt, és a falra vetődő árnyékok lila lángokként táncolnak az utcai lámpa fényétől, leköltözzem a süppedő perzsaszőnyegre.

Zuhanyozás közben két dolog jutott eszembe, a kaktusz és a légipostai levél. A kaktuszt az ágyam mellett tartottam a földön, egy befőttesüvegben, amelynek a peremén még ott díszlett a karácsonyi aranyzalag. Egészen kicsi volt, gömbölyű, és hosszú, finom tűskéi olyan csipkeszerű mintát mutattak, amikor fölé hajoltam, mintha egy hópehely kinagyított képét csodálná valaki. Apró fehér köveket szórt köré Bence, az unokaöcsém, és néhány elszáradt virágszirmot, én pedig pár szem csipkebogyót. Minden este megsimogattam a kaktusz fejét, a kisujjam éppen odafért arra a bolyhos, csillag formájú tisztásra, amelyet nem óvott elég figyelmesen a tűskéivel. Beszéltem is hozzá, és ha jókedvem volt, énekeltem, és az is előfordult olykor, hogy rápotyogtak a könnyeim. Semmiképpen sem akartam, hogy Luca kövérkés ujjai ott matassanak a befőttesüvegen, mialatt én a másik szobában kuporgok a szilvakék perzsaszőnyegen, ezért valahányszor fogkefével érkeztek látogatóba a gyerekek, a kaktuszt gyorsan átmentettem anyám éjjeliszekrényére.

Sebtében magamra csavartam egy törülközőt, és ahogy átszaladtam az ebédlőn, felkaptam az asztalról a leveletem, türelmetlenül feltéptem, és olvasni kezdtem. Megismertem már a címzés imbolygó betűiről, hogy ez Ernő írása, Ernőé, aki ugyanígy imbolygott Európa egyik városából a másikba, és hosszú ideig életjelt sem adott magáról.

– Mit ír? Küld valami pénzt? Legalább a tartozását megfizethetné... ha már a lakásból kitűrt... – Anyám odaállt mellém, és szemüveg nélkül, nehézkesen böngészte Ernő kusza sorait.

– Azt írja, hogy Muki néni kórházban van, látogassam meg.

Anyám arcán elmélyültek a ráncok.

– Nem vagy normális! Egyszerűen nem vagy normális! Lelép, itt hagy téged egy csomó adóssággal, és most majd ápolod az öregasszonyt? Talán jöjjön haza az anyjához.

– Nem tud. Végre kapott munkát.

Anyám mérgesen visszament a konyhába, én pedig hozzáláttam, hogy kinyomkodjak az orrom tövéből egy bosszantó kis pattanást. Hallottam, ahogy nyílik az előszobaajtó, és beviharzanak a gyerekek, boldog csatakiáltással, nem sokkal utána a nővérem lágy, kicsit nyávogó hangját és Öcsi bácsi vakkantásszerű, rövid nevetését. Anna két éve élt együtt ezzel az ötven körüli, zűrzavaros előéletű férfival, aki, úgy tűnt, a nővérem mellett megállapodott.

A hangok pusmogássá halkultak, és tudtam, hogy most tárgyalják a leveletem. Na nem baj, gondoltam, igaz, hogy semmi közöttök ehhez, de nem haragszom, mert ma olyan szép nap van, mintha tényleg angyalok érkeztek volna a városba. Reggel megállított a lépcsőházban a szomszédunk, a bolond fényképész, és elmesélte, hogy előző nap a Blaha Lujza téren csinált egy tucat képet.

– Képzeld, drága – suttogta bizalmasan –, tisztán emlékszem néhány járókelőre, akiket lekattintottam, de amikor előhívtam a tekerestet, nem voltak sehol... Nem hittem a szememnek! Tudja, ezek biztosan nem emberek, hanem asztrálények... angyalok! Maga találkozott már angyalokkal? Nem? Sajnálhatja!

És éppen ebben a pillanatban, amikor ez eszembe jutott, megcsúsztam a kövön, nekiütődtem a mosdókagyló szélének, és a kezemben tartott rubinköves fülbevalóm klik-klak, csengve-bongva eltűnt a lefolyóban. Álltam ott, mint Bálám számára, bámultam utána ostoba reménnyel, hogy talán csak képzelődöm, de hát ami nincs, az nincs többé. Kitört belőlem a nevetés.

A fürdőszobaajtó félig kinyílt, és egy sötétbarna fürtös fej jelent meg a nyílásban, aztán visszahúzódott, és kis gondolkodás után óvatosan újra előrenyomult.

– Gyere be, Kacor király – mondtam –, ha akarsz.

Rögtön ott termett mellettem, és átölelte a derekamat. Vékony gyerek volt, kilencéves korához képest nyúlánk, de azért izmos, és már májusban mindig csokoládébaránára sült. Olyan volt, mint én, sötét bőrű és sötét hajú; mi, a két napimádó, külön kasztot képeztünk a sok napszúrásos szőke között, egészen októberig.

– Vigyázz – fejtettem le magamról a kezét –, lerántod a törülközőt, és nem marad rajtam semmi.

– Dehogynem – kuncogott –, a tavasz!

– Nyár van, nem vetted észre? – Nem felelt, csak nevetett tovább, és megint odanyomta a derekamhoz a fejét. Ekkor nyitott be Öcsi bácsi, széles mosolyán láttam, hogy már megihatott néhány sört.

– Bence! – mondta kurtán, parancsolón.

Éreztem, hogy Bence összehozza, s már azonnal kinn állt a folyosón, valamit motyogott magában. Öcsi bácsi rám csapta az ajtót, mielőtt egy szót szólhattam volna.

Igy telt az egész délután. Öcsi bácsi maga mellé állította a konyakosüveget, nevelt és fenytett, Bence egyre riadtabbá vált, egyre többször beszélt magában. A nővérem úgy viselkedett, mint aki semmit sem vesz észre, vidáman makaóztak hármasban, anyámmal és Lucával. Bezárkóztam a hűvös kishálóba, festeni, de éreztem, hogy nincs menekvés, előbb-utóbb sorra kerülök én is. Körülöttem két örült légy dongott, felajzottan kergették egymást, talán násztáncot jártak, és sehogy sem sikerült kihessegetni őket az ablakon. Odalenn, a téglatörmelékes udvaron, egy öregasszony téblábolt csattogó papucsban, és furcsa, sipákoló hangon hívogatta a macskáját, egy természetes, gonosz kandúrt:

– Filip! Filip! Gyere haza mamókához!

Úgy hat óra tájban kezdtünk vacsorázni, addigra már pattanásig feszültek az idegeim, és fáj a fejem. Láttam, hogy Bence felállította a padló réseibe a kis papírfigurákat, amiket festettem neki. Különösen szerette a fekete kalapos, lovaglósizmás kapitányt, akinek a hosszú köpenye majdnem bokáig ért. Bence odaszaladt hozzám, és a fülembe súgta:

– Gyerünk, mondta a kapitány, és átmentünk a városra.

– Lovon?

– Nem. Elefántháton.

– Bence! Ül a helyedre! – hangzott a pattogó hang, és aztán rögtön engem célzott meg. – Hallom, visszadobták a munkádat.

– Aha. – Nem néztem rá, nem akartam látni a szemét, pedig még nem volt részeg. Jól bírta az italt.

– Meg hogy a múltkor is – az ujjával kocogtatta a borospoharat.

Ingerültté tett ez a halk, metsző hang, olyan volt, mint távoli apró sikolyok sorozata. Nem válaszoltam.

– A múltkor is? – nézett rám számonkérően.

– Aha.

Luca kárörömmel figyelt, és harmadszor vett a süteményből, a nővérem a narancslekvárt piszkálta, anyám hallgatott. Megmozdultam, hogy visszamenjek a kisszobába, de Öcsi bácsi előre hajolt a nyikorgó széken, és az arcomba szuszogott.

– Meddig akarsz az anyádon élösködni?

Odafordítottam a fejem. Véréres volt a szeme, de a tekintete józan maradt, hideg, indulattalan. Egy darabig néztük egymást, de most sem feleltem. Akkor hátralökte a nehéz karosszéket, túlzott lendülettel, és a kapitány zizegve hasadt ketté alatta. Bence szája mozgott, de nem értettem, mit mormog.

– Kérdeztem valamit! – állt fel Öcsi bácsi.

Anyámat figyeltem, aki lesütötte a szemét. Megmozdult, de a nővérem a karjára tette a kezét, s így ültek velem szemben, némán, akárcsak egy tizenhét év előtti karácsonyi fényképen.

– A húgod egy ribanc! – a kemény hang most a nővéremhez fordult. – Behívja a kölyködet a fürdőbe, és ott tapogattatja magát!

Anna felkapta a fejét, Luca felvihogott. Es most végre megértettem, mit dünnyög Bence, tiszta, csengő gyerekhangja egyszerre felívelt, úgy, mintha egy csillogó híd bukkanna elő a téli kodból:

– Seggfej.

Felnevettem, idegesen, de nem lett volna szabad. Szenttelenül és pontosan ütött Öcsi bácsi, felugrottam, de Bencét már nem tudtam elrántani. A nővérem sikoltozott, és ő mosta le a vért a fia arcáról. Később taxit hívott, letuszkolta Öcsi bácsit a lépcsőn, és elmentek. Visszavitettem a kaktuszt a szobámba, és odatettem Bence párnája mellé. Alig látszott valamennyi az arcából a vizes borogatás alatt. Azt a keveset, ami látszott, megsimogattam.

– Holnap rajzolok neked ufókat – mondtam. – Meg egy új kapitányt.

– Nem kell új! – tiltakozott, és rám nézett a hatalmas barna szemével. – A régit szeretem. – Aztán sokáig a mennyezetet bámulta, és láttam, hogy töpreng.

– Mire gondolsz? – kérdeztem.

– Muki nénire. Igaz, hogy meg fog halni? – kinyújtotta a kezét, és tétován belemarkolt a takaróba.

– Emlékszel még rá? – kérdeztem meglepetten. Nem válaszolt, csak nézett fáradtan maga elé.

– Olvass! – kérte, amikor felálltam, hogy kimenjek. Így hát a könyvért nyúltam, ami ott feküdt a padlón, az ágy mellett, találomra felütöttem, és halkán olvasni kezdtem:

– Kicsoda fogta össze a szelet az ő markába? Kicsoda kötötte a vizet az ő köntösébe? Ki állapította meg a földnek minden határit? Kicsoda ennek neve? Avagy kicsoda ennek fiának neve, ha tudod?

Mezey Katalin

PÁRBESZÉD

A szó erőtlen. Ha szép, hímzés csupán
a lélek szötte erős szöveten.
De ha a szövet szétkorhadt, molyette,
nincs mit csodálni a hímzéseken.
Mit válaszolhatnék kérdéseidre?
S mit érsz vele, ha a választ kimondom?
Számodra véget ér minden azon a ponton,
ahol számomra nincs igazi mezsgye.

Ha nincsen mezsgye, mért tiltja parancsod
önként átkelnünk ezen a határon?
Hátunkra venni kis élet-batyúnk
és átállépní életen-halálon?
Ha nincsen mezsgye, a méregpohár
miért tilalmas szenvedő hívednek,
aki, ha nálad üdvösségre vár,
terhét letéve hozzád nem siethet.

Ahol számomra nincs igazi mezsgye,
ott a halandó névtelen topog,
ott Guiscardus és Gismunda szerelme
értelmetlen, nem létező dolog.
Nem akarhatsz testet letéve, földi
szerelmedre keresni gyógyulást,
ahol nincs más, csupán Isten szerelme,
ahol szeretni nincs értelme mást,

Kioltod hát lelkünket, mint a gyertyát,
s csak könnyű, kanócfüst marad utána?
Vagy visszagyúrod szülőanyagába
azt, aki annyi kereszttűn várt rád,
konyhakendő alá, ahol kelesztet
a többi lélek közé keveredve,
amíg minden emléket el nem vesztett
boldog fájdalmait, önmagát is levetve?

Villányi László

HATTYÚK

Házak repedésébe szorult néhány újságlap,
azokat pofozza a szél az éjszakába,
vagy kitörött ablak sötétítőfüggönyét?
Ma sem találkoztam egy élő tekintettel;
s mikor a hangok felé nézek, láthatom:
két hattyú repül, ahonnan eljöttem.
És az egyik nem lehet más, csak én,
s ez nem most, két éve történik már,
azóta állok itt, hol szálltam valahova.

METAMORFÓZIS

Hiába változtattál nevet (kedvemre valóan),
s lettél újra tizenhét éves, megismerlek
szádról, mikor félszegen kimondja: szia;
voros hajad (mert ilyen most örömömré),
utcákat rejt, templomtornyot simogat,
megérinti a vándorló királykondort;
s ahogy gyerekek búznak hangszálad közé,
félve kérdezem: tudsz-e rólam, emlékszel-e
számra, vagy előző testedé maradtam?

Tengelyi László

MALUM METAPHYSICUM*

A metafizikai hagyomány a rossz létére és mivoltára több mint két évezreden át olyan fogalmakkal igyekezett magyarázatot találni, mint hiány, semmisség, nemlét. Ez a törekvés, amely a *malum* mint *privatio boni* elképzelése révén tézisszerűen is rögzült, nem-

egyszer kimutatott sikertelensége ellenére eléggé gyökeret vert ahhoz, hogy ma is kérdésesnek számítson, vajon vezet-e járhatóbb út a rossz rejtélyes természetének felderítéséhez.

Még az sem bizonyos, hogy nem minősül-e a rossz pusztá fogalma is kétértelműnek s ezért eleve félrevezetőnek, mihielyt megkísérünk szakítani ezzel a törekvéssel. A metafizikai hagyomány ugyanis a „rossz” kifejezéssel bűn és szenvedés közös gyökerét kívánta megjelölni, amint erre az a Leibniz óta szokásos szóhasználat is utal, amely *malum metaphysicum* néven *malum morale* és *malum physicum* együttes fogalmi ellenpárját emlegeti.¹ Kérdés azonban, hogy milyen közös vonás kapcsolhat össze olyan különemű jelenségeket, mint bűn és szenvedés, ha összetartozásuk megteremtőjeként a hiány, a semmisség, a nemlét hagyományos köteléke többé nem jöhet szóba.

Az utóbbi évszázadok új kísérletei, amelyek a *malum* mint *privatio boni* elképzelésével kezdtek mind erőteljesebben szembehelyezkedni, ezt a kérdést mintegy félretolták. Descartes, majd kiváltképp Kant óta az újkori gondolkodás arra hajlott, hogy a rossz tényét a szabadság hatókörébe utalja, és – legvégső fokon – egy „gyökeresnek” elismert *bűn* vállalásával adjon számot róla. Eközben azonban a szenvedés a rossz alapesetként kezelt bűnjelenség hátterében szinte kiszorult a filozófia látóköréből.²

Ezért érdemes feladatnak látszik bűn és szenvedés összetartozásának hosszú időre félretolt kérdését önálló vizsgálódások tárgyává tenni, és – az újkori gondolkodás számunkra megkerülhetetlen feltételeiből kiindulva – fontolóra venni, vajon nem tartható-e fenn a rossz mint *malum metaphysicum* eszméje a *malum* mint *privatio boni* elképzelése nélkül is. E feladat elvégzéséhez kívánnak történeti előmunkálatokkal hozzájárulni a következő fejtegetések.

Joggal föltételezhetjük tehát, hogy a rossz fogalma nem indokolatlanul hordoz olyan jelentést, amely a bűnjelenség körén túlterjed. Erre a többletre tartalmaz utalást a *malum metaphysicum* eszméje; ezért kell – új értelmezésben – megőriznünk.

Tisztában kell lennünk vele azonban, hogy ez az utalás nem könnyen hozzáférhető. A rossz mint *malum metaphysicum* gondolata, ha a *malum* mint *privatio boni* hagyományos elképzelését leválasztjuk róla, valóban nem több, mint pusztá „eszmé”: nem fogalom tehát, amely körülhatárolt tárgyi tartalmat fejezne ki, hanem egy feladat kijelölése csupán, amely legfeljebb irányt jelez.

Ebbe az irányba elsőként Schelling indult el FILOZÓFIAI VIZSGÁLÓDÁSOK AZ EMBERI SZABADSÁG LÉNYEGÉRŐL című munkájában. Ez a Heidegger nyomán röviden csak „szabadságtanulmányként” emlegetett mű arra a fölismerésre épül, hogy a rossz kérdése nem a metafizika – ontológiai eszközökkel megválaszolendő – részkérdése, hanem épenséggel a metafizika egészének megkérdőjelezője – beleértve az ontológiai hagyományt is.

Ez a meglátás azonban Schellinget még arra ösztönözte, hogy a metafizika újjáalkotásával kísérletezzék. Ma inkább azt a következtetést vonhatnánk le belőle, hogy a rossz kérdése, amint leomlik körötte az a védőfal, amellyel a hagyomány elszigetelte és ártalmatlanná tette, azon metamorfózis fő hajtóerejévé válhat, amelyre Heideggert követve „a metafizika meghaladása” kifejezéssel utalhatunk.

Maga Heidegger is ebből a nézőpontból tekintett Schelling szabadságtanulmányára. Ezt bizonyítják azok a szavak, amelyekkel a műről tartott nevezetes előadásai-ban megindokolta, miért is esett a választása épp erre a munkára: „Minthogy Schelling tanulmánya az emberi szabadságról magvát tekintve a rossz metafizikája, és minthogy általa a filozófiának a léte [Seyn] vonatkozó alapkérdését új, lényeges lökés éri, és minthogy e lökéstől

mindeddig minden kibontakozás megtagadtatott, ám minthogy egy ilyen kibontakozás csupán egy magasabb szintű átalakítás folytán válhat termékennyé, ezért történik itt kísérlet a szabadságtanulmány értelmezésére; ez eme választás tulajdonképpeni filozófiai oka.”³

Minden kiegészítés nélkül ez az állítás ma már aligha volna elismételhető. Szót követel magának az a tény, hogy a kijelentés elhangzása óta eltelt több mint fél évszázadban a rosszról szóló elmélkedést a valóság felől is érte néhány újabb lökés. S az sem elhanyagolható körülmény, hogy időközben a filozófiai gondolkodásból is kiindultak továbbvivő mozgások – még ha ezek nem haladtak is mindig közvetlenül Schelling szabadságtanulmányának nyomvonalán. Három különösen jelentős példát érdemes közelebbről is szemügyre vennünk.

Mint az alábbiakból kitűnik majd, a kiválasztott kísérletek közös vonása, hogy a *malum* mint *privatio boni* elképzelését elvetve egyik sem a metafizika pusztán „kiküszöbölésére” törekszik, hanem a meghaladni kívánt hagyománnyal mindegyik szoros érintkezésben marad: akár úgy, hogy rejtett előföltévéseit igyekszik föltárni, akár úgy, hogy rejtett tartalékait próbálja meg felszínre hozni. Az első kísérlet a priváció átörökölt képzetét a „*semmi*” új fogalmával váltja föl; a második a hiány, a semmisség, a nemlét hagyományos kiindulópontjait – a platóni kezdetekhez korábban ismeretlen úton visszatálva – a „*más*”, a különbözőség minden létfogalmon túlmutatónak tekintett eszméjével helyettesíti; végül a harmadik a rossz kérdésének középpontjában – Platónhoz Plótinosz közvetítésével kapcsolódva – „*egy és sok*” rejtélyes viszonyát véli fölfedezni.

1. A rossz mint eredendő negativitás

Az első kísérlet Heidegger nevéhez fűződik. A LÉT ÉS IDŐ bűnértelmezése a *malum* mint *privatio boni* elképzelését olyannyira félrevezetőnek ítéli, hogy a rossz fogalmának használatát is szigorúan kerüli. De a hagyományos felfogás az elemzés tanúsága szerint nem azért szorul bírálatra, mintha indokolatlanul maradna meg a hiány és a semmisség képzetkörében. A bűnjelenséget maga Heidegger sem tekinti tagadó tartalmú kifejezések nélkül jellemezhetőnek – éppoly kevésbé, akárcsak a halálfenomént vagy a szorongás érzését. De eredendőbb negativitás után kutat, mint amilyet a hiány és a semmisség hagyományos képzetű képesek kifejezni. A priváció-tézisre a LÉT ÉS IDŐ fejtegetéseiből az a vád háramlik, hogy foglya marad az emberi ittlétre is „dologfogalmakat” alkalmazó antik ontológiának, amely a létet – egyetlen időmódozatot, a jelent kirüntetve – „jelenlétként”, a hiányt és a semmisséget pedig e jelenlét pusztán tagadásaként, valami meglévő vagy legalábbis eszmeileg maradéktalanul megjeleníthető dolog távollétéként értelmezi.⁴ Ezért is rója a mű gondolatmenete a bűntapasztalat értelmezésére – a tárgyból közvetlenül adódó teendőkön túlmenően – azt az átfogóbb feladatot, hogy – a szorongás és a halál megelőző elemzéséhez csatlakozva – fölvesse a tagadás „ontológiai eredetének” kérdését, s ezzel is sürgesse a létértelmezés antik eredetű hagyományának lebontását, „destrukcióját”.⁵

Kétségtelen, hogy ezek a tágabb összefüggések a befejezetlenül előttünk álló értekezésben jórészt tisztázatlanul maradnak. De a kijelölt feladatokból továbbvezető utak indulnak ki, amelyek a későbbi írásokban a bekövetkező változások közepette is nyomon követhetők.

Elsőként a MI A METAFIZIKA? címen elhangzott székfoglaló előadás kíván említést. Heidegger itt az ontológiai hagyomány egészének föltáratlan alapjait feszegeti, midőn

a létezőtől a léthez való „átlépés” – *transzcendencia* – feltételeinek kutatásába kezd. A metafizika rejtett előfoltevéseinek fölfedése a tagadás „ontológiai eredetének” kérdésére is fényt derít. A választ a *semmi* fogalmának kimunkálása adja meg.⁶

A nevezetes *Kehre* azután, az a bizonyos fordulat, amely felé Heidegger gondolkodása továbbhalad, Walter Schulz figyelmet érdemlő értelmezése szerint a semmitől a léthez való fordulásként is fölfogható. Ezt támasztja alá Heideggernek az az erőteljes megnyilatkozása is, amelyet a HOLZWEGE címet viselő kötet egyik helyén találunk: „*A metafizika felől megragadva [...] a lét rejtett lényege [...] először úgy tárul föl, mint a teljességgel nem létező, a semmi. De »a« semmi [...] sohasem semmi, s éppoly kevésbé valami abban az értelemben, hogy lárgy volna; a semmi maga a lét [...].*”⁷

Az eredendő negativitás korábbi kutatása azonban a pozitivitásba átforduló későbbi létfogalmon is félreismerhetetlen nyomot hagy. „*Das Nichtende in Sein*”: ezzel a magyarra nehezen áttehető nyelvi fordulattal jelöli meg a HUMANIZMUS-LEVÉL azt, ami – immár magában a létben – a tagadás végső forrásaként tárul föl.⁸ A semmi, amelynek fogalmára az idézett formula új meghatározással szolgál, itt a lét mozzanataként lép föl. Ezt a léttől elválaszthatatlan negativitást, amelynél eredendőbb aligha képzelhető, Heidegger ezúttal a rossz – „*das Böse*” – korábban mellőzött terminusával írja le.⁹

Abból a felfogásból, amely ebben a szóhasználatban kifejeződik, három vonást érdemes kiemelni. Először is rosszon Heidegger, mint a HUMANIZMUS-LEVÉL szövege figyelmeztet rá, „*nem pusztán az emberi cselekvés hitványságát*” – *Schlechtigkeit* – érti, hanem a létben működő „*ádáz erő*” – *Grimm, das Grimmige* – „*gonoszságát*” (*Bösartigkeit*) is. Másrészt ez a morális bűnértelmezéstől így máris élesen elhatárolt felfogás – a tragikus látásmódhoz hasonlóan – arra a meggyőződésre épül, hogy „*üdvös*” és „*ádáz*” – „*das Heile und das Grimmige*” – összetartoznak. Végül harmadszor Heidegger ezen összetartozás gyökerét s egyszersmind a rossz végső eredetét – Schelling szabadságtanulmányának megközelítésére, „a rossz metafizikájára” emlékeztető módon – abban találja meg, amit a vizály elemének – *das Strittige* – lát a létben.¹⁰

Ezek a nagy szimbolikus erőt hordozó megállapítások azonban a HUMANIZMUS-LEVÉL-ben szinte teljesen kifejtetlenek maradnak. Ha meggondoljuk, milyen gondos igyekezettel próbálja Schelling a szabadságtanulmányban elejét venni annak, hogy a rossz princípiumát minden lét végső alapjába helyezve rossz princípiumot – „*böses Grundwesen*”-t – kényszerüljön föltételezni,¹¹ akkor némiképp tanácstalanul állunk Heidegger meghatározásai előtt, amelyek ezt a kérdést eldöntetlenül hagyják. „*Üdvös*” és „*ádáz*” összetartozásának mikéntje is homályba vész. Végül abban sem lehetünk biztosak, hogy a lét eredendő velejárójának tekintett rossz „*gonoszsága*” nem szolgáltat-e elkerülhetetlenül folmentést „*az emberi cselekvés hitványságára*”.

Így – kiindulópontunkhoz visszaérkezve – azt kell mondanunk, hogy az ismertetett gondolatok egyedüli filozófiai fedezetüket a tagadás „ontológiai eredetének” tisztázásából, lét és semmi viszonyának gyökeresen új meghatározásából merítik. Nemhiába emeli ki Heidegger Schellingről szólva, hogy a szabadságtanulmány a rossz tárgyalását a nem létező létének kutatására alapozza: ő maga is így jár el.¹² A HUMANIZMUS-LEVÉL nekiindulásai tehát a rossz hagyományos megközelítései közül mindenképp az ontológiaival tartanak leginkább rokonságot. Ehhez a megállapításhoz mégis megszorítások kíváncsoznak. Heidegger ugyanis a HUMANIZMUS-LEVÉL-ben épp annak kimutatásán fáradozik, hogy a létre irányuló gondolkodásnak az a sajátos módja, amelyet ő a *Kehre* óta kialakított, elmélet és gyakorlat megkülönböztetésén s ennél fogva ontológia és etika különválasztásán *innen* találja meg a helyét.¹³ Hozzátehetjük, hogy az utol-

só időszak nagy művei – például az AZONOSSÁG ÉS KÜLÖNBESÉG címen összefoglalt két előadás vagy A GONDOLKODÁS DOLGA című kötet – a létre irányuló gondolkodást egészében is mindinkább a metafizika világkorszakához kötöttnek s ezért minden változtatásban meghaladandónak ítélik.¹⁴

A HUMANIZMUS-LEVÉL után azonban a rossz kérdése újra kikerül Heidegger látóteréből. Eredendő negativitásra utaló jelekkel továbbra is találkozhatunk ugyan, ám ezek a HOLZWEGE-kötet mértékadó tanulmányaitól kezdve az „önmagát visszatartó”, „tőlünk elvonó”, sőt „megtagadó” lét eszméjének alárendelt jegyeiként értelmeződnek.¹⁵

2. A rossz mint gyökeres alteritás

A második kísérlet, amelyre érdemes kitérnünk, Emmanuel Lévinas gondolkodásának vonzaskörén belül született meg, s Philippe Nemótól származik, akinek egy Lévinassal folytatott beszélgetésekből fölépülő kötetet is köszönhetünk.¹⁶ Philippe Nemo – Jób könyvéről írt önálló művében – a rosszra korábban ismeretlen képletet talál. Szinte kihívó gondolati merészséggel, a priváció hagyományos képzetének ellentétéként is értelmezhető „excesszus” kifejezést emeli alapfogalom rangjára: hiány, semmisség, nemlét helyett tehát éppenséggel többletet, túltengő bőséget, túllépést mond.¹⁷ Lévinas, aki Nemo munkájáról értelmező tanulmányt tesz közzé, nagy hangsúllyal utal rá, hogy ez az új formula – nemcsak a metafizika meggyökeresedett megközelítésétől, de Heidegger törekvéseitől is eltérően – olyan felfogást fejez ki, amelyben a rossz nem számít többé „sem a tagadás módjának, sem a tagadás fajtájának, sem a tagadás bárminemű betetőződésének”.¹⁸

Valóban, Nemo és Lévinas közös álláspontja szerint a rossz mibenlétére nem a „semmi”, hanem a „más” fogalma deríthet fényt. *Eredendő negativitás helyett gyökeres alteritás*: címszószerűen ezzel a fordulattal jelölhetjük meg e második kísérlet megkülönböztető sajátosságát. A „más” szó jelentését eközben két szinten rögzíthetjük.

Először is – mint már Lévinas írásának címe is jelzi – a *transzcendencia* fogalmával közelíthetünk hozzá. Kiindulópontnak azt a gondolatot választhatjuk, hogy a rossz – mint Lévinas fogalmaz – „monstruozításában” megszüntethetetlen „zavar” forrása: *ki lép a világrend keretei közül, túlmutat, sőt túl is lép* rajtuk. (TM, 198. o. [180. o.]) Ezért is az „excesszus” szó. Nemo ezt a túllépést – Heideggernek a technikáról adott kritikájához kapcsolódva – a „technikai” beállítottságú, minden bajt kezelni, minden nehézséget kiküszöbölni, minden rejtélyt megfejteni igyekvő gondolkodás legfőbb megkérdőjelezőjeként értékeli. Eközben a „technikai gondolkodás” kifejezésnek olyan tág értelmet tulajdonít, hogy az Jób barátainak törvényközpontú és erkölcsi világrendet föltételező hitétől egészen a pszichoanalitikai terápiáig a legkülönbözőbb képződményeket átfogja. Azt a közös vonást fedezi föl ugyanis e történelmileg és tartalmilag egymástól igencsak távol eső szellemi alakzatokban, hogy a világrend, a Törvény vagy az emberi uralom korlátlan erejében bízva mindegyik megkísérli elvenni a rossz élet.

A pszichoanalízisre tett utalás egyszersmind rávezet arra a bizarr meghatározásra, amellyel Nemo a rossz transzcendenciaját közelebbről jellemzi. Freud szóhasználatából ismerhetjük az „*ősjelenet*” avagy „*másik jelenet*” terminust. Ezt a szóhasználatot megkülönböztetésül fölelevenítve jelenti ki Nemo, hogy a rossz egy *másik* „*másik jelenet*re” utal: olyan ősbib „*ősjelenetre*”, amelynek színtere nem a tudattalan elfojtott tartalmai-

ban, hanem a „lélek” eszkhatologikus várakozásaiban keresendő. (JM, 68. o.; 212. o.; 229. o.)

A „lélek” szó itt nem a pszichológia tárgyát jelöli, hanem hangsúlyozottan a misztika nyelvét idézi. (JM, 202. o., 1. jegyzet; vö. 214. o.) Így Nemo legkevésbé sem szokványos, nemegyszer a blaszfémia határát súroló bibliaexegézise, amely a rossz létét egyenesen istenbizonyítéknak fogja föl (JM, 205. o.), s amely Istentől a „végtelenül gonosz” – „*infiniment méchant*” – jelzőt is kisszerűségnek érezné megtagadni (JM, 231. o.; vö. 205. o.) – ez a semmilyen mértéket el nem ismerő, erőteljes tradíciókkal szembeforduló értelmezés tehát végül mégiscsak megállapodik eszkhatológia és misztika hagyományánál.

Ez mégsem jelenti azt, hogy visszatérne a transzcendencia közkeletű elképzeléséhez: metafizikai „másvilágot”, lét mögötti létet semmiképp sem föltételez. De ezen a ponton Heideggertől is elszakad: transzcendencián nem a létezőtől a léthez való „átlépést” érti. Ellenkezőleg, Nemo éppenséggel úgy véli, hogy a rossz túlmutat az „*ontológiai differencián*”. A mű egyik nevezetes tétele, amelyre értelmező tanulmányában Lévinas is kitüntetett figyelmet fordít, ezt a meggyőződést fogalmazza meg, amikor jó és rossz különbségét lét és létező különbségénél is eredendőbbnek nyilvánítja. (JM, 212. o.; vö. 214. o., 9. jegyzet.)

Elszigetelten tekintve ez a kijelentés könnyen félreérthető. Azt a benyomást kelteti, mintha Nemo – Heideggerhez hasonlóan – a metafizika föltáratlan alapjait kutatná, s eközben még a létezőtől a léthez való átlépés feltételeinél is elsődlegesebb kiindulópontokra bukkanna. Ezt a benyomást még meg is erősítheti az az előzőhöz csatlakozó további tétel, amelynek Lévinas ugyancsak kivételes jelentőséget tulajdonít, s amely így hangzik: A metafizika először Leibniz által megfogalmazott, majd Heidegger által középpontba állított alapkérdésénél – *Miért van inkább a létező, mintsem a semmi?* – még eredendőbb az a kérdés, amelyet „*magunknak szegezünk, mihelyt önmagunk számára kérdésként jelenünk meg*”: *Miért van inkább a rossz, mintsem a jó?* (JM, 155. o.; vö. 157. o., 5. jegyzet.)

Lévinas valóban nem habozik az utóbbi kérdést a metafizika első kérdéseként említeni. (TM, 201. o. [182. o.]) Ezen a ponton azonban az eredeti mű és az értelmező tanulmány között eltérésre lehetünk figyelmesek. Mert bármilyen jelentős filozófiai hozadékkal jár is az excesszus fogalmának bevezetése, maga Nemo ezzel még polemikusan sem a metafizikához kíván kapcsolódni, hanem – mint szó esett róla – az eszkhatológia és a misztikus teológia hagyományához fordul. Fejtegetései ezért más síkon mozognak, mint Heidegger megfontolásai. Különös módon azonban Lévinast, aki a rossznak ezt az új értelmezését egyértelműben filozófiai nézőpontból veszi szemügyre, épp ez az eltérés, ez a másság segíti hozzá ahhoz, hogy a metafizika mélyéről rejtett tartalékokat hozzon felszínre.

Nemo ugyanis – épp azért, hogy megállapításait a metafizika közegéből kiemelve – külön hangsúlyozza, hogy az a kérdés, amelyet a rossz léte számunkra fölvet, nem csupán eredendőbb, mint a metafizika alapkérdése, de más is. (JM, 156. o.) Azt sem mulasztja el hozzátenni, hogy jó és rossz különbsége éppígy nemcsak alapvetőbb, mint az „*ontológiai differencia*”, de jellegében is eltér tőle. (L. különösen JM, 214. o., 9. jegyzet.) Ezzel a két kérdés közötti eltéréssel s főképp a két különbség között föllépő újabb különbséggel azonban az a *gyökeres alteritás*, amely első közelítésben a rossz transzcendenciájaként értelmeződött, most új szinten jelentkezik.

Ezen az új szinten a „más” eszméjét a *differencia* fogalmával kísérrelhetjük meg kö-

zelebről meghatározni. Ebben kiváltképp Lévinásra támaszkodhatunk, aki Nemo művét értelmezve mindinkább önálló gondolatok kifejtésére tér át. Fölfigyel rá, hogy ha a rossz transzcendenciájának hiteles értelmére valóban nem a létező és a lét között közvetítő „semmi” gondolata, hanem egy olyan „*másik jelenet*” föltevése derít fényt, amelyben az eszkhatalogikus remény lélek és Isten misztikus kapcsolatán belül a jónak ismét szerepet juttat, akkor a teodícea veszélye, amellyel Heideggernek a maga szemzőgéből nem kellett szembenéznie, elkerülhetetlenül újra fölvetődik. Nemónak módja van kitérni ez elől a veszély elől, mert a metafizika síkjától távol tartja magát. Eszkhatalogia és misztika évezredes emlékeit idézve kijelentheti: „*Csak a boldogság túláradó bősége lehet válasz a rossz túltengő bőségére.*” (JM, 231. o.) Kétségtelen, hogy van logika ebben az állításban. De nem kevésbé kétségtelen, hogy az *excessus*nak ez a logikája túllép a filozófiai értelem határain. Ezért Lévinasnak, aki a fogalmi tisztázás lehetőségeit keresi, mégiscsak más módon kell számot vetnie a teodícea veszélyével.

Ehhez talál támpontot abban a különbségben, amely Nemónál lét és létező, valamint jó és rossz kétféle különbsége között fölremlt. Azt a következtetést vonja le ebből, hogy jó és rossz különbsége nem úgy viselkedik, mint más ellentétpárok. Az „*egymást tagadó terminusok kölcsönös egymásra utalásáról*” itt már csak azért sem lehet szó, mert a rossznak az excessus elmélete szerint, mint láttuk, nincs köze a tagadáshoz. Éppily kevésbé teremthet azonban jó és rossz között összetartozást „*az ellentétek közötti vonzás*” jelensége, mert mi másra mutat Nemónak az a meglátása, hogy jó és rossz különbsége nem is csupán az „*ontológiai differenciától*”, de minden más különbségtől is gyökeresen különbözik, mint hogy jó a rossztól – ismét Lévinasszal szólva – „*az ellentétnél erőteljesebben megkülönböztető különbséggel különbözik*”? (TM, 203. és 205. o. [183. és 184. o.])¹⁹

A különbségek különbözőségének elve, ahogyan ezt a belátást további elemzéseink számára rögzíthetjük, a teodícea legfőbb ellenerejeként tartható számon. Az ellen a beidegződés ellen lép föl ugyanis, hogy mint az árnyékot és a fényt, úgy tekintsük összetartozónak a rosszat és a jót. A teodícea reflexe, amint ezt a beidegződést nevezhetjük, akkor is működésbe léphet bennünk, ha a rossz igazolásának apologetikus szándéka távol áll tőlünk; és mélyebben gyökerezik annál a metafizikai hajlamnál is, amellyel a hagyomány a rossz számára a hiány, a semmisség, a nemlét státusát igyekezett kijelölni.²⁰ De ellenszer lehet vele szemben, ha a rosszról szóló elmélkedés szigorúan a tárgyra szabott vizsgálódásokkal külön tisztázza, milyen kapcsolat foltételezhető jó és rossz között.

Bár Lévinasé az érdem, hogy szakított azzal az automatizmussal, amellyel gondolkodásunk jó és rossz különbségére hajlamos rávetíteni a fogalmi ellenpárok megszkott tulajdonságait, a különbségek különbözőségének elve alapján az ő okfejtésével szemben is fenntartás fogalmazódhat meg. Nemóról írva Lévinas érzékeny elemzéssel mutatja meg, milyen jelentésváltozáson esik át az excessus fogalma, mihelyt a rosszról átvisszük a jóra. Egy további eshetőséget azonban már nem vesz fontolóra. Ha a rossz valóban nem pusztán tagadása a jónak, hanem merőben *más* is, mint a jó, ha ezért a kettő kapcsolatát félrevezető ellentétként leírni, akkor az sem tekinthető eleve eldöntött ténynek, hogy a rossz transzcendenciájával akár csak a jó *transzcendenciája* is szükségképp együtt járna.

A jó transzcendenciájának eszméje azonban Lévinas gondolkodásának más okokból is elmozdíthatatlan pillére. Az AUTREMENT QU'ÊTRE OU AU-DELA DE L'ESSENCE – MÁSKÉNT, MINT LENNI, AVAGY TÚL A LÉTEN – című nagyszabású munka néhány évvel

a vizsgált értelmező tanulmány előtt a „más” és a „másik” – *alteritás* és *altruitás* – kérdéseiből kiindulva talált új utat ahhoz a hagyományhoz, amelynek kezdetén Platon tétele áll: *a jó a léten is túl van*.²¹

Ezekre a fejleményekre Lévinas Nemo könyvét tárgyalva már épp csak visszautal, amikor abban a megállapításban, hogy jó és rossz különbsége lét és létező különbségénél is alapvetőbb, saját elképzeléseinek megerősítését fedezi föl. A korábban kifejtetteket ezúttal tömör formulába sűrítve idézi föl: *az etikának az ontológiával szembeni elsőbbségét* állítja. (JM, 202. o., 6. jegyzet [183. o., 11. jegyzet]; 202. o. [182. o.])

Ez a tézis, amely Stephan Strasser hitelt érdemlő elemzése szerint Lévinas késői korszakának új kezdetet jelző alapgondolatát fejezi ki,²² körültekintő értelmezésre szorul. Etikán itt éppoly kevésbé érthetjük egyszerűen a moralitás elméletét, mint ahogyan Heidegger *Kehre* utáni írásairól szólva ontológián nem érthettük pusztán a létező létének tanát. Lévinas, mint az elemzett tanulmányban külön utal rá, a törvényközpontú erkölcsiségnél eredendőbb etikai fenomént lát a másik iránti kötelezettségben. (TM, 202. o., 6. jegyzet [183. o., 11. jegyzet].) Mint meggyőződhattunk róla, az is távol áll tőle, hogy a rossz kérdését a morális bűnértelmezés keretei közé próbálja szorítani. Bár maga is etikai megközelítést választ, a morális bűnértelmezésnél jóval tágabb határok között mozoghat, mert a felelősség érvényét a szabadság hatókörén túlra terjeszti ki.

Ezek a megjegyzések érzékeltetnek valamit ama gondolat újszerűségéből, amelyhez magyarázatot fűznek. A szóban forgó tézis igazi súlyát azonban mégiscsak az a már említett tény jelzi leginkább, hogy az ontológiát megelőző etika eszméje Lévinast egy lépéssel közelebb juttatja a metafizikai hagyománynak ahhoz a legbelső magvához, amely csak a teodícea reflexének hatástalanítása révén válik hozzáférhetővé.

3. A rossz mint radikális ellentmondás

A harmadik kísérlet Jean Nabert-től származik. Paul Ricoeur az ő nevéhez köti annak kiteljesítését, amit „*etikai világlátásként*” emleget. Ez a megközelítés, amely – ágostoni előzmények után – az időes Kanttal érkezik el első kiérlelt alakjához, azzal jellemezhető, hogy a rossz rejtélyéhez „*a szabadság szűk kapuján át*” igyekszik elhatolni; „*emberi, túlságosan is emberi*” utat választ tehát.²³ A gyökeres rossz elméletének ezt a vitathatóságában is nagyszabású vállalkozását EGY ETIKA ALAPELEMEI című munkájában Nabert azzal juttatja el teljes kibontakozásához, hogy nem csupán a rossznak a szabadságra való visszavezetésével próbálkozik meg újra, hanem a fordított irányt is bejárja: a bűn, a kudarc és a magány nagy „negatív tapasztalatait” a szabadságtudat megszületésének nélkülözhetetlen feltételeiként mutatja be.²⁴ Az új nekiindulásból minden elméleti nehézség nélkül adódik az a következtetés, amely előtt Kant A VALLÁS A PUSZTA ÉSZ HATÁRAIN BELÜL című művének első részében metafizikai okokból „megtorpant”: szabadság és bűnösség összetartozik.²⁵

Ricoeur azt sem mulasztja el kiemelni, hogy az etikai világlátás Nabert-nél – kiváltsképp az ESSAI SUR LE MAL című írással – határához is elérkezik. E mű egyszerűségében is nagyigényű címe – TANULMÁNY A ROSSZRÓL – nyomban jelzi a változást. A korábban elemzett „negatív tapasztalatok” helyébe itt a rossz általános fogalma lép, amely – miként egykor a *malum metaphysicum* eszméje – a bűnt, valamint a kudarcot, a ma-

gányt és a szenvedés egyéb fajtáit ismét közös gyökerükben igyekeznek megragadni. (EM, 154. o.)

Ez a törekvés azonban a legkevésbé sem jár együtt a metafizikai hagyományhoz való visszatéréssel. Mutatja ezt már az a tény is, hogy az értekezés a rossz általános fogalmát az „igazolhatatlan” kifejezéssel jelöli meg. Ez Nabert szava a rosszra. A *malum metaphysicum* hagyományos eszméje azon a meggyőződésen alapult, hogy a rossz létének nincs jogalapja. Ugyanezen a meggyőződésen alapul az *igazolhatatlan* fogalma is. Ebből azonban a metafizikai hagyomány arra következtetett, hogy a rossz létét a világrend egészére hivatkozva semmisnek nyilváníthatja. Az igazolhatatlan elmélete viszont, épp ellenkezőleg, arra következtet ebből, hogy a rossz jogalap nélküli létét teljes horderejében mérlegelve a világrend egészére való hagyományos hivatkozást nyilváníthatja semmisnek. Ezért is jeleníti ki Nabert: az *igazolhatatlan* vet gátat annak, hogy a *malum metaphysicum* – s vele együtt a rossz bármely fajtája – *privatio boni*-nak számíthasson. (EM, 56. o.)

Nem nehéz ráeszmélnünk, hogy itt olyan kezdeményezésre bukkantunk, amely a magunk elé tűzött feladat megoldásához nem csupán szilárd támpontokat, hanem mintát is nyújthat. Hiszen az idézett szavak kellő alapot adnak rá, hogy kimondhassuk: az igazolhatatlan elmélete olyan kísérletként is fölfogható, amely a *malum metaphysicum* eszméjének – a *malum* mint *privatio boni* elképzelésétől a lehető legélesebben elhatárolt – újraértelmezésére irányul.

Ezt az újraértelmezést segíti a teodíceának az a határozott elutasítása is, amelyre az igazolhatatlan fogalma már pusztán elnevezésével is nyíltan utal. Más ez az elutasítás, mint egykor Kanté volt: nem az etikai világlátás diktálja. Itt már nem a szabadság próbálja a természetből visszaperelni a rossz eredetét. Hogy az erkölcsi rossz a *malum metaphysicum* helyébe léphetne, amint az Kant morális bűnértelmezésében történt, arról nincs többé szó. Nabert-nél a *malum* mint *privatio boni* elképzelésével és a rossz igazolásának hozzá kapcsolódó szándékával nem a felelősség vállalásának felemelő – „fenséges” – érzése szegül szembe, mint a gyökeres rossz kanti elméletében, hanem az a „fojtott hangú tiltakozás” – „sourde protestation” –, amely az igazolhatatlan fogalmától elválaszthatatlan. (EM, 148. o.)

A teodíceának ez az új gyökerű elutasítása Nabert és Lévinas között tárgyilag megalapozott rokonságot teremt. Ezért, ha közvetlen hatástörténeti összefüggésnek nincs is nyoma, mégsem tekinthető pusztán véletlennek, hogy Nemo elgondolásait értelmezve az „igazolhatatlan” szót – főnévi értelemben – Lévinas ismételtén és kiemelt jelentőséggel használja. Egy helyütt egyenesen úgy fogalmaz, hogy a rossz az eredendő negativitáson túlmutató jelentését – mint *excessus* és mint *transcendencia* – csupán „az igazolhatatlan folytán nyeri el, ami nem más, mint a rossz gonoszsága”: „par l’injustifiable qu’est la malignité du mal”. (TM, 199. o. [181. o.])

Ehhez a különös egyezéshez további hasonlóságok járulnak. Ezek közé tartozik már az is, hogy a rossz Nabert szerint sem pusztán eredendő negativitás. Igaz, e tekintetben nézetei – legalábbis a kifejezés szintjén – figyelemre méltó változásokat mutatnak. Etikai főművében Nabert arról ír, hogy „a bűnben rejlő nemlét lényegi nemléttel áll összekötetésben”. (EE, 16. o.) Ehhez az állításhoz azonban magyarázat tartozik. Arról nincs szó, hogy az EGY ETIKA ALAPELEMEI című munka a rossz ontológiai megközelítését kezdeményezné. Tény ugyan, hogy Nabert itt már érzékeli az etikai világlátás határait; de át nem lépi őket. Fölismeri, hogy bár a szabadság a bűnért maradéktalanul felelősséggel tartozik, a bűn a szabadságra hiánytalanul nem vezethető vissza. E fölismerés

mellett azzal érvel, hogy a cselekedet „egymagában véve mindazt a nemlétet, ami a bűnben rejlik, nem teremti: csupán meghatározza és elsajátítja”. (EE, 16. o.) Azt a következtetést sem mulasztja el levonni, hogy ezért a morális büntapasztalat „fundamentális metafizikai tapasztalattal” kapcsolódik össze. (EE, 15. o.) Mint ebből is látható, Nabert-nél az etikai világlátás kezdettől fogva távol áll attól, hogy a metafizikai háttérkérdések elől szűkebben elzárkózzék. Mégsem szabad azt hinnünk, hogy az a bizonyos „lényegi nemlét”, amelyről idézetünk említést tett, önálló ontológiai kijelentések tárgya lehetne. Ezzel a kifejezéssel Nabert valójában olyan metafizikai *határfogalomra* kíván utalni, amely nélkül a morális tapasztalat leírása hiányos maradna, amely azonban a bűnre irányuló reflexió közegéből nem emelhető ki anélkül, hogy tárgyát és jelentését ne veszítené. Így valóban elmondható, hogy az EGY ETIKA ALAPELEMEI című munkában a „lényegi nemlét” föltevése különös módon nem jár együtt a rossz ontológiai megközelítésével. De ha mindezt szem előtt tartjuk is, elég egy pillantást vetnünk a rosszról szóló tanulmányra, hogy szembetűnő különbségre legyünk figyelmesek. Itt ugyanis Nabert, bár a rossz kérdése és a nem létező létének kérdése között továbbra is lát összefüggést, azt a tézist, amely szerint „a rossz: nemlét”, már „nehezen tarthatónak”, sőt „lehetetlenségnek” minősíti. (EM, 151. o.)²⁶ Így végül közel jut ahhoz az állásponthoz, amelyet később Lévinas is képvisel.

Ennél is jelentősebb egyezés azonban, hogy jó és rossz viszonyát Nabert, bár persze nem a különbségek különbözőségének elvére hivatkozva, de éppoly kevésbé tekinti a fogalmi ellenpárok megszokott tulajdonságaival jellemezhetőnek, mint Lévinas. Nem érdektelen röviden kitérnünk rá, milyen utakon érkezik el ő ehhez a belátáshoz.

Etikai alapvetésében egy helyütt a cselekvés értékminőségei között főnálló ellentéteket vizsgálja. Olyan példákat említ, mint bátor és gyáva, bőkezű és szűkmarkú. Abból indul ki, hogy a tagadó értékprédikátumok nem pusztán a megfelelő pozitív érték hiányát fejezik ki, hanem a cselekvésnek nagyon is reális sajátosságára utalnak, hiszen abban, ha valaki fősvény módjára viselkedik, vagy gyávának bizonyul, bár főnek módon, de éppúgy a szabadság megnyilatkozását érhetjük tetten, mint a bátor cselekedetekben vagy a bőkezűség gesztusaiban. Kezdetül fogva elveti tehát a *malum* mint *privatio boni* elképzelését. Sőt ebből az elutasításból szinte érvet kovácsol: azt az okfejtést, amelyet előad, a *reductio ad absurdum* mintájára akár *reductio ad privationem*-nek is nevezhetnénk. Az állítás így hangzik: a negatív értékminőségek rászorulnak a „lényegi nemlét” – számunkra már nem ismeretlen – föltevésére. A bizonyítás annak kimutatásából áll, hogy ellenkező esetben a negatív értékminőségek a megfelelő pozitív értékek hiányának, tehát pusztá privációnak számítanak. Véggkövetkeztetésként pedig – a zárótételen túl – az a megállapítás adódik, hogy a „lényegi nemlét” föltevése minden értékellentétnél eredendőbb elvet, „*infra-oppozicionális principiumot*” fejez ki. (EE, 77–81. o.)

Még egyértelműbb tanulságokhoz vezet az a további két út, amelyet Nabert a rosszról szóló értekezésben jár be. Itt egyrészt a morális bűnértelmezést veti alá kritikának. Elemzései szerint a bűn – ellentétben azzal, amit vétségnek nevezhetünk – nem fogható föl pusztá törvényszegésként. Ezért az erkölcsi rossz tartalma nem merülhet ki abban, hogy az egyes erkölcsi szabályok, a különféle kötelességek mindenkor tagadó értelmű ellentétpárját közös gyűjtőfogalom alá foglalja. Ellenkezőleg, a „bűnosság”, mint egy helyütt olvashatjuk, „*a moralitás konstitutív ellentétein innen*” értelmezendő. (EM, 63. o.; vö. 89 sk. o.)²⁷ Nabert másrészt amellest érvel, hogy amikor a rossznak valamely megnyilvánulását – a kegyetlenséget és a megalázást vagy akár a lealacsony-

nyító szenvedést, a korai halált, a kiüttalan nyomorúságot – igazolhatatlannak érezzük, ezt az érzésünket sem olyan tételes meggyőződésekre alapozzuk, amelyek a kötelező érvény igényével megszabnák, minek kell történnie, s minek nem szabad előfordulnia, hanem, mint ezúttal is olvashatjuk, „a normákon innen” ítélünk. (EM, 23. o.) Így itt a rossz – ha élhetünk ismét e korábbi eredetű kifejezéssel – erkölcsi és nem erkölcsi válfajában egyaránt *infra-oppozicionális princípiumnak* bizonyul.

Mint Nabert hangsúlyozza, bűn és szenvedés között ez a közös vonás – immár az etikai világlátás határán túl – új köteléket teremt. (EM, 25. o. és különösen 48. o.) Azt az üres helyet, amelyet a *malum* mint *privatio boni* kiszoruló elképzelése maga után hagy, a rossz mint erkölcsös és erkölcstelen, helyes és helytelen, kotelező és tilalmas ellentétén „innen” értelmeződő elv kezdi betölteni.

A rossz általános fogalmának ez a helyreállítása – vagy inkább új alapokra helyezése –, mint a fentiekből is érzékelhető, szakítást feltételez a morális bűnértelmezés törvényközpontú beállítottságával. Mi közöset mutathat a szenvedéssel a bűn, amíg pusztá törvényszegésnek számít? Vajon nem ezért kerül-e szembe már az excesszus elmélete is a legalizmus hagyományával? Hiszen Nemo és Lévinas is olyan elgondolást fejtenek ki a rosszról, amelyet bűn és szenvedés kettőssége nem oszt meg. Philippe Nemo, aki a legalizmus elutasításában messzebb megy Lévinasnál, a rossz túltengő bőségéről egy helyütt olyan értelmezést ad, amely nem áll távol Nabert gondolataitól. Arról ír, hogy a rossz nem csupán túlterjed a Törvény mindenkori hatókörén, de eredendőbb is, mint a Törvény. A Törvényen *innen* is a rossz van, nem csupán a Törvényen túl, mert „a Törvény” – mint Nemo plasztikus paradoxonnal fogalmaz – „megszegésével szemben már mindig is késésben van”. (JM, 134. o.; vö. TM, 202. o., 6. jegyzet [183. o., 11. jegyzet].) Itt tehát újabb tárgyilag megalapozott hasonlóságra bukkanunk az excesszus és az igazolhatatlan elmélete között. Ezzel azonban a rokon vonások sora véget is ér.

Az utak azon a ponton válnak szét, ahol a fogalmi ellenpárok logikájának hatálya alól kivont rossz közelebbi meghatározására kerül sor. Ebben az excesszus elmélete a „más”, a különbség, a differencia eszméjét tekinti irányadónak. A rossz lényegét ekkor ez a kifejezés jelöli meg: gyökeres alteritás. Az igazolhatatlan elmélete viszont a végső tisztázás vezérfonalára „egy és sok” viszonyában vél rálelni. A rossz általános fogalmára így eltérő képlet kínálkozik: „radikális ellentmondás”. (EM, 52. o.)

Ellentmondás a rosszban: olyan gondolat ez, amellyel Nabert a „lényegi nemlét” föltevése nélkül rögzítheti, mit is értsünk azon a bizonyos „*infra-oppozicionális princípiumon*”, amely az előző fejtegetésekben olyan különös jelentőségre tett szert, hogyan is fogjuk föl tehát azt, ami „a moralitás konstitutív ellentétéin” – avagy egyáltalán a normákon – „innen” van.²⁸ S hozzátehetjük: egyszersmind olyan gondolat, amellyel az igazolhatatlan elmélete a *malum metaphysicum* eszméjéről a *malum* mint *privatio boni* elképzelésétől most már valóban élesen elhatárolódó értelmezést tesz kialakíthatóvá.

Semmi esetre sem olyan gondolatról van azonban szó, amelyet Nabert kizárólagos szellemi tulajdonaként tarthatnánk számon. Nagy hangsúllyal szól már Schelling is a rossz „önmagát fölemészítő és mindig megsemmisítő ellentmondásáról”.²⁹ Nála azonban ez a meglátás nagyban hozzájárul „a rossz metafizikájának” kétértelműségéhez. A szabadságtanulmány ugyanis – a metafizikai hagyományhoz hasonlóan – a rossz semmisségének kimutatására törekszik vele, miközben egyúttal – különös módon – általa is erősíteni próbálja a rossz „legmagasabb fokú pozitívitásának” látszólag ellentétes tételét. A mű egészét áthatja e paradox, de eredeti és mély értelmű kísérlet belső feszültsége. Csak hogy így Schellingnél a rosszban rejlő ellentmondás gondolata a *malum* mint *privatio*

boni elképzelésének a szó szoros értelmében *ellenpárja* marad: azaz ellentéte s egyszerűsmind örököse, ellenkezője s egyúttal megfelelője, kizárója, de egyben helyettesítője is. Már tudjuk azonban, hogy az igazi különbség az ellenpárokon túl kezdődik.

Schelling példáját figyelmeztető jelnek kell tekintenünk. Arra int, hogy a rosszban rejlő ellentmondás gondolata könnyen összekapcsolódhat a rossz igazolásának törekvésével. Ez a kép csak még élesebb vonásokat ölt, ha Hegel érett kori műveire tekintünk, amelyekben a teodícea szinte másodvirágzását éli. A rosszban rejlő ellentmondás gondolatát az a metafizikai alapokra helyezkedő dialektika, amely A SZELLEME FENOMENOLÓGIÁJÁ-ban és a későbbi nagy művekben kibontakozik, a „negativitás” végső kifejezésének tekinti, s mint ilyent – „mozzanatként” – a „szellem” fogalmának integráns elemévé emeli. Ricoeur azonban joggal állapítja meg: „Ha A SZELLEME FENOMENOLÓGIÁJA elismeri s egyszerűsmind integrálja a rosszal, amit így elismer és integrál, az valójában már nem a rossz, hanem az ellentmondás [...]”.³⁰

Ezért kitüntetett jelentőség illeti meg azt a tényt, hogy Nabert-nél a rosszban rejlő ellentmondás tézise az igazolhatatlan elméletének keretei között fogalmazódik újjá, s így maradéktalanul eloldódik a rossz igazolásának törekvésétől. Ilyen körülmények között már arra is fény derülhet, hogy ez a gondolat, ha a könnyen adódó tévértelmezéseknek nem esik áldozatul, valójában nem pusztán *ellenpárja*, hanem igazi *ellenereje* a *malum* mint *privatio boni* elképzelésének. Így azután valóban elmondható, hogy „priváció-tézis” és „kontradikció-tézis”, mint a rövidség kedvéért elnevezhetjük őket, „az ellentétnél is erőteljesebben megkülönböztető különbséggel különböznek”.

Minden összetartozás azonban mégsem szűnik meg közöttük. Ezt az mutatja, hogy a rosszban rejlő ellentmondás gondolata a *malum metaphysicum* eszméjének újraértelmezése során a *malum* mint *privatio boni* elképzelésének helyébe léphet, mégpedig – legalábbis az igazolhatatlan fölismerésével összekapcsolva – anélkül, hogy ezáltal egyszerűsmind örökébe is lépne, s eredeti szerepét – mint Schellingnél láttuk – maradéktalanul, tehát kétséssé vált elemeivel együtt átvennie.

Ha ezeket a vonásokat összefoglaljuk, kimondhatunk egy olyan tételt, amely eddigi vizsgálódásainkat összegzi, s egyúttal a továbbiak számára irányt szab: *A kontradikció-tézis a priváció-tézis alternatívája.*

Nabert közel jár ehhez a fölismeréshez, ha tételelesen nem fogalmazza is meg. Jól látható ez egy okfejtéséből, amelyet érdemes pontról pontra követnünk. A gondolatmenet egy ellenvetésből indul ki, amelyet Nabert önmagának szegez: vajon az igazolhatatlan nem „más név-e” csupán arra, amit a hagyomány *malum metaphysicum* megjelöléssel emlegetett? Az ellenvetés alkalmat ad az elhatárolásra. A *malum metaphysicum* hagyományos felfogását Nabert a *malum* mint *privatio boni* elképzelésén túlmenően azzal a további vonással jellemzi, hogy az a rosszról úgyszólván külső nézőpontból ítél. Ezért is igyekszik az említett ellenvetést azáltal elhárítani, hogy az igazolhatatlan mélyebb gyökerei után nyomozva belső nézőpontot kutat föl. Így ír erről: „Egyetlen út nyílik meg előttünk: visszatérni a világtól, ahol az igazolhatatlan nyomait kerestük, az énhez”, ahol az igazolhatatlan „valódi forrására” rábukkanhatunk, ha helytálló az a megállapítás, hogy „az én leküzdhetetlen ellentmondást talál beleírva abba a létbe, mely övé”. (EM, 56. o.) E belső nézőpontból tekintve és eme „leküzdhetetlen ellentmondás” alapján értelmezve az igazolhatatlan fölismerése már egyértelműen a hagyományos metafizikai megközelítés meghaladásaként értékelhető: így ugyanis – mint más összefüggésben idéztük – már vitathatatlanul gátat vet annak, hogy a *malum metaphysicum* – s vele együtt a rossz bármely fajtája – *privatio boni*-nak számíthasson. (L. EM, 54–56. o.)

Ebből a fejtegetésből minden nehézség nélkül levonható az a következtetés, hogy az igazolhatatlan, ha „*valódi forrásából*”, az én létébe „*beleirt*” ellentmondásból kiindulva keresünk rá közelebbi meghatározást és magyarázatot, valóban nem más név, hanem sokkal inkább új fogalom arra, amit a hagyomány a „*malum metaphysicum*” megjelöléssel próbált körülhatárolni. Ettől a következtetéstől pedig már rövid út vezet ahhoz a megállapításhoz, hogy a rosszban rejlő ellentmondás gondolata a *malum* mint *privatio boni* elképzelésének helyébe léphet.

Mégsem tulajdonítható ez a következtetés és a hozzá csatlakozó megállapítás megszorítás nélkül a TANULMÁNY A ROSSZRÓL című munkának. Az értelmezés itt egy lépéssel tovább megy az eredetnél. A mű kétségkívül alapot ad azokra a megfogalmazásokra, amelyeket az említett következtetés és a hozzá kapcsolódó megállapítás tartalmaz. De ilyen megfogalmazásokkal Nabert sehol sem él.

Minden bizonnyal azért nem, mert ő a „*malum metaphysicum*” kifejezés értelmét vizsgálódásai számára nem „*puszta eszmeként*”, tehát nem csupán egy feladat megjelöléseként rögzíti – mint mi próbáltuk tenni –, hanem olyan képzetként, amelyhez pontosan megadható tárgyi tartalmak is tartoznak. Az imént bemutatott gondolatmenet ezeket tételesen is számba veszi. A felsorolásban három csoport különböztethető meg. Első helyen a *végesség* áll a végtelennel szembeállítva. Ideérthető az is, amit a szöveg „*a teremtmény helyzetével járó passzivitásként*” ír le. A további két csoportba sorolható jelenségek a végesség sajátos kifejeződéseiként is fölfoghatók. Jelentőségük mégis indokolja, hogy a felsorolás külön említse őket. Második helyen tehát a véges lényeknek azt a sajátosságát vehetjük sorra, amelyet *sorsfüggőségnek* nevezhetnénk. A szöveg szó szerint „*külső szükségyszerűségről*” beszél, amely a „*véletlen*”, a „*rendezetlenség*”, a „*szeszélyes kiszámíthatatlanság*” alakjában jelentkezik, s amellyel a szerves kapcsolatokra jellemző „*belső szükségyszerűség*” áll szemben. Harmadik helyen végül az *emberi értelem határaitra* utaló jelenségeket tarthatjuk számon. A szöveg itt három alapvető jellegzetességre tér ki: először is arra, hogy gondolkodásunk nem lehet meg olyan tapasztalati elemek nélkül, amelyek fogalommal egészen soha nem oldhatók; továbbá arra, hogy gondolkodásunk mindig kénytelen külön eszközöket – módszereket, eljárásokat – igénybe venni ahhoz, hogy tárgyhöz végül eljusson; utolsóként pedig arra, hogy gondolkodásunk mozgását ellentétes értelmű elképzelések összeütközései és e konfliktusok megoldásának kísérletei szabják meg. (EM, 55. o.)

Az a kép, amely a „*malum metaphysicum*” kifejezés értelméről ebből a felsorolásból kirajzolódik, már azzal is híven tükrözi a hagyomány megközelítésmódját, hogy *ellentétpárokból* áll össze. A végességgel a végtelen áll szemben, a „*külső szükségyszerűséggel*” a „*belső szükségyszerűség*”. Az utolsónak említett vonásokkal ez a sor csak látszólag szakad meg. Ha a kanti hagyomány felől vesszük szemügyre őket, amelyhez Nabert mindvégig közel állt,³¹ akkor kiderül, hogy a háttérben itt is szembeállítások húzódnak meg: a megismerés „*anyaga*” mint „*irracionális reziduum*” a fogalmi gondolkodás „*racionális formáival*” szemben; a „*diszkurzivitás*” mint az „*intuitivitás*” ellenpárja; az „*antinómiák*” jelensége mint az „*ellentmondásmentesség*” követelményének ellenszegülő jellegzetesség.

Ezek az ellentétpárok a *malum metaphysicum* hagyományos képzetét, amelyet a vizsgált felsorolás összetevő elemeire bont, a *malum* mint *privatio boni* elképzelésének félreismerhetetlen jegyeivel ruházzák föl. Tekintsük példaként az áttekintett jellemzők közül a végességet. Ha ez valóban csak a végtelennel szembeállítva, tehát nem önmagában, hanem csupán fogalmi ellenpárjából kiindulva ragadható meg, akkor aligha

határozható meg más módon, mint hiányos, fogyatékos, korlátozott végtelenként. Így azonban a véges és végtelen közti igazi különbség, a kettő gyökeres *mássága* homályban marad. Ez a megközelítésmód, amely a rossz metafizikai felfogásának elmaradhatatlan velejárója, leginkább a középkor festőinek eljárásához hasonlítható; akik a gyereket kicsinyített felnőttként ábrázolták.

Megérthetjük mindebből, milyen súlyos ok tartja vissza Nabert-t attól, hogy az igazolhatatlant új fogalomnak tekintse arra, amit a hagyomány a „*malum metaphysicum*” elnevezéssel inkább megjelölt, mintsem kifejezett. Ugy találja ugyanis, hogy ebből a szóhasználatból a *malum* mint *privatio boni* elképzelésének nyomai kitörölhetetlenek.

Mégsem ez az egyetlen következtetés, amely az elemzett fölsorolásból az igazolhatatlan elmélete alapján levonható. Más belátásra juthatunk, ha súlyának megfelelően értékeljük azt a tényt, hogy az igazolhatatlan fölismerése és a rosszban rejlő ellentmondás gondolata Nabert tanulmányában „*a normákon innen*” értelmeződő elvként, „*infra-oppozicionális princípiumként*” bukkan elő. Ez a tény ugyanis eleve szakítást jelez a fogalmi ellenpárok logikájával. Nem helyezi-e tehát az igazolhatatlan elmélete a *malum metaphysicum* eszméjéhez hagyományosan hozzátartozó tárgyi tartalmakat is új megvilágításba? S nem vonhatjuk-e le így végül is azt a következtetést, hogy a rosszban rejlő ellentmondás gondolata a végességre általában, valamint a véges lények sorsfűgőségének és az emberi értelem határokhoz kötöttségének jelenségére különösen is új fogalmat ígér?

Semmi sem biztat egyértelműbben e következtetés levonására, mint az a mód, ahogyan az igazolhatatlan elmélete a végesség tényével számot vet.

Azokra a kötelékekre, amelyeket végesség és bűnösség között a metafizikai hagyomány létesített, Nabert a legteljesebb bizalmatlansággal tekint. E bizalmatlanság okai felől sem hagy kétséget: nemcsak azt állapítja meg, hogy az a megközelítés, amely a végességet a végtelenből kiindulva igyekszik meghatározni, a *malum* mint *privatio boni* elképzelésének hatásáról árulkodik, hanem azt is fölismeri, hogy ez az eljárás a végest a végtelentől elhatároló hiány, korlátozottság avagy fogyatékoság értelmezésében ismét csak a fogalmi ellenpárok logikáját követi, s ennek megfelelően a *privatio boni*t egyszersmind *participatio entis*nek, a lét adottként föltételezett teljességéből való „*rész-sedésnek*” tekinti. Így azonban a rossz legfeljebb részleges és átmeneti zavarok forrása lehet az átfogó világrend egészén belül: radikalitása elvész.³²

Ezt a következményt – és a hozzá vezető tételeket – egy olyan elméletnek, amely az igazolhatatlan gondolatára épül, szükségképpen el kell utasítania. Ez azonban nem jelenti azt, hogy végesség és bűnösség között Nabert ne látna maga is szoros kapcsolatot. A rosszról szóló tanulmány nem kevesebbet állít, mint hogy az „*eredendő rossz*” a „*végességben*” rejlik. (EM, 120. o.) Csakhogy másfajta végességről van itt szó, mint amilyen a metafizikai hagyományban helyet kaphatott.

Igaz, a különbség látszólag elhanyagolhatóan csekély. Nabert azt a végességet tartja szem előtt, amely kinek-kinek a számára a tudatok „*eredendő szétszakadásának*” tényével adott. (EM, 82. o.; 83. o.; 111–133. o.) Ha meggondoljuk, milyen erős szálakkal kötődik ez a gondolat ahhoz a hagyományhoz, amely Plótinosztól indul ki, s amelynek utóhatásával még Hegelnél és Schellingnél is találkozhatunk, akkor föltámadhat bennünk a kétely: vajon nem tér-e vissza az igazolhatatlan elmélete végül a rossz metafizikai megközelítéséhez? Ez a kétely csak még inkább megerősödik, ha azt halljuk, hogy „*a rosszal kapcsolatos összes kérdés középpontjában*” egy és sok rejtélyes viszonyát

fedezhetjük föl. Hiszen mi más ez, mint nyílt kapcsolódás a platonikus hagyományhoz? (EM, 173. o.)³³

Nem mellékes körülmény azonban, hogy a tudatok eredendő szétszakadásának gondolatától Nabert minden *ontológiai* értelmezhetőséget elvitat. (EM, 120–124. o.) Ez az állásfoglalás fontos következménnyel jár: az igazolhatatlan elmélete így arra a hagyományra, amelyhez kapcsolódik, egyszersmind kritikai távolságtartással tekinthet. Ennek jele, hogy azokban az elvekben, amelyek ezen a vonulaton belül – a plótinosi egytől a spinozai szubsztancián át a hegeli és schellingi abszolútumig – kimunkálódtak, a rosszról szóló tanulmány, sőt már az EGY ETIKA ALAPELEMEI című munka is olyan fogalomalkotás termékeit látja, amely a tudatok egységének *követelményét* a lét eredendő teljességének vélt *tényével* cseréli föl. (L. különösen EM, 174. o., valamint EE, 179. sk. o.) Mondhatjuk tehát, hogy Nabert a metafizikai hagyomány mélyéről – Lévinashoz hasonlóan – rejtett tartalékokat hoz felszínre. Semmi esetre sem mondhatjuk azonban, hogy a metafizikai hagyomány jellegzetes megközelítésmódját magára nézve kötelezőnek ismerné el.

Ezért csak következetességet láthatunk abban, ha az igazolhatatlan elmélete a végesség ontológiai értelmezését a leghatározottabban elveti. Kérdéses, mennyi joggal, de Nabert ebben az elutasításban odáig megy, hogy a létfeledés heideggeri gondolatával sem tesz kivételt.³⁴ Hogy miért, azt legvilágosabban hátrahagyott följegyzéseiben adja tudtunkra: mint itt fogalmaz, egyetlen olyan felfogást sem tekint elfogadhatónak, amely a végességnek „a rosszal szemben valamiféle kezdeti és eredendő *semlegességet*” tulajdonít. (DD, 50. o.)

Ez a megnyilatkozás végesség és bűnösség kapcsolatában *fordulatot* jelez. Abban a meggyőződésben, hogy a kettő összetartozik, az igazolhatatlan elmélete osztozik a metafizikai hagyománnyal, az összetartozás mikéntjéről azonban merőben más elképzelést alakít ki. A metafizikai hagyomány fő törekvése arra irányult, hogy a bűnösséget *visszavezesse* a végességre. Az igazolhatatlan elmélete azáltal, hogy a végességtől elvitatja a rosszal szembeni *semlegességet*, e törekvés alól úgyszólván kihúzza a talajt.

Nabert már a rosszról szóló tanulmányban egyértelműen arra az álláspontra helyezkedik, hogy a végesség csupán a bűnjelenségen keresztül válik hozzáférhetővé. Ez a fordulat fejeződik ki abban az új megközelítésben, amelyet az igazolhatatlan elmélete a végesség ontológiai értelmezésének helyébe állít. A tudatok eredendő szétszakadásának tényéhez a rosszról szóló tanulmány a legkevésbé sem a kezdeti léteység meghasadásának számos változatban ismeretes föltevése révén próbál utat találni. Ezzel a spekulatív eljárással szakítva Nabert a szétválasztás tényleges aktusainak elemzésébe kezd, amelyek, mint írja, „az említett tényt nem egyszerűen fenntartják és megerősítik, hanem bizonyos értelemben egyenesen *megteremtik* (EM, 124. o.) – nyilvánvalóan azáltal, hogy érvényre juttatják, működésbe hozzák, hatáshoz segítik. Hasonló elképzelés fogalmazódik meg abban a kijelentésben is, hogy „a *cselekvés szubjektumában rejlő gyökeres rossz a tudatok olyan eredendő szétválásával áll összeköttetésben, amelyet az én éppannyira magára vesz, mint amennyire elszenved*”. (EM, 91. o.) Innen pedig már csak egy lépés az a következtetés, hogy a végesség igazi forrásaként fölismert „*eredendő szakadást*” avagy „*elkülönülést*” – amelyet, mint a szöveg a szétválasztás tényleges aktusaira utalva állítja, „*nem szűnünk meg mind teljesebbé lenni*” – „*felelnünk kell, még ha nem ugyanazon a módon is, ahogyan egyediként kezelt cselekedeteinkért felelünk*”. (EM, 83. o.)

Mint ez a következtetés mutatja, az a megközelítés, amellyel Nabert a végesség ontológiai értelmezését fölvaltja, a felelősség nézőpontját tükrözi. Ezért leginkább az „eti-

kai” jelző illik rá. De ehhez a megjelöléshez éppúgy megszorítás kívánczik, akárcsak Lévinas esetében. Itt is olyan felelősségről esik ugyanis szó, amely a szabadság hatókörén túlterjed, s így az etikai világlátás határán mindenképp túllép.

Ez az új megközelítés teszi lehetővé Nabert számára, hogy – a metafizikai hagyománytól elszakadva is – osztónzések merítsen abból a módból, ahogyan platonizmus és német idealizmus az „egyről” szólni tudott. Az a fordulat, amelyet az igazolhatatlan elmélete végesség és bűnösség kapcsolatában teremtett, azáltal nyeri el teljes jelentőségét, hogy a rosszból kiinduló elemzés – a szokásos eljárással ellentétes irányt követve – megkísérélheti magában a végességben föltárni azt, ami a végességen túlmutat. Így Nabert a tudatok egységének követelményéről anélkül ejtethet szót, hogy el kellene köteleznie magát a lét eredendő teljességének föltevése mellett. A végesség értelmezésében hozott változtatásoknak ezt a végső következményét mondja ki a rosszról szóló tanulmány, amikor egy helyütt kijelenti: „*az egy követelménye nem ragadható meg másként [...], mint a látszat szerint önmagát tagadva, olyan ellentmondás révén, amelynek értelme megfejtésre vár*”. (EM, 130. o.)

A szöveggörnyezet minden kétséget kizáróan mutatja, hogy ezzel véges és végtelen hagyományos szembeállításának helyébe olyan tárgyalásmód lép, amely a rosszban rejlő ellentmondás gondolata köré épül. Így megerősödve érezhetjük magunkat abban a meggyőződésünkben, hogy az igazolhatatlan elmélete a *malum metaphysicum* eszméjének tárgyi tartalmaira is új fogalmat kínál. Olyan kísérletnek vagyunk Nabert-nél tanúi, amely a véges lények sorsfüggőségének és – ezzel összefüggésben – az emberi értelem határokhoz kötöttségének tényét ugyancsak a rosszban rejlő ellentmondás fölismérésére támaszkodva igyekszik új módon értelmezni.

Ehhez a próbálkozáshoz azok az elemzések, amelyeket a rosszról szóló tanulmány az említett fölismerésnek szentel, részleteikben is nélkülözhetetlen tanulságokkal szolgálnak. Az igazolhatatlan elmélete a rosszban rejlő ellentmondás gondolatát, mint már szóba került, korántsem a *malum* mint *privatio boni* elképzelésének pusztá ellenpárjaként kezeli, hanem a kettő közötti különbségről, másságról is kellő körültekintéssel tud számot adni. Ezzel függ össze, hogy Nabert a rossz általános fogalmához olyan megfontolások révén jut el, amelyek mindvégig megőrzik tárgyközelségüket. Az igazolhatatlan jelenségének mélyén, mint láttuk, a rosszról szóló tanulmány olyan „leküzdhetetlen ellentmondást” vél fölfedezni, amely az én lététől elválaszthatatlan. A büntapasztalat vizsgálata azután, amelyre a mű ezt követően rátér, olyan újabb ellentmondásra derít fényt, amelyen keresztül, mint ugyancsak szó esett róla, a tudatok egységének követelménye nehezen vállalható ontológiai elkötelezettségek nélkül is értelmezhetőnek bizonyul. Mi sem lenne egyszerűbb ezek után, mint a kétféle ellentmondást azonosnak nyilvánítani, a bűnjelenséget és az igazolhatatlan más formáit általa mintegy közös nevezőre hozni, s így a *malum metaphysicum* eszméjén belül a *malum* mint *privatio boni* elképzelését a rosszban rejlő ellentmondás gondolatával úgyszólván behelyettesíteni. Nabert azonban nem enged e tárgyilag kevésbé megalapozott eljárás csábításának. A bűnjelenségben föllépő ellentmondást az én létébe „beleírt” ellentmondásra nem tekinti visszavezethetőnek. (EM, 89. o.) Így bűn és szenvedés között a rosszról szóló tanulmány nem kevésbé éles határvonalat húz, mint egykor a gyökeres rossz kanti elmélete s belőle kiindulóan az egész etikai világlátás. Hogy a két jelenség – minden különbözősége, sőt különműsége ellenére – a rossz általános fogalmában egyesíthető, amellet Nabert az igazolhatatlan fölismérésére alapozott okfejtéssel külön érvel.

Abból indul ki, hogy nem nevezhetünk minden szenvedést igazolhatatlannak. (EM, 23. sk. o.) E minősítésre csak akkor van kellő okunk, ha a szenvedés jelentés nélkülinek és értelmezhetetlennek, úgyszólván „fölfoghatatlannak” bizonyul, ha tehát sajátos fajta esetlegesség jeleit mutatja. Ez a meggondolás áll a háttérben annak a kijelentésnek, hogy semmi sem igazolhatatlanabb, mint a mások szabad döntésének következtében elszenvedett rossz. (EM, 147. o.) Ilyenkor ugyanis a szenvedésre mintegy átháramlik az akart cselekedetekre jellemző „megszüntethetetlen esetlegesség”. (EM, 146. o.) Nabert azonban e megállapításnál még egy lépéssel tovább megy: az igazolhatatlant a szabadság tetteitől minden esetben elválaszthatatlannak nyilvánítja. „*Nem állhatunk ellen a gondolatnak*” – írja –, hogy végső soron nincs a bajok között olyan, amely „*ne tartana fenn közvetlen vagy közvetett, közeli vagy távoli kapcsolatot az emberi akarral*.” (EM, 148. o.) S ami ugyancsak nem hagyható figyelmen kívül: soha nem határozható meg egyértelműen, hogy milyen mértékű a szabad döntés szerepe az egyes bajok létrejöttében. (EM, 149. sk. o.)

A rossz általános fogalmának kidolgozásához azonban mindez még nem elég. Ez a feladat nemcsak annak belátását igényli, hogy igazolhatatlannak a szenvedést nem is nevezhetnénk, ha létrejöttében az emberi akarat, mások szabad döntése nem játszana közre, hanem annak kimutatását is megkívánja, hogy a bűn ugyancsak az igazolhatatlan körébe sorolható. Ehhez nyújt támpontot Nabert számára az a már többször említett gondolat, hogy a bűn nem törvényszegés, nem elmaradás tehát egy követelmény mögött, s ezért nem is pusztá priváció, hanem valódi mivolta szerint kontradikció: olyan ellentmondás, amelybe a cselekvő tette folytán önmagával keveredik. (L. különösen EM, 126. o.) Így ugyanis az elkövetett rossz, bár élettervek szövedékéből emelkedik ki, végül is „fölfoghatatlan” esetlegességnek bizonyul: vélt jelentése, nyilvánvalónak hitt értelme e nézőpontból szertefoszlik. Ezt mutatja meg Nabert „*a gonosztevő drámájáról*” szólva: ezért is jellemezhető elemzései szerint az a tapasztalat, amelyben a *méchant* önmagára ismer, a *döbbenet* érzésével. (EM, 97. sk. o.) Ezek a megjegyzések sejtetik, milyen termékeny s mindeddig mégis milyen kevésbé kiaknázott meglátásokat tartogat a közelebbi elemzés számára a TANULMÁNY A ROSSZRÓL című munka. Olyannyira, hogy nem túlzás így fogalmazni: alapjában véve a rosszról szóló vizsgálódások ma akkor sem tűznének maguk elé indokolatlanul szűkre szabott célt, ha nem törekednének többre, mint hogy Nabert kutatásainak még feladatként előttünk álló elsajátítását a maguk részéről – új úton megindulva – előmozdítsák.

Ebben a kijelentésben azonban a gondolatjelek közé zárt kitételekre nem kisebb hangsúly esik, mint a fő állításra. Ha az igazolhatatlan elméletének legmélyebb meglátásait valóban nem pusztán számba venni, hanem elsajátítani igyekszünk, gyökeresen új útra kell rátalálnunk. Az az értelmezés ugyanis, amelyben a rosszról szóló tanulmány ezeket a meglátásokat elének tárja, olyan előfeltevésekre támaszkodik, amelyeket néhez volna osztanunk. Ha élhetünk itt azzal a némiképp nyers kifejezéssel, amelyet Croce Hegelre alkalmazott, akkor azt kell mondanunk, hogy Nabert esetében is elkerülhetetlen a megkülönböztetés aközött, ami élő benne, s ami halott.

Nabert saját álláspontját a francia filozófiának ahhoz a Maine de Biran, Lachelier, Lagneau és Brunschvicg nevével megjelölhető áramlatához érzi közel, amelynek fő jellegzetességére az „*analyse réflexive*” kifejezéssel szokás utalni.³⁵ A tudataktusoknak az az elemzése, amelyre ez az irányzat vállalkozik, a „*gondolkodom, tehát vagyok*” Descartes által középpontba állított tételének feltétlen bizonyosságából indul ki. Etikái alapvetésében maga Nabert is így jár el. Eredetileg azt az elgondolást is a *cogito* értel-

mezéséből bontja ki, amellyel később, az igazolhatatlan elméletének kidolgozása során, a rosszban rejlő ellentmondás jelenségére magyarázatot próbál majd találni.

De hogy ezt az elgondolást ne hogy eleve félreértsük, tudnunk kell, hogy a karteziánizmusnak az a válfaja, amelyet az EGY ETIKA ALAPELEMEI című munka magáénak vall, szokványosnak a legkevésbé sem mondható. Azzal az antropológiai beállítottságú gondolkodásmóddal, amely Descartes kezdeményezése nyomán az újkori filozófiában végül is uralkodó szerepre jutott, Nabert a maga módján éppúgy szakít, mint a *Kehre* utáni írások Heideggere. Bár a „gondolkodom, tehát vagyok” tételét alapvető bizonyosságnak tekinti, a hagyományos értelmezéssel szembehelyezkedve a legkevésbé sem a szubjektum korlátlan autonómiájának kifejeződését látja benne. Mint már szóba került, a maga részéről abból indul ki, hogy a szabadság tudatához a bűn, a kudarc, a magány nagy „negatív tapasztalatain” keresztül vezet az út. Ebből pedig joggal vonja le azt a következtetést, hogy az énnak abban a pillanatban, mihelyt valódi ontudatra ébred, máris szembe kell néznie szabadságának eleve készen talált és soha egészen le nem küzdhető korlátaival. A mű elemzései szerint ez nem jelenti azt, hogy a személyes létnek az az igenlése, az az *ónaffirmáció*, amelyet a „vagyok” kétségbevonhatatlan bizonyossága kinek-kinek a számára kifejezhet, ne volna a negativitás kiinduló tapasztalatai ellenére is elérhető. Ezért véli úgy Nabert, hogy a *cogito* gondolatát továbbra is érvényesnek tekintheti. A tétel értelmét azonban nem a szubjektum önmaga fölötti maradéktalan uralmának, az én hiánytalanul teljes önrendelkezésének kinyilvánításában jelöli meg. Ellenkezőleg, abban az önigenlésben, amely az én szabadságának határait jelző „negatív tapasztalatokon” keresztül, rajtuk mintegy áttörve jelentkezik, egy olyan „eredendő affirmáció” hatását fedezi föl, amely létunktől – mint Spinoza világosan fölismerte – elválaszthatatlan ugyan, amelynek kezdeményezői azonban nem mi magunk vagyunk. (EE, 59. o.)

De bármilyen nagy horderejű átalakulást idéz is elő az eredendő affirmációnak ez a gondolata azon az elméleti örökségen belül, amelyet Nabert a karteziánus hagyománytól átvett, a reflexív tudatelemzés módszere olyan további föltevéseket hoz magával, amelyek a legkevésbé sem maguktól értetődők. Így az EGY ETIKA ALAPELEMEI című munka a *cogito*-elemzéshez kapcsolódva – Fichtére emlékeztető módon – bevezeti „tisztá” és „empirikus” én megkülönböztetését. Ez a lépés nyilvánvalóan fölöttébb kérdésesnek tekinthető. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a „tisztá én” és „empirikus én” kifejezéseket a rosszról szóló tanulmány úgy említi, mint pusztá metaforákat. (EM, 58. o.) Súlyosabb elkötelezettséget von maga után az a kísérlet, amelyben az etikai alapvetés a tudatok egységének követelményét az eredendő affirmáció személytelenségének fölismerésével igyekszik alátámasztani. Ez a törekvés ugyanis azzal a további következménnyel jár, hogy Nabert az eredendő affirmációt végül is olyan szellemi köteléket teremtő erőként fogja föl, amely, mint kijelenü, „a szubjektumok között minden elkülönülést eltöröl”. (EE, 61. o.) Így alakul ki szellem és világ azon szembeállítás, amelyet a rosszról szóló tanulmány később szabadság és természet kanti ellentétpárjánál is átfogóbbnak tekint majd, s amelyben Nabert a rosszban rejlő ellentmondás megértésének legalapvetőbb feltételét véli fölfedezni. (EM, 151. o.)

Összefoglalólag azt kell tehát megállapítanunk, hogy a TANULMÁNY A ROSSZRÓL című mű nem mentes olyan meggyőződésektől, amelyeket ma kétségeseknek érzünk. Hogy tiszta és empirikus én megkülönböztetésétől vagy szellem és világ szembeállításától a jelenkori gondolkodás ennyire eltávolodott, abban nem csekély szerepet játszottak azok a fenomenológiai mozgalomhoz tartozó gondolkodók, akik ezen az irány-

zaton belül úgyszólván antikarteziánus fordulatot hajtottak végre, s ebből kiindulva azután az „*analyse réflexive*” módszerének előföltevéseit is megkérdőjelezték. Nabert-ről szólva főként két nevet kell megemlítenünk: Maurice Merleau-Pontyt és Paul Ricoeurét. Az ő meggondolásaikból a rosszról szóló vizsgálódások számára is nélkülözhetetlen tanulságok fakadnak, amelyeket nem lesz haszontalan áttekintésünk lezárásaképpen szemügyre vennünk.

Merleau-Ponty AZ ÉSZLELÉS FENOMENOLÓGIÁJA című munka nevezetes *cogito*-elemzésében – Pierre Lachière-Rey írásait példaként kiválasztva – az „*analyse réflexive*” irányzatának egy olyan ágát vonja bíráló alá, amely nem esik egészen egybe a Nabert által előnyben részesített hagyománnyal. A fölhozott érvek azonban annyira alapvetők, hogy általánosításuk nem okoz nehézséget. Azt bizonyítják, hogy szellem és világ azon szembeállításra, amelyhez a reflexív tudatelemzés módszerének követői a „*gondolkodom, tehát vagyok*” tételében vélnek támpontra lelni, ellentmond az emberi létezés azon alapsajátosságának, amelyet az egzisztenciális fenomenológia Heidegger nyomán *In-der-Welt-seinként* avagy, mint a kifejezést Merleau-Ponty – magyarul szerencsésen visszaadható módosítással – franciára fordítja, *être au monde*-ként, azaz *világon-létként* emleget. Abból az okfejtésből, amelyet AZ ÉSZLELÉS FENOMENOLÓGIÁJA című könyv erre a belátásra támaszkodva élénk tár, fontos következtetést vonhatunk le: A reflexiót, ha nem kívánjuk magunkat a világon-lét feltételeitől elrugaszkodott értelmezésre ragadtatni, mindig *situációhoz kötötként* kell fölfognunk.³⁶

Vitathatatlanul Ricoeur tette a legtöbbet azért, hogy Nabert kutatásainak feladatként előttünk álló csajátítása megkezdődjék.³⁷ Saját törekvéseiben is sok szállal kapcsolódott Nabert meglátásaihoz. Elég erre két példát említenünk. A hatvanas évek nagy munkáiban Ricoeur – Nabert-re legtöbbször név szerint is utalva – újra meg újra fontolóra vette egy „*philosophie réflexive*” kimunkálásának lehetőségét.³⁸ Azzal a megkülönböztetéssel továbbá, amelyet etika és morálfilozófia között ismét csak a hatvanas évek írásaitól kezdve egészen 1990-ben közzétett legutóbbi könyvéig számos helyen megvont, az EGY ETIKA ALAPELEMEI című mű kezdeményezéseit igyekezett továbbvinni.³⁹ A reflexív tudatelemzés módszerére azonban ennek ellenére is kezdettől fogva fenntartásokkal tekintett. AKTUS ÉS JEL JEAN NABERT-NÉL című tanulmányában a részletes számvetésre is módot talál. Ebben a rövid írásban, amelyet eredetileg a *Les études philosophiques* című folyóirat teljes egészében Nabert emlékének szentelt számában tett közzé, az „*analyse réflexive*” eljárás módját a hermeneutikai fenomenológia nézőpontjából veszi szemügyre. Nabert életművéből olyan kezdettől fogva jelen lévő és mindvégig megmaradó gondolatkört sikerül kiemelnie, amely megkérdőjelezi a karteziánizmus egyik jellegzetes alapelvét, a tudat onmaga számára való maradéktalan átlátszóságának föltevését, s így túlmutat azon a megközelítésen, amelynek keretei között megfogalmazódik. Ricoeur ebből azt a következtetést vonja le, hogy Nabert belátásainak valódi örököse csak olyan elmélet lehet, amely a reflexiót nem belső intuíciónak, önszemléletnek tekinti, hanem *interpretációra* alapozza.⁴⁰

Ez tehát az a két tanulság, amellyel a fenomenológia antikarteziánus fordulata szolgál. Olyan meggondolások ezek, amelyeket a rosszról szóló elmélkedés sem hagyhat figyelmen kívül. Csak e belátások birtokában remélhetjük, hogy Nabert kezdeményezéseiből a rossz általános fogalmának immár a részletekre is kiterjedő kimunkálásához, a *malum metaphysicum* eszméjének átfogó újraértelmezéséhez további ösztönzéseket meríthetünk.

Jegyzetek

• Részlet A BŰN MINT SORSESEMÉNY című készülő munkából, amely az Atlantisz Kiadónál fog megjelenni.

1. Lásd G. W. Leibniz: LA THÉODICÉE. In: DIE PHILOSOPHISCHEN SCHRIFTEN, hrsg. von C. J. Gebhardt, Berlin, 1875–1890, VI. kötet, 242. o. (209. §); valamint a mű rövid latin nyelvű összefoglalásának 29–32. §-át, VI. kötet, 508. o.

2. Vö. P. Ricoeur: LE MAL. UN DÉFI À LA PHILOSOPHIE ET À LA THÉOLOGIE. Labor et Fides, Genève, 1986. 28. o.

3. M. Heidegger: SCHELLING: VOM WESEN DER MENSCHLICHEN FREIHEIT (1809), GESAMTAUSGABE. 42. kötet, V. Klostermann, Frankfurt am Main, 1988. 169. o.

4. Lásd M. Heidegger: SEIN UND ZEIT. M. Niemeyer, Tübingen, ⁵1979 (¹1927). 285 sk. o.; 437. o.; 25. o. – Magyarul: LÉT ÉS IDŐ. Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. Gondolat, Budapest, 1989. 480 sk. o.; 689. o.; 118. o.

5. L. uo. 286. o.; a destrukció fogalmáról: 22 sk. o. – Magyarul: 480. o.; 115. o.

6. Lásd M. Heidegger: WAS IST METAPHYSIK? In: WEGMARKEN. V. Klostermann, Frankfurt am Main, 1967. 1–19. o.; különösen 5–6. o.; 12. o.; 13–14. o.

7. M. Heidegger: DIE ZEIT DES WELTBILDES HOLZWEGE. V. Klostermann, Frankfurt am Main, ⁶1980 (¹1950). 110. o. – L. még W. Schulz: ÜBER DEN PHILOSOPHIEGESCHICHTLICHEN ORT MARTIN HEIDEGGERS. In: O. Pöggeler (hrsg.): HEIDEGGER PERSPEKTIVEN ZUR DEUTUNG SEINES WERKES. Athenäum, Königstein, 1984. 110–114. o.

8. M. Heidegger: BRIEF ÜBER DEN „HUMANISMUS“ WEGMARKEN. I. k., 191. o.; „Das Nichtende im Sein ist das Wesen dessen, was ich das Nichts nenne.”

9. Uo. 189. o.

10. Hasonlóképpen ír már Schelling is arról, hogy „*ahol nincs harc, nincs élet*”. Lásd F. W. J. Schelling: ÜBER DAS WESEN DER MENSCHLICHEN FREIHEIT. Reclam, Stuttgart, 1977 (a továbbiakban: WF). 120. o.

11. Vö. WF, 90. o.

12. Lásd M. Heidegger: SCHELLING: VOM WESEN DER MENSCHLICHEN FREIHEIT (1809). I. k. 176 sk. o.

13. M. Heidegger: BRIEF ÜBER DEN „HUMANISMUS“. WEGMARKEN. I. k. 188. o.

14. A Heidegger-kutatás a *Kehre* utáni periódusban a „léttörténeti” vizsgálódások mellett számon tart olyan írásokat, előadásokat, néha csak egyes fejtegetéseket, amelyek – kiváltképp a legutolsó időszakban – a metafizikai eredetű *Seinsdenken*en túljutó, új gondolkodás kialakítására irányulnak. L. erről O. Pöggeler: DER DENKWEG MARTIN HEIDEGGERS. Neske, Pfullingen, ²1983 (¹1963), IX. fejezet: DIE BEFREIUNG ZUM EIGENEN. 236–267. o. – Vö. Fehér M. István: MARTIN HEIDEGGER. Kossuth, Budapest, 1984. 157. o.

15. L. például M. Heidegger: HOLZWEGE. I. k. 323. o. és 331–333. o.: „*Ansichhalten*”, „*Selbstentzug*”, „*Selbstverweigerung*” des *Seins*.

16. E. Lévinas: ÉTHIQUE ET INFINI. DILOGUES AVEC PHILIPPE NEMO. Fayard, Paris, 1982.

17. Ph. Nemo: JOB ET L'EXCÈS DU MAL. Grasset, Paris, 1978 (a továbbiakban: JM), különösen 125–135. o.

18. E. Lévinas: TRANSCENDANCE ET MAL. In: DE DIEU QUI VIENT À L'IDÉE. Vrin, Paris, 1982 (a továbbiakban: TM). 197. o.; vö. 203. o. [Talán nem lesz fölösleges itt és a továbbiakban c. tanulmány – sokak számára könnyebben hozzáférhető – angol fordításának oldalszámait szögletes zárójelben megadni: E. Lévinas: COLLECTED PHILOSOPHICAL PAPERS. Tr. by A. Lingis, M. Nijhoff, Dordrecht–Boston–Lancaster, 1987. 179 sk. o.; vö. 183. o.]

19. E helyütt elég megemlítenünk, hogy a *différenciának* az a gondolata, amely itt logikai elvvé letisztulva jelentkezik, eredetileg az *időfenomenológia* közegében bontakozik ki. Ebben a közegben – mint Rudolf Bernet, a leuveni Husserl-archívum kutatója megmutatja – a gondolat kialakulása és további útja Maurice Merleau-Ponty késői filozófiájától Lévinason keresztül Jacques Derrida korai írásaiig világosan nyomon követhető. (Lásd R. Bernet: EINLEITUNG zu E. Husserl: TEXTE ZUR PHANOMENOLOGIE DES INNEREN ZEITBEWUSSTSEINS. Meiner, Hamburg, 1985. LXII–LXVII. o.) A következő felsorolás címszavakban jelzi e történet főbb állomásait: M. Merleau-Ponty: LE VISIBLE ET L'INVISIBLE. Gallimard, Paris, 1964. 248. o.: „*discontinu*”; 249.

o.: „différence”, „transcendance”; E. Lévinas: INTENTIONALITÉ ET SENSATION. In: EN DÉCOUVRANT L'EXISTENCE AVEC HUSSERL ET HEIDEGGER. Vrin, Paris, 1974. 153 sk. o.: „écart”; uő.: AUTREMENT QU'ÊTRE OU AU-DELÀ DE L'ESSENCE. M. Nijhoff, La Haye, 1974. 11. o.: „la différence de l'identique”, „diachronie transcendante”, „passé pré-originel et anarchique”; J. Derrida: LA VOIX ET LE PHÉNOMÈNE. P. U. F., Paris, 1967. 5. fejezet: LE SIGNE ET LE CLIN D'OEIL: „différance”, „trace”; uő.: LA DIFFÉRENCE, MARGES DE LA PHILOSOPHIE. Minuit, Paris, 1972. 22. o.: „un passé qui n'a jamais été présent”; I. még R. Bernet: DIE UNGEGENWÄRTIGE GEGENWART, PHANOMENOLOGISCHE FORSCHUNGEN. 14. kötet. hrsg. von E. W. Orth, K. Alber, München–Freiburg, 1984. 53. o.: „differentiell iterative Erscheinung des Flusses”.

20. A teodícea reflexének talán legkorábbi megnyilatkozását fedezhetjük föl Platón THEAÉTOSZ-ának egyik nevezetes helyén, amely – legalábbis Cornford értelmezése szerint – az ÁLLAM egészét hivatott mintegy föl-idézni. A gondolatmenet abból indul ki, hogy jó és rossz ellentétességéből a kettő szükségyszerű összetartozása következik. Szókratész szó szerint ezt mondja: „[...] a gonosz-ságnak sem kipusztulnia nem lehet, Theodórosz – hiszen a jónak kell, hogy valami ellentéte is legyen mindenkor –, sem az istenekhez átközlőnie; hanem kényszerű végzetből” – pontosabban: szükségyszerűen, ex anankész – „itt kóborol a halandó természet s e földi helyek körül”. E kiinduló tézis azután csakhamar elvezet ahhoz a gondolathoz, amelyet Platón az ÁLLAM-ban korábban már részletesen kifejtett: „isten soha, semmiképp sem igazságtalan, hanem a lehető legigazságosabb”. (L. Platón: THEAÉTOSZ. 176 a–b; Kárpáty Csilla fordítása. Vö. F. M. Cornford: PLATO'S THEORY OF KNOWLEDGE. THE „THEAETETUS” AND THE „SOPHIST” OF PLATO. Translated with a Running Commentary, Routledge and Kegan Paul, London, 1934. 89. o.)

21. E. Lévinas: AUTREMENT QU'ÊTRE OU AU-DELÀ DE L'ESSENCE. I. k. (L. a 19. jegyzet) 23. o.

22. Lásd S. Strasser: LÉVINAS. In: H. Spiegelberg: THE PHENOMENOLOGICAL MOVEMENT. M. Nijhoff, The Hague–Boston–London, 1982. 629 sk. o. – S. Strasser Lévinasról írt összefoglaló áttekintése német eredetiben is olvasható, in: B. Waldenfels: PHANOMENOLO-

GIE IN FRANKREICH. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1987. 239. o. – S. Strasser egyébként átfogó monográfiát is írt Lévinasról JENSEITS VON SEIN UND ZEIT. EINE EINFÜHRUNG IN EMANUEL LÉVINAS' PHILOSOPHIE címmel (M. Nijhoff, Den Haag, 1978). Ebben a műben Lévinas késői korszakának kialakulását olyan fordulat eredményeként mutatja be, amely horderejében és tárgyi megalapozottságában a heideggeri *Kehre*hez hasonlítható. (L. különösen 223. o.)

23. P. Ricoeur: FINITUDE ET CULPABILITÉ. Aubier, Paris, ²1988 (¹1960). 14. o.

24. J. Nabert: ÉLÉMENTS POUR UNE ÉTHIQUE. P. U. F., Paris, 1943 (a továbbiakban: EE), I–IV. fejezet, 3–69. o., különösen 4. o. és 51. sk. o.

25. Vö. J. Nabert: ESSAI SUR LE MAL. Aubier, Paris, ²1970 (¹1955) (a továbbiakban EM). 106. o.: „liberté coupable”.

26. Nabert továbbra is használja ugyan a „négatif absolu” kifejezést (EM, 61. o.), de ezt elhatárolja a tulajdonképpeni értelemben vett rossztól, mert abból, amit jelöl, hiányzik „az akarat cinikossága”.

27. Megjegyzendő, hogy Nabert a rosszról szóló tanulmányban különbséget tesz *faute* (vétség), *péché* (bűn), valamint *culpabilité* (bűnösség) között. Ezeket a kifejezéseket azonban nem abban a hagyományos szóhasználat-hoz közelebb álló értelemben alkalmazza, mint például – FINITUDE ET CULPABILITÉ című, már idézett művében, „a rossz szimbolikáját” tárgyalva – Paul Ricoeur. Különösen óvakodnunk kell attól, hogy a *péché* szó jelentését Nabert-nél – a nyelvi szokásoknak engedve – úgy állítsuk szembe a *faute* fogalmával, ahogyan az angolban *sin* és *guilt*, a németben *Sünde* és *Schuld* állnak szemben egymással. A rosszról szóló tanulmány ugyanis – ellentétben Ricoeur munkájával – a *péché* terminussal nem az Isten előtti vétek szakrális bűnfogalmát jelöli meg, hanem azt a többletet próbálja kifejezni, amely a bűnt a pusztá törvényszerűségiértelmezett vétségtől (*faute*) elhatárolja. Ennek megfelelően Nabert-nél a *culpabilité* kifejezés – a Ricoeur által alkalmazott szokásosabb szóhasználatától megint csak eltérően – nem a morális bűnfogalomra utal (ezt a szerepet a *faute* szó tölti be), hanem arra a szabadságtól elválaszthatatlannak tekintett bűnös-

ségre, amelyre épp a morális bűnértelmezés antinómiája révén derül fény.

28. Ennek tisztázását ígéri a rosszról szóló tanulmány következő kijelentése: „Minden ellentét részesedik ebből az ellentmondásból [...]” (EM, 59. o.) Megemlítendő, hogy Nabert etikai alapvetésében ennek a gondolatnak gazdag előzményei vannak. (EE, különösen 59. o.) A korábbi mű azonban, mint a munka második kiadásához írt előszavában Ricoeur is kiemeli (l. EE, Aubier, Paris, 1962. 15. o.), a rossz metafizikai eredetű fogalmát sem a bűnre, sem pedig a kudarcra és a magányra nem alkalmazza. Így az etikai alapvetésből a rosszban rejlő ellentmondás fogalma még hiányzik.

29. F. W. J. Schelling: WF. 109. o.

30. P. Ricoeur: LE CONFLIT DES INTERPRÉTATIONS. Seuil, Paris, 1969. 309. o.

31. Nabert nem tekintette magát Kant közvetlen követőjének. Maine de Biran örökségét kívánta továbbvinni, s ez azt követelte, hogy bizonyos pontokon eltávolodjék a kritizizmusból kinövő hagyományoktól. De Kant nagy ismerője volt, és önálló kérdésfeltevéseivel is mélyen kapcsolódott Kanthoz. L'EXPÉRIENCE INTERNE CHEZ KANT című korai tanulmánya (Revue de Métaphysique et de Morale, 31 [1924], 2. szám, 205–268. o.) a Kant-értelmezés legkitűnőbb példái között említhető, és a rosszról szóló értekezést Olivier Reboul Kantról írt kiváló munkájában nem alaptalanul nevezi a gyökeres rosszról kifejtett gondolatok „csodálatos kommentárjának”. (Lásd O. Reboul: KANT ET LE PROBLÈME DU MAL. Montréal, 1971. 264. o.)

32. Lásd EM, 71. o.: „Végesség és priváció együtt járnak [...]”; valamint J. Nabert: DÉSIR DE DIEU Aubier, Paris, 1966 (a továbbiakban: DD). 54. o. Itt Nabert kifejti, hogy a végesség – a hagyományos felfogás szerint – nem más, mint privation d'être, léthiány, majd hozzáteszi: „[...] ez a léthiány mindig együtt jár azzal az elképzeléssel, hogy ez egyszerűsrend részesedést hordoz a létből, s így azzal az elképzeléssel is, hogy a rossz nem gyökeres.”

33. Megjegyzendő mindamellett, hogy a nem csupán Nabert, hanem Lévinas által is előnyben részesített platonikus hagyomány helye a metafizika történetén belül erősen vitatott. Heidegger a metafizikát, amelynek fő jellemzőjeként az „ontoteológiai szerkezetet” tartja

számón, egyes helyeken – Nietzsche nyomán – egyszerűen azonosítja a platonizmussal. (Lásd M. Heidegger: ZUR SACHE DES DENKENS. M. Niemeyer, Tübingen, ³1988 [¹1969]. 63. o.) Werner Beierwaltes viszont, aki ma Plótinosz, Proklosz és az őket követő középkori szerzők egyik legtekintélyesebb kutatójának számít, a platonikus hagyományt megkísérli teljes egészében kivonni az „ontoteológia” heideggeri vádjá alól. (Lásd W. Beierwaltes: IDENTITÄT UND DIFFERENZ. V. Klostermann, Frankfurt am Main, 1980. Különösen 131–143. o.)

34. Heidegger: „a legvégesebb a végességben” a létmegértés; a létmegértésre azonban – és vele együtt a létre is – feledés borul. Lásd M. Heidegger: KANT UND DAS PROBLEM DER METAPHYSIK. V. Klostermann, Frankfurt am Main, ⁴1973 (¹1929). 226. o.: „Die Endlichkeit des Daseins – das Seinsverständnis – liegt in der Vergessenheit.” Nabert vitatja, hogy a végesség a létfeledés lenne. Lásd EM, 151–153. o.

35. L. erről J. Nabert: LES PHILOSOPHIES DE LA RÉFLEXION. In: ENCYCLOPÉDIE FRANÇAISE. XIX. kötet, 19. 04–14 – 19. 06–3. – Ludovic Robberechts, aki egyébként Husserlról is írt monográfiát, kétkötetes művet tett közzé erről a hagyományról ESSAI SUR LA PHILOSOPHIE RÉFLEXIVE címen (Presses Universitaires de Namur, Namur, 1971., 1974. I. kötet: DE BIRAN À BRUNSCHVICG. II. kötet: JEAN NABERT ET APRÈS). – Paul Naulin, aki két alapvető munkát írt Nabert-ről (egy átfogó földolgozást, valamint egy rövidebb áttekintést a hátrahagyott kéziratokról), arra a kérdésre is kitér, hogy milyen kapcsolat fűzi Nabert módszerét a reflexív tudatelemzés kantii és különösen fichtei változatához. Lásd P. Naulin: L'ITINÉRAIRE DE LA CONSCIENCE. ÉTUDE DE LA PHILOSOPHIE DE JEAN NABERT. Aubier, Paris, 1963. 61–80. o., különösen 61. o.; 73–74. o.; 78. o.; valamint uő.: LE PROBLÈME DE DIEU DANS LA PHILOSOPHIE DE JEAN NABERT (1881–1960). Association des Publications de la Faculté des Lettres de Clermont II, Clermont-Ferrand, 1980. 8–14. o. – Itt jegyzem meg, hogy a francia perszonalizmus egyik ismert alakja, Maurice Nédoncelle Jean Nabert-t egy előadásában a francia filozófiának ahhoz az egzisztencializmussal egy időben létrejövő, de vele sok tekintetben szemben álló csoportosu-

lásához sorolja, amely Louis Lavelle és René Le Senne vezetésével a PHILOSOPHIE DE L'ESPRIT című könyvsorozat körül szerveződött. Ez a besorolás azonban filozófailag a kétségtelenül fennálló személyes kapcsolatok ellenére sem látszik tarthatónak. (Lásd M. Nédoncelle: TROIS APPROCHES D'UNE PHILOSOPHIE DE L'ESPRIT, EXPLORATIONS PERSONNALISTES. Aubier, Paris, 1970. 267–281. o. – A Lavelle-lel való ellentétet mutatja ki Paule Levert JEAN NABERT. UNE PHILOSOPHIE DE L'INTÉRIORITÉ PURE című tanulmányában, l. *Archives de Philosophie*, 1968. július–szeptember. 365 sk. o. Ebben az írásban található meg egyébként a mindmáig legrészletesebb életrajz Nabert-ről.)

36. Lásd M. Merleau-Ponty: PHÉNOMÉNOLOGIE DE LA PERCEPTION. Gallimard, Paris, 1945. 423–468. o., különösen 439. o.

37. Megemlíthető, hogy Ricoeur először írt Nabert etikai alapvetésének második kiadásához, valamint angol fordításához, nem csekély szerepe volt abban, hogy Nabert hátrahagyott kéziratai a Paule Levert által végül is DÉSIR DE DIEU címen kiadott kötetben napvilágot láthattak, s e kötetet ugyancsak ő látta el előszóval. Ricoeur eme szerepéről lásd még R. Franck: DEUX INTERPRÉTATIONS DE LA MÉTHODE DE JEAN NABERT. *Revue philosophique de Louvain* 64 (1966). 417. o.

38. Lásd P. Ricoeur: FINITUDE ET CULPABILITÉ I. k. 479–488. o.; DE L'INTERPRÉTATION. ESSAI SUR FREUD. Seuil, Paris, 1965. Különösen I. könyv, 3. fejezet: MÉTHODE HERMÉNEU-

TIQUE ET PHILOSOPHIE RÉFLEXIVE 45–63. o., valamint III. könyv, 2. fejezet: RÉFLEXION: UNE ARCHÉOLOGIE DU SUJET 400–443. o.; továbbá HERMÉNEUTIQUE DES SYMBOLES ET RÉFLEXION PHILOSOPHIQUE. In: LE CONFLIT DES INTERPRÉTATIONS I. k. 283–329. o.

39. L. különösen P. Ricoeur: LE CONFLIT DES INTERPRÉTATIONS. I. k. 224. o.: „A filozófia etika, de az etika nem pusztán morál.” Vö. uo. 331. o.; 335. o. Az utóbbi helyen Ricoeur név szerint is hivatkozik Nabert-re, aki az etikát – a morállal ellentétben – nem előíró (preskriptív), hanem leíró (deskriptív) jellegűként fogta föl, s azon „konkrét történet” vázának bemutatását várta el tőle, amelyet – mint írta – „minden én újrahezd, ám anélkül, hogy minden esetben be is fejezné”. (Lásd EE, 141 sk. o.) – Ricoeur mindmáig utolsó könyve SOI-MÊME COMME UN AUTRE címmel jelent meg a párizsi Seuil kiadónál; e mű hetedik és nyolcadik fejezete tárgyalja etika és morál megkülönböztetését.

40. Lásd P. Ricoeur: L'ACTE ET LE SIGNE SELON JEAN NABERT. *Les études philosophiques*, Nouvelle série, 17 (1962), 3. szám. 339–349. o. (Az írás megtalálható a LE CONFLIT DES INTERPRÉTATIONS című gyűjteményes kötetben is, 211–221. o.) Vö. 349. o. (= 221. o.): „Más nyelvet használva, amely immár nem Nabert-é, amelynek használatára azonban Nabert életműve ösztönöz: minthogy a reflexió nem önmagunknak önmagunk általi szemlélete, ezért hermeneutikává válhat, s az az is kell válnia.”

Rövidítések

(Előfordulásuk sorrendjében)

WF	F. W. J. Schelling: ÜBER DAS WESEN DER MENSCHLICHEN FREIHEIT. Reclam, Stuttgart, 1977 (vö. 10. jegyzet).
JM	Ph. Nemo: JOB ET L'EXCÈS DU MAL. Grasset, Paris, 1978 (vö. 17. jegyzet).
TM	E. Lévinas: TRANSCENDANCE ET MAL. In: DE DIEU QUI VIENT À L'IDÉE. Vrin, Paris, 1982 (vö. 18. jegyzet).
EE	J. Nabert: ÉLÉMENTS POUR UNE ÉTHIQUE. P. U. F., Paris, 1943 (vö. 24. jegyzet).
EM	J. Nabert: ESSAI SUR LE MAL. Aubier, Paris, ² 1970 (¹ 1955) (vö. 25. jegyzet).
DD	J. Nabert: DÉSIR DE DIEU. Aubier, Paris, 1966 (vö. 32. jegyzet).

Tatár Sándor

TÖBB MINT EGY ÉVE,

több mint egy éve köszönted meg s
hagytad abba,
mint ki utált-unt terhét leteszi,
több mint egy éve kellett jobban föld nyugalma,
mint fiad tanácstalan (és hitetlen) becézései.

Tél van megint és benne megvan minden;
végre tényleg az utcák és a fák,
és ugyanúgy van a lépteknek céljuk
(vagy ugyanúgy nincs) Egykedvű világ

A halál is talán csak poros díszlet
– majd újranyomtatják a színlapot,
ha elmegy egy-egy, akinek nem ízlett
a lét, mit sorsa tennie adott.

Fogy ez, fogy az. Fogy teafű, papírzsebkendő.
Több mint egy éve... Ott kunn fagyott rögek.
Ott lennél te is, ahol a Teremtő
(ha van), a vastag téli hófelhők mögött?

Egy évnél több. Más lett pár százezernyi sejtem.
És te sem őrizhetted, ami volt közös;
leszel-e oly természetes, miként a föld a kertben?
S hogy szemem már nem, csak az ég alja vörös?

Az nem lehet! De mégis – *hogyan másképp??*
Nincs. – kurta szó s még nem is nyelvtörő,
az idő megteszi, amit, s bár, persze fáj még,
a két sebszáj (akár a földé) csak-csak összenő.

Több mint egy éve köszönted meg s hagytad abba.
Persze, a rák. Ok és ürügy mindig akad.
S bár préselném időnket s béklyóznám szavakba,
ő győz, ki *nincs*. A pillanat.

Imreh András

ÖREGEMBER ŐSZI KERTBEN

Egyszerre érik minden. S egyre hull a
véget nem érő jégeső: dió,
lottyadó naspolya, dinnyényi alma
zuhog, mintha a gravitáció

nőtt volna meg. Hogy már csak kalapban
merek kijönni! S hiába szedem
fel még sötétedés előtt a nappal
lehullt szemeket, hogy nyugtom legyen,

ha máskor nem, legalább éjszaka –
nem hagy ez a potyogás, a redőnyön
is átszivárgó rothadás szaga.
S hogy mi lesz ennyi gyümölccsel. Befőznöm

felesleges, kidobni nincs erőm.
Telve minden lábos. Lábos? Veder,
vájdling. A kislavór. Gond az öröm-
ből, bőségből szükség lesz. Kár. De mert

zaklat a szétrepedt növényi hús,
összerándult, megpetyhüdt körtebőr,
kukacrágta, elrozsdált alagút
a mag felé, s e mindenfelől

áradó édeskés búz – nyári tyúkól
megolvadt kátránypapírja alatt
tyúkszar, hullt pihe, friss tojás szagából
lassan érlelődő, savanya szag –,

muszáj vackolódnom itt, míg e rossz szag
el nem lep teljesen, amíg kezem,
hajam, összes pórusom be nem issza
végleg... – Erősen verejtékezem.

SZONETT

Én nem vagyok öreg. Csak kedvelek
egyedül lenni, uldögélni, várni,
időt húzni, sajnálom, ha már ki
kell dobni szennyes alsóingeket,

eléggé földidegesítenek
a személyemet érintő baráti
jótanácsok, ragaszkodom, akármilyen
áron, az egyes bútorelemek

mindenkor épp adott állapotához,
örülök, ha helyettem más határoz,
néhány jobban induló mondatom

indokolatlanul abbahagyom.

Tóth Krisztina

REGGELI REPÜLŐTÉR

Feszített tükrű csönd közöttünk,
két végén égő cigaretta:
Kifutópálya.
Ködszítálás,
lélegzetünk zimankós turbinái.
Mint egy reggeli repülőtér,
tele széllal és búcsúzással

MA REGGEL

Ma éjjel a túlpartról hívott valaki,
sokáig havazott a hangja a telefonban.
Azt mondta, visszafordult volna,
de megcsúszott a legvégső kanyarnál.
Ez mindig így van – szóltam az alvó bádog hangján.
A szék magától billen,
a test magától csúszik át
a túloldal nehéz vizébe
egy öntorvényű, csavart mozdulattal.

Nyisd ki a szemed
nézz szét nézz szét
fehér lavórba zuhog a reggel.

MÁSIK TENGER

Algás, sötétlő hullámtörők közt zúg a felcsapó víz,
deszkákat vág az óceánjáró rozsdás hasához,
távol halászhajók
fordulnak lassú körben,
nyomukban villogó, türelmetlen sirályok.
Dagály van,
tenger lép a partra,
tenger lép a halászok gyűrött, felázott lábnyomába,
befeelé nézel,
tenger ott is,
és csak vándorló dűnék konok,
dallamtalan szitája.

Fölül épp ilyen dombokat
sodort a száraz szél az égre.
Látni a gyíkok lüktető hasán,
hogyan gyorsul a sziklák érverése.

És most.
Fellőtt sirály:
Dél.
Két hajó takarja egymást,
árbocuk csúcsa összeér.

A lázas, termékeny felejtés kezdetével
szükségem lesz mindnyájatokra.
Mutassátok meg, kérlek, arcotok
milyen így félsötétben a
hűdenség árnyékával bevonva:

Együtt kívánok látni minden
arcot, együtt a részletekkel,
minden test minden mozdulását
az idő minden szeletében.

Azután kérem a ruhákat,
kérem a ruhák érintését,
kozelképet a bársonyokról,
a frottír őserdejéről.

Pontos, pontos szavakat kérek.
Téglaport! Villanydrótot! Pihéket!
Hajszálakat! Tenyeret! Szárnyat!
Óriás, feszülő vásznat!
Vitorlát, mit a szél kibont!

Követelem egy másik tenger
partján a régi tériszonyt.

Juhász-Nagy Pál–Zsolnai László

AZ ÖKOLÓGIAI KULTÚRÁRÓL

ZS. L. Induljunk ki abból az állításból, hogy az ökológia „*mindenki ügye*”. Ez számomra azt az elemi tényt fejezi ki, hogy az ember – higgyen bármit is önmagáról – eredendően természeti kreatúra, biológiai lény. Ezernyi szállal kötődünk a természethez, annak ép-egész voltához, a biómok lepusztulása bennünket is veszélyeztet, akár csak a többi fajt. Talajpusztulás, levegőszennyezés, a vizek fertőződése, a mesterséges környezet veszélyei, kell-e még sorolni? Levendel László, a kiváló tudógyógyász már az „*ökológiai*

gyógyászat" szükségességéről beszél. Közvetlenül kimutatható összefüggés van ugyanis a levegő szennyezettsége és a sok tüdőgyógyászati megbetegedés között.¹ Itt már valóban életről-halálról van szó.

J-N. P. Rendben van, fogadjuk el, hogy az ökológia „mindenki ügye”, ám tegyük hozzá rögtön, hogy *kinek-kinek másképp az ügye*. Az ökológiának valóban mindenkihez szóló üzenete van, de ez az üzenet más és más jellegű lehet aszerint, kinek milyen a képzettsége, társadalmi szerepe és így tovább. Tegyük értelmes, határozott különbséget aközött, hogy „közöm van hozzá” és „értek hozzá”. Fontos ez a különbségtétel, mert mióta hazánkba begyűrűzött az ökológiai konjunktúra, a magukat „ökológusnak” tituláló személyek úgy szaporodnak, mint a nyulak. Hetet-havat összehordanak, de igazából fogalmuk sincs arról, hogy miről beszélnek. Kínosan jó példa erre az *Új Forrás* eléggé eklektikus, helyenként pedig kifejezetten zavaros vitája a kultúra ökológiájáról.² Az én álláspontom ebben a kérdésben az, hogy „a kultúra ökológiája” nincs, ellenben *ökológiai kultúra* van.³ De miért kell efféle elemi dolgokkal annyit küszködnünk? Nem azért, mert sokan egyszerűen elmulasztották a szaktárgyi tájékozódás leg-
elemibb formáját, lehetőségét is? Bennem állandóan Orbán Ottó egyik találóan szellemes passzusa motoszkál: „*Dialektikusan véve a tudományok összefüggnek egymással. Az irodalomtudomány például a botanikával, a zöltségek révén.*”⁴

ZS. L. Megvallom, tetszik is, amit mondasz, nem is. Tetszik, mert valóban hadat kell üzennünk az ostoba felszíneskedésnek, kontárkodásnak, az ökológiában éppúgy, mint az ökonómiában. De a mondókád egy része – a hangneme? – azért nem tetszik, mert a tudálékos tudomány, a fölény beszél belőle. A helyzeted azért nehéz, mert kétfrontos küzdelmet folytatsz. Az ökológusok táborában – tehát befelé – megpróbálsz minél nagyobb gondolati fegyelmet, igényességet szuggerálni. Kifelé pedig, tehát a szakmán kívüli közvéleménynek igyekszel közvetíteni a diszciplína ilyen-olyan su-gallatait. Nem vagy néha túlságosan is szigorú, maximalista? Tudniillik az *ökológia mint mindenki ügye* kapcsán óhatatlanul belebotlunk a közérthetőség ravasz kérdéseibe. Hadd hivatkozzam néhány kozismert figurára, akik úgy tudtak szólni a legszélesebb közvéleményhez, hogy közben egy jöttányit sem engedtek a maguk pontossági, korrektségi igényéből. Ilyenek G. Durrell, Cousteau kapitány vagy Konrad Lorenz.

J-N. P. Durrellt a tudósok – ha egyáltalán észrevették – berakták a „jó tollú szépíró” dobozba, s azt, hogy milyen fontos dolgokat mond például a fajok kipusztulásáról, hogy milyen színesen közvetíti a természetbúvár kultúra legjobb hagyományait, szinte észre sem vették. Cousteau-t igazán híressé megejtő szépségű filmjei tették – többek között A TENGERTITKAI – ám túl sokáig csak nagyon kevesen vették komolyan azt, amit a világtengerek elszennyeződésének veszélyeiről írt és mondott. Jól emlékszem, hány biológus lepődött meg, amikor 1973-ban Lorenz – az etológia klasszikus triásza egyikeként – Nobel-díjat kapott. A molekuláris biológia bűvkörében élők az in vivo terepbiológiát korszerűtlennek vagy egyenesen gyanúsak tekintették. De említsük meg Rachel Carsont is, aki tengerbiológus, oceanográfus volt. A kortársak első három könyvét jóformán észre sem vették, ám amikor a NÉMA TAVASZ megjelent, a kemizáció biológiai veszélyeiről,⁵ szinte elszabadult a pokol, kibontakozott egy hosszan tartó és heves vitasorozat.⁶ A kulcs az intelligens *szereptudás!* Hogy mit értek ezen? Azt, hogy a kívülálló ne „tudóskodjék”, még véletlenül se merészkedjék az ökoszisztéma-halandzsa ingoványos talajára. A tudományos kutató viszont ne nagyképűsködjék. Vegye tudomásul: ő a kultúra egy tanult szakmunkása, és nem több. Próbálják meg együtt megkeresni a közös nyelv hatékony fordulatait. Fontos tehát a szakszerű közért-

hetőség, de azért a világért se becsüljük le a kifejezetten ezoterikus műveket. A múlt századi „Naturphilosophie” művelőinek, Hegelnek, Fichtének, Schellingnek és Goethe-nek sok írása – mai szemmel – némiképp zavarosnak tűnik, de szerintem érdemes alaposan szemügyre venni, mi bennük a jó, mi a rossz.⁷ Hasonlóan fontos a német költészet Holderlin–Novalis–Mörike–Rilke vonala. Például Rilke a DUINÓI ELÉGIÁK-ban nagyon fontos dolgokat mond a növényi, állati és az emberi lét viszonyáról.⁸ Ugyancsak igaz ez a New England természetprófétáira és szibilláira, Emersonra, Thoreau-ra, Emily Dickinsonra is. Magam évtizedek óta izgalommal lesem a Thoreau-kultusz újabb és még újabb fellángolásait.⁹ Gyakran tűnődöm el azon, vajon mi vonzza a sok tekintetben primitíven pragmatikus jenki természetkutatókat olyannyira Thoreau írásaihoz. Vajon nem az-e, ami belőlük éppen hiányzik?

ZS. L. Biztosan. Thoreau olyan független személyiség volt, amilyen manapság ritkán terem. Ő igazán különös figura; természetbúvár is, nem is, az örök kereső, aki folyton elégedetlen a természetbúvárok szellemiségével, mentalitásával. Azt írja Naplójában, „ahhoz, amit én keresek, még talán a mitológia áll a legközelebb”. Egy nagy lélek elfordulása. ez korának száraz tényirodalmától!

J-N. P. Az ezoterikus természetköltészet jelentőségére hadd hozzak egy konkrét példát, Tennyson egy versét, az IN MEMORIAM sorozat LXIX. darabját. Figyeld meg, a költő milyen „modern módon” indít, szinte a mi mizcrábilis korunkat előlegezi meg.

*„Álmodtam: lomb több sose hajt.
Az Őstermészet kimerült.
A városra köd s füst terült,
Hord ajtókhöz üres zívajt:*

*Elhagytam a város zaját.
S erdőn, hol tüskebokor-ág
Nőtt, törtem szerény koronát,
Homlokom az pántolja át.*

*Nevette egy, gúnyolta más,
Ifjú, gyerek és ősz öreg,
Visszhangozták a közterek:
»Bolond ez, töviskoronás!«*

*»Gyermek«, szólt rám ez, s az: »bolond!«
Megleltem az éj angyalát,
Arca sugár volt, hangja lágy,
Rám nézett s elmosolyodott.*

*Hozzáért fény-kezevel ő,
S koronámból levél fakadt.
S hogy szólt, nem volt gyász a hang,
De szava alig érthető.”**

* Rakovszky Zsuzsa fordítása; itt jelenik meg először.

ZS. L. Ez valóban megrendítően szép vers. Mi az üzenete? Nem az, hogy egy új, reménybeli ökológiai kultúra kialakításának fő feltétele egy „új érzékenység” térnyerése? Ennek az ökológiai érzékenységnek nagyon sokféle forrása, megnyilvánulása lehetséges. A lényeg a beleélő fantázia, a természettel való empátia. Ha egy természeti létezőt a maga teljes értékvalóságában sikerül megragadni, akkor már nehéz lesz döntést hozni annak elpusztításáról vagy tonkretételéről. Ennél a kérdésnél lehetetlen megkerülni a *zöld mozgalmak* ügyét. Az e mozgalmak körül kialakult írásokra mondtad-írtad többször, hogy „sok bennük a zöldség”, azaz éretlenek, bugyuták.

J-N. P. Igen! Én azt mondom, hogy mindenkinek meg kell tanulnia a maga leckéjét. Előbb el kell mélyülni a szakmában, s csak azután szabad az ökológiai okoskodásokat kivinni az utcára. Jó, jó, tudom, ez milyen nehéz, s a Zöldeknek – társadalmilag valóban hasznos föllépéseik közben – kevés idejük marad az igazi érvelésre, a gondolatokkal való küzdelmes vívódásra. Tudom, a mozgalom még fiatal, s csak nemrég kezdte el a maga elitjének a megteremtését.

ZS. L. Nekem a fő bajom a zöld irodalommal az, hogy sok esetben meglehetősen *inoperatív*. Olyan állításokkal, hogy „megbomlott a Földön a bioszféra egyensúlya”, nem lehet mit kezdeni. Mit tegyünk, mire figyeljünk, ezekre a kérdésekre az ilyen típusú állítások nem mondanak semmit. Az ökológiai utópiákat sem kedvelem. A jelen keserves helyzetre mintegy antitézisként vágják oda az ember és a természet kívánatos harmóniáját. Csakhogy ezzel elfedik azt a megkerülhetetlen tényt, hogy az ember és a többi faj között konfliktus áll fenn. Mi nem lehetünk úgy társai a bálnáknak, mint – mondjuk – a delfinek. Az értékeket nem utópisztikusan kell közvetíteni. József Attilával szólva „nem élünk mesék tején”. Igenis, „hörpintünk valódi világot / habzó éggel a tetején”. Az értékeket hitelesen az értékkövetés-értéksértés drámájában lehet megmutatni.

J-N. P. Jól beszélsz. Jézus Hegyi Beszédében is csupa értékkonfliktus fölillantásával találkozunk. Jézus nem filozofál, hanem a való világból vett eseteket mutat be mint példákat és ellenpéldákat. Az értékek és az értéksértések benne vannak a világban, azokat nem mi találjuk ki.

ZS. L. Aligha kerülhetjük meg azt a feladatot, hogy a magyar nyelvű szakirodalomról ne szóljunk néhány szót. Ha jól emlékszem, a sort Ward és Dubos „közhelykollekciója” nyitotta meg (CSAK EGY FÖLD VAN), majd Gyocskin felszínesen félrevezető opuszkuluma következett, A VESZÉLYEZTETETT ÉDEN, meg a Vester-féle mű (AZ ÉLETBEN MARADÁS PROGRAMJA), nem beszélve most Széky Pál gyöngécské ökológiai kislexikonáról.¹⁰ Valljuk be, az összkép elég siralmas.

J-N. P. Számomra érthetetlen, hogy a magyar könyvkiadás miért ezeket a jó szándékú, de eléggé elhibázott könyveket „szúrta ki” az óriási választékból. Valószínű, hogy az emlegetett könyvek kiadói a legkisebb ellenállás irányába mentek. Kérdem én: ugyan miért nem fordították le magyarra az „ecology” egyik nevezetes kézikönyvét sem. Bármennyire vitatható is E. P. Odum vagy R. H. Whittaker tankönyveinek némely állítása,¹¹ ha valamelyik kiadó annak idején vállalkozik a megjelentetésükre, akkor ma nem itt állnánk sem az ökológia, sem pedig az ökológiai kultúra terén.

ZS. L. Lehetséges. De befejezésül hadd idézzem a francia filozófus Paul Ricoeur szavait: „A kultúra lényege szerint közös. A kultúra sajátossága az, hogy olyan hitek, szabályok, normák együttese alkotja, melyekhez mindenki egy bizonyos kielégítő szinten ragaszkodik, azért, hogy közösen tudjanak cselekedni, illetve e közös cselekvést szabályozni tudják.”¹² Vagyis az ökológiai kultúrára mint a közös cselekvés alapjára és szabályozójára lenne szükség. Hogy megéljük azt, ami Paul Brooks szép könyvének már a címében is benne van: SPEAKING FOR NATURE.¹³

Jegyzetek

1. Levendel László: A HUMANISTA ORVOSLÁS Szépirodalmi, 1989.
2. A KULTÚRAÖKOLÓGIÁJA. Új Forrás Füzetek, 1987.
3. Juhász-Nagy Pál: AZ ÖKOLÓGIA NÉHÁNY MŰHELY-GONDJA. Hítel, 1989. 2. sz.
4. Orbán Ottó: HONNAN JÖN A KÖLTŐ? Magvető, 1980.
5. R. Carson: SILENT SPRING. Houghton Mifflin, 1962.
6. Fr. Graham: SINCE SILENT SPRING. Fawcett, 1970.
7. Rehbock, P. F.: THE PHILOSOPHICAL NATURALISTS. University of Wisconsin Press, 1983.
8. Rilke, R. M.: DUINÓI ELÉGLÁK. Helikon Stúdió, 1988.
9. Veale, E. W. (ed): THE THOUGHTS OF THOREAU. Dobb, Mead and Comp, 1988.
10. B. Ward és R. Dubos: CSAK EGYETLEN FÖLD VAN. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975; Vester, F.: AZ ÉLETBEN MARADÁS PROGRAMJA. Gondolat, 1982; Gyocskin, V. V.: A VESZÉLYEZTETETT ÉDEN. Kozmosz, 1983; Székly Pál: ÖKOLÓGIAI KISLEXIKON. Natura, 1983.
11. Odum, E. P.: FOUNDATIONS OF ECOLOGY. Saunders, 1971; Whittaker, R. H.: COMMUNITIES AND ECOSYSTEMS. MacMillan, 1975.
12. BESZÉLGETÉS PAUL RICOEURREL. *Vigilia*, 1989. 3. sz.
13. Brooks, P.: SPEAKING FOR NATURE. Sierra Club Books, 1983.

(Részlet a szerzők 1989-ben írt, AZ ÖKOLÓGIA REMÉNYTELEN REMÉNYE című, kiadatlan dialóguskötletéből.)

Lukács Péter

OKTATÁSPOLITIKA ÉS ISKOLASZERKEZET

Az utóbbi hónapok oktatáspolitikai sajtóvitáinak középpontjában a tanfelügyelet kérdései álltak: a tankerületi főigazgatóságok (újabb nevükön területi oktatási központok) életre hívása körüli vita zaja elvonta a figyelmet a szerintem fontosabbokról, mind a világnézeti szabadság iskolai garanciáinak, mind pedig az iskolaszervezet szabályozásának problémájáról.

Én most ez utóbbival szeretnék foglalkozni, egy olyan kérdéssel tehát, amelynek a lassan több mint egy éve folyó nyilvános viták résztvevői igen kevés figyelmet szenteltek. Pedig az, hogy a tanfelügyeleti szervezet hogyan épül fel, milyen az igazgatási jogosítványok elosztása, az a politikai váltógazdálkodás keretében tollvonással megváltoztatható. A felügyeleti rendszer szaktanácsadói hálózattá alakítható át, tetszés szerint liberalizálható vagy centralizálható stb.: a tanárok jól tudják, hogy az iskolákban folyó munkát ez a valóságban alig-alig érinti. (A harmincas évek óta a magyar tanfelügyeleti rendszert átlagosan négy-öt évenként szervezték át.)

Az iskolarendszer szerkezete azonban évtizedekre meghatározza a közoktatás egész működését: lényeges átalakítása olyan horderejű és árú változtatást, totális reformot jelenthet, amelyre ezért a modern államok nagyon ritkán szánják rá magukat. Nem véletlen, hogy átfogó iskolaszervezeti reformra a fejlett nyugati országokban (a hatvanas évek Svédországot kivéve) évtizedek óta sehol sem találunk példát. Ehelyett

részleges változtatásokkal a meglevő iskolatípusaik egységesítésére és azután az azon *belső* variációk számának növelésére törekednek, a belső hatékonyságnövelő megújítási törekvéseknek biztosítanak zöld utat.

Az iskolatípusok adják ugyanis azt a szükségképpen szilárd szervezeti keretet, amelyhez a közoktatás lényegében minden eleme igazodik: a képesítések rendszere, a tananyag-szabályozás, a finanszírozási elvek és módok, a tankönyvellátás, illetve tankönyvpiac, de ami ezeknél sokkal fontosabb: a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó családok iskoláztatási stratégiái is.

Az oktatási törvénykoncepcióhoz kapcsolódó sajtóviták során alig, a „terepen” azonban, a ma elsősorban a helyi önkormányzatok szintjén folyó oktatáspolitikai küzdelmekben újra meg újra fölmerülnek olyan törekvések, amelyek a magyar iskolarendszer szerkezetének lényegi átalakítását eredményezhetik, s a törvénykoncepció közzétett változatai – elfogadásuk esetén – ezt igencsak ellentmondásos módon fogják lehetővé tenni. Ezzel kapcsolatban éppen a dolog hordereje miatt elengedhetetlen lenne, hogy a politikai pártok és az érdekszervezetek is állást foglaljanak. Ez azonban mindmáig nem vagy nem egyértelműen történt meg: ezek a szervezetek, úgy tűnik, a kérdés súlyát sem ismerték még fel.

Miről döntünk az iskolarendszer szerkezetének változtatásakor?

Az iskolatípusok nemcsak a tanítás szervezeti keretét adják, de társadalmi integrációs és szelekciós funkciót is betöltenek. Nyilvánvalóan *integrál* a kötelező alapiskola, amikor egy bizonyos életkorig a különböző társadalmi rétegekből származó fiatalokat nagyjából egységes ismeret- és élményanyagban részesíti, illetve olyan élethelyzetbe hozza őket, amelyben a leendő segéd munkások és a leendő értelmiségiek ugyanabban az iskolában, netán ugyanabban az osztályteremben tanulva az egymással való későbbi kommunikáció, együttélés alapjait elsajátíthatják és gyakorolhatják. *Integrálnak* a további iskolatípusok is, amennyiben egy-egy iskolatípus nagyjából azonos élethelyzetekre készíti fel tanítványait. De *szelektálnak* is, mert az egységes alapiskolát követő középfokú iskolafajták egymáséttól eltérő társadalmi szerepekre készítik fel. És *szelektálnak*, mert formalizáltak is, mindenki számára *átlátható módon* „elosztják” az állampolgárokat vagy, ha tetszik, a munkaerőt e szerepek, a társadalom különböző polcai között. A társadalmi folyamatokról kevésbé tájékozott, a politika iránt közömbös szülők számára is nyilvánvaló: amikor gyermekeik számára iskolát választanak, akkor egyben jövőendő életpályájukat, társadalmi helyzetüket is többé-kevésbé megválasztják.

Általában elmondható, hogy minél rendiesebb, kasztosodottabb egy társadalom, illetve minél inkább törekszik ilyen jellegének megőrzésére,

– annál rövidebb életkorig tart ott a kötelezően egységes jellegű alapiskolázás, vagyis annál korábbi életkorban írják elő vagy teszik lehetővé az első iskolaválasztási döntést, és

– annál több és különbözőbb iskolatípusba terelik a fiatalokat az első döntés után, illetve annál több lépcsős, annál inkább piramisra hasonlító rendszert alakítanak ki.

Arra a kérdésre, hogy a sokféle lehetséges közül pedagógiai vagy pszichológiai szempontból melyik iskolaszervezet a jobb, a hatékonyabb, azért nem lehet egyértelműen válaszolni, mert az iskolarendszert sehol sem e szempontok szerint alakítják.

Az iskolaszervezet az adott ország gazdasági lehetőségeinek függvényében az eltérő érdekű társadalmi csoportok egymás közti küzdelmének eredményeként alakul ki. Ezért olyan nehéz és kockázatos a változtatása is: hiszen egy kiküzdött és a történelmi hagyományok által többé-kevésbé szentesített társadalmi egyensúly felborításával jár, az életlehetőségeknek az egyes rétegek, csoportok közötti újraelosztását jelenti.

Iskolarendszer-változatok

A mai fejlett országok közoktatási rendszerei rendkívül sokfélék – és az *egységes kilencosztályos* alapiskolára épülő svéd-től a *négy elemre épülő szelektív svájciig mindegyik működőképes.*

A sokféle változat alkotta skála végpontjain mindenesetre kijelölhető két, egymástól legnyilvánvalóbban eltérő modell, amelyeket liberálisnak, illetve konzervatív-rendi-esnek szoktak nevezni.

a) Az előbbit, a liberálisat leginkább az USA rendszere példázza, ahol is az elemi iskola után lényegében mindenki ugyanabba az iskolatípusba, a high schoolba jár, nincs külön gimnázium, szakmunkásképzés stb. De ezen az iskolán belül a helyi politika által elfogadott igények és az egyéni választások szerint igencsak sokféle tantárgyat többféle szinten is tanulhatnak a diákok. Ugyanabban az iskolában felkészülhetnek egyetemre éppúgy, mint ahogyan szakmai előképző tárgyra is jelentkezhetnek. Ez a rendszer nyilvánvalóan a sokat emlegetett „olvasztótégely” szemléletet tükrözi. Az iskolától itt nem azt várják, hogy a gyerekeket formális mechanizmusokkal „eloszsa” a különböző életutak között, hanem ellenkezőleg, hogy integrálja őket. A szelekciót részben az egyes iskolákon belüli önkéntes tanulói választásokra bízák, részben pedig a közoktatás utánra halasztják, a munkaerőpiacra bízák.

b) A változatok skálájának másik végpontján áll az ellentétes szemléletű kontinentális európai, nálunk általában porosznak nevezett, lényegében a napóleoni mintákat követő szisztéma. Ennek máig is fennmaradt példája a német vagy a svájci iskolarendszer a maga korai iskolaváltásával, illetve egymástól mereven elkülönülő iskolatípusaival, amelyek igen korai életkorban formálisan is eldöntik, hogy ki hova, milyen társadalmi polcra vagy „fachba” kerülhet egyik vagy másik típus elvégzésével. Ez a szisztéma nyilvánvalóan inkább a társadalom rendi jellegének, a társadalmi rétegek közötti elválasztó falaknak a megőrzését szolgálja, mintsem a tudás, a képességek valamiféle szabadpiaci versenyét. (A háború előtti magyar rendszer a német–svájci példát követte, 1945 után azonban az általános iskola bevezetésével fejlődése az amerikai irányba kanyarodott el, mint ahogyan a hetvenes évektől az angol és a francia iskolarendszerek is ebben az irányban változtak.)

Látni való, hogy az iskolarendszer szerkezeti változtatásának vagy megőrzésének kérdése semmiképpen nem pedagógiai vagy pszichológiai, illetve irányítási szakkérdés, sőt nem is szakmai, hanem vegytisztán politikai probléma. Fentebb azt írtam, hogy ezzel kapcsolatban napjaink Magyarországon minden politikai erőnek egyértelműen állást kell foglalnia. Nem azért gondolom így, mert szerintem ez valamely akár „nemzeti”, akár „liberális” ideológiából következően „elvileg fontos ügy”, hanem, mert úgy látom, hogy az utóbbi néhány évben hazánkban végbement társadalmi-gazdasági-politikai folyamatok ezt a kérdést sürgősen megoldandó, akut problémává tették.

Miért kell ma döntenünk erről?

Egyrészt azért, mert a korábbi hatalmi-politikai struktúra összeomlásával aktivizálódtak azok a politikai erők, amelyek előnyös társadalmi pozícióik gyermekeikre való biztosabb átörököltetése érdekében szeretnék a kötelező egységes iskoláztatás korhatárát minél alacsonyabban megszabni, gyermekeiket az „alsóbb néposztályok” gyermekeitől minél korábban elválasztva nevelni, a szelekciót minél merevebb keretek közé terelni.

Ezekre az erőkre kívánt rájátszani Glatz Ferenc, a Németh-kormány kultuszminisztere, amikor a rendszerváltás előtti utolsó pillanatban meghirdette a nyolcosztályos gimnáziumok létesítésének „vonalát”. Abban bízhatott, hogy ez a program nem csak általában az előnyösebb helyzetű rétegeknek, de az úri Magyarország iránt, a rendesség iránt nosztalgiát érző – körvonalazhatatlan, ám mindenesetre létező – csoportoknak is vonzó lesz majd. Számítása legalábbis részben bevált. A minisztérium eddig mintegy hatvan iskolának adott nyolcosztályos, illetve hatosztályos gimnáziummá alakulásra engedélyt. Igaz, ezek döntő többsége a demográfiai hullámvölgyet érzékelő, vagyis tanulói „elfogyásától” és így pedagógusainak feleslegessé válásától féltő általános iskola, illetve közismerten gyenge színvonalú gimnázium. (Az utóbbi tíz évben az általános iskolai korosztály létszáma majd harminc százalékkal csökkent.) Ezeknek az iskoláknak a nagy többsége még csak egy-egy „új típusú” osztály indításával próbálkozik a „normál” osztályai mellett. A most alakuló egyházi gimnáziumok viszont nagyobbára eleve nyolc- vagy hatosztályos képzést vesznek tervbe.

Az említett társadalmi csoportok és a munkanélkülivé válástól tartó pedagógusok torevkéseinél azonban sokkal fontosabb oka is van, hogy az iskolarendszer reformjával ma foglalkoznunk kell. Az ugyanis, hogy a szocialista nagyvállalatok csődjével, a gazdaság átrétegződésével az összeomlás határára került egy korábban elfogadott magyar iskolatípus, a szakmunkásképző, és megrendült a helyzete egyes szakközépiskolai profiloknak is. A vállalatok sorra felbontják korábbi szerződéseiket a szakképző intézményekkel: nem fogadják a tanulókat gyakorlati képzésre. Amely iskoláknak pedig van saját tanműhelyük, azok sincsenek sokkal jobb helyzetben: az általuk tanított szakmák egy részére nyilvánvalóan nincs szükség, végzőseik jó részére nyilvánvalóan a munkanélküliség vár.

A szakmunkásiskolák korábban az általánost elvégzők mintegy felét fogadták be, vagyis most ijeszítően nagy létszámú gyerekcsoport kerül válságos helyzetbe. Vagy „be sem férnek” a megmaradó szakiskolákba, vagy ha igen, ők is, pedagógusaik is tudják, hogy valójában „munkanélkülivé képző” intézménybe kerültek.

Elvileg egyszerű lenne őket máshová irányítani. Azoknak a tanulóknak azonban, akik „békeidőben” a szakmunkásképzőkbe iratkoztak volna be, nemcsak elegendő hely nem biztosítható ma a gimnáziumokban és a működőképes szakközépiskolákban, de nagy részük az ottani követelményeknek meg sem képes felelni. Hiszen a szakmunkástanulók majd harmada eddig is lemorzsolódott a képzés első két évében. Egy részük azért, mert valóban még az ottani elvárásoknak sem felelt meg, más részük pedig, mert a magyar gazdaság tőlük még azt sem igényelte, amit ott meg kellett volna tanulniuk. A lemorzsolódók, sőt az általános iskola után tovább sem tanulók is mind- eddig „elrázódtak” valahogyan, megtalálták helyüket a munka világában.

Ma már azonban ez sincs így, és nem is lehetséges, hogy így legyen. Nem azért, mert a tizenhat éves életkor előtti munkavállalást tiltják azok a nemzetközi egyezmény-

nyek, amelyekhez most Magyarország is csatlakozott, hanem mert a mai magyar gazdaságban a gyermekmunkára egyszerűen nincs fizetőképés kereslet. Ezért akár akarjuk, akár nem, ezeknek a fiataloknak megfelelő iskoláztatási lehetőséget kell nyújtanunk: nem kerülhetnek az utcára.

Hogyan tegyük ezt? Kézenfekvőnek látszik a nyolcosztályos képzés meghosszabbítása az ő esetükben kilenc-tíz évfolyamosra, egy másik megoldás lehet a változatlanul nyolcévesnek hagyott általános iskola után valamilyen két-három évfolyamos parkolató, munkaerő-piaci beilleszkedést segítő, de konkrét szakmát nem adó tagozat kialakítása a mai szakközépiskolákhoz kapcsolódva. (Számomra ez tűnik a leginkább célszerűnek.) Elképzelhető új, önálló iskolafajta létrehozása is, de akár milyen megoldást keressünk, de mindenképpen legalább részleges iskolaszervezeti változtatást jelent.

Úgy látom, hogy az iskolastruktúra átalakítására vonatkozó döntést a fenti két tényező – bizonyos társadalmi elitcsoportoknak a munkanélküliségtől tartó egyes pedagógusok által is képviselt érdekei, illetve az általános iskolából kilépő tanulók közel felének a problémája – súlyának mérlegelése kell hogy befolyásolja. Az is látni való, hogy a két érdek egymással ellentétes hatást fejt ki. Minél korábban hozzuk a nyolcosztályos vagy hatosztályos gimnáziumok indításával az első iskolaválasztás korhatárát, annál nehezebb helyzetbe kerülnek azok, akiknek ma nemcsak tíz-tizenkét, de tizennégy éves korukban sincs reális választási lehetőségük.

A magyar társadalom alakítására lehetőséget kapott politikai erőknek, elsősorban a pártoknak, választaniuk kell, hogy melyik törekvést, illetve problémát milyen mértékben vállalják. De legalábbis el kell kezdeniük végre a kérdés megoldásának keresését.

Előnyök és hátrányok

El kell dönteniük először is, hogy olyan szabályozás mellett állnak-e ki, amely lehetővé teszi az egységes alapiskolázás kötelező koréveinek leszállítását, az általános iskolának a nyolcéves, illetve hatéves gimnáziumok elterjesztésével történő felrobbantását, vagy arra törekednek, hogy megtartsák, esetleg valamilyen fentebb említett formában közvetlenül vagy közvetve meg is hosszabbítsák a mai nyolcosztályos általános képzést. Erről a döntéshozóknak *elvileg* nagyon könnyű határozniuk, hiszen „csak” saját értékrendjüket kell tisztázniuk: mit tartanak fontosabbnak.

Az előbbi változat előnye a következők:

- hatékonyabb tanulás a kiválasztottak, a korábban kezdődő gimnáziumokba bejutók számára, akik megszabadulnak a lassabban haladók, a hátrányosabb helyzetűek jelentette nyűgtől,

- a korábban gimnáziumba kerülő gyerekek korábban, már tíz-tizenkét éves kortól szakosodhatnak az egyetemi továbbtanulásra, és így a felvételin versenyképesebbek lesznek,

- a pedagógusok a mai felső tagozatnak megfelelő gimnáziumi osztályokban a szociálisan „egyneműbbé váló” diáksággal könnyebben érthetnek majd szót.

Hátrányai közé a következők tartoznak:

- az így népiskolává visszasüllyedő általános iskolában maradók, már magától a ténytől, hogy ők „csak” általánosba járnak tíz-tizennégy éves korukban, eleve alacsonyabb értékűnek számítanak majd, és ennek megfelelően fognak viselkedni is,

- a falusi települések, amelyek általános iskolát még főnn tudnak tartani, de olyan

iskolátípust finanszírozni, amely tizennyolc éves korig képez, már nem tudnak, a mostaninál korábbi életkorban kell hogy városokba küldjék majd tehetséges gyermekeiket tanulni (a magyar általános iskolák többsége ilyen kis településeken van).

- a népiskolákban maradó pedagógusokat ez a változás a mainál nehezebb helyzetbe hozza majd, mert tanulóikat rosszabb értelemben teszi szociálisan egyenművé,
- és végül hátránya az is, hogy az előre láthatóan növekvő ifjúsági munkanélküliség kezelését ez a megoldás nem segíti, hanem nehezíti.

Politikailag egyértelműnek látszik, hogy a kötelező egységes iskoláztatás időtartamának lerövidítése mellett kiállók az elitrétegek egy részének rokonszenvét szerezhetik meg, elsősorban az „úrgazdagokét”, hiszen a többgenerációs értelmiségiek, az eddig is jelentős kulturális tőkét felhalmozott családok már a mai iskolaszervezetben is kidolgozták a nekik kedvező utakat.

Noha a konkrét adatokat némi fenntartással kell fogadnunk, ezt látszanak alátámasztani egy 1990 tavaszán végzett hazai reprezentatív közvélemény-kutatás adatai is. Eszerint a megkérdezett állampolgárok negyvenhat százaléka megőrizné vagy egyenesen tíz évfolyamosra bővítené a mai általános iskolát, és csak húsz, illetve tizenhárom százalékuk helyeselné annak a nyolc-, illetve hatosztályos gimnázium bevezetésével történő megbontását. A válaszok megoszlása egyértelműen mutatja, hogy a szelekció korábbra hozását támogatók főleg az előnyösebb társadalmi helyzetű megkérdezettek köréből kerülnek ki. (E közvélemény-kutatás eredményei tehát közvetve azt is igazolják, hogy, mint fentebb írtam, az iskolaszervezeti változatok társadalmi „értelme” az emberek számára nagyon könnyen átlátható.)

A másik megoldás, *a nyolcosztályos szerkezet megőrzése* – most először csak elvi síkon vizsgálva – elsősorban *szociális előnyökkel* kecsegtet. Ettől legalábbis azt remélhetjük, hogy társadalmunk nem fog „visszarendiesedni”. A különböző iskolákba való bejutásért folyó, már ma is kemény verseny és az abból elkerülhetetlenül fakadó túlterhelés nem harmadiktól, ötödiktől, hanem továbbra is csak, ahogyan ma, hetedik-től-nyolcadiktól keseríti meg a tanulók gyermekkorát. És persze előny lenne, hogy a kis településeken lakó gyerekek számára nem kellene ismét olyan tehetségmentő akciókat szerveznünk, amilyeneket a négy elemre épülő iskolaszervezet a két világháború közötti időszakban elkerülhetlenné tett. De az is igaz, hogy a kiugrásra képes gyerekeknek – akiknek többsége a dolog természeténél fogva az előnyösebb helyzetű társadalmi csoportokból származik – így továbbra is együtt kellene maradniuk az átlagosokkal az általános iskola befejezéséig, ami ennek a megoldásnak a fő *hátrányát* adja.

Itt is nyilvánvaló: az a politikai erő, amely ezt a célt tűzi zászlajára, a szociálisan érzékeny rétegek támogatását nyerheti meg – másokét viszont elveszítheti.

Lehet persze kompromisszumos megoldásokat is találni. Ilyen lenne például az, ha az önkormányzati iskoláknál, vagyis a közintézményeknél megtartanánk a nyolc évfolyamos alapiskolát, de a magánjellegű – privát és egyházi – intézmények megkapnák a jogot, hogy tíz vagy tizenkét éves kortól indítsanak gimnáziumot. Ennek ismét csak lennének előnyei és hátrányai, amelyeket érdemes lenne külön is megvizsgálni. Az mindenesetre bizonyos, hogy ez a kompromisszum sok olyan szülőt is magánjellegű intézmények választására készítené, aki egyébként ezt nem igényelné, hiszen nem vallásos, csak egyszerűen elitintézményt keresne gyermekének. De az igazi probléma, a súlyosabb és már nem pusztán elvi-értékrendbeli alapon megválaszolható, hanem gyakorlati kérdés ma, mint fentebb kifejtettem, valójában nem az, hogy hogyan bontsuk vagy ne bontsuk meg az általános iskolát, hanem éppen ellenkezőleg, az, hogy mi módon „hosszabbítsuk meg” azt.

A középiskolázás kiterjesztése

A munkanélküliség által fenyegetett tizennégy-tizenhat éves gyerektömeget ugyanis mindenképpen be kell iskoláznunk – a kérdés most az, hogy hova. Más szóval: milyen legyen a középfokú képzés – kényszerűen változtatandó – szerkezete?

A Művelődési és Közoktatási Minisztérium legújabb oktatási törvénytervezete – amely pedig a korábbi változatoknál jóval végiggondoltabb – e tekintetben sajnos kritikátlanul átvette a múlt év elején közzétett első, sokak által liberálisnak nevezett koncepció szemléletét. Így nem a szakmunkásképzés összeomlásából fakadó, általam fontosabbnak vélt probléma megoldására keres módot az iskolastruktúrával kapcsolatban, hanem az általános iskola megtartását egyfelől és a nyolcosztályos gimnáziumok bevezetését másfelől szorgalmazó két politikai erővel való utközést kívánja egy látványos kibúvó és egy rejtett kompromisszum felajánlásával elkerülni. A kibúvó, hogy az „iskolák szakmai autonómiájára” és a „helyi igényekre” való hivatkozással a koncepció „nem kívánja mereven szabályozni” az iskolarendszert. Minisztériumi engedélyhez köti ugyan az iskolák átalakításának jogát, de nem foglal állást abban a kérdésben, hogy mi lesz majd az, amit a minisztérium engedélyezni fog, vagyis a koncepció napjaink legégetőbb oktatáspolitikai kérdésében elkerüli a nyílt állásfoglalást. Nem politikai döntésre, hanem alulról építkező, szerves átalakulásra van úgymond szükség – persze minisztériumi jóváhagyással. (Erre később még visszatérek.)

A rejtett *kompromisszum*: az eddig készült koncepciók különféle fejezetei, ha nem is kimondva, de jól érzékelhetően mind a hatosztályos általános iskolára épülő hatosztályos gimnáziummal számolnak (a hatodik osztály végére terveznek például központi vizsgát), bár nem zárják ki a nyolcosztályos gimnáziumok létesítését sem. A hatosztályos elemi egyrészt máig csak kisebb visszalépést jelentene egy korszerűtlen struktúra felé, mint a négyosztályos, másfelől mégis korábbi szelekciót tesz lehetővé, mint a mai általános iskola – így „valamit” mindkét fél kaphatna. Az erre az alapra építhető iskolának azután a legutóbbi tervezet is öt fő- és több további altípusát sorolja fel. Ha ez az elképzelés megvalósulna, úgy – a mai három helyett – mintegy nyolc-tíz középfokú iskolatípus alakulna majd ki a következő években, és ezzel az adott életkoron belüli szelekció soha nem látott mértékűvé növekedne Magyarországon.

Vajon célszerű-e a tanulók ilyen mértékű „szétszortírozását” már középiskolás korban elősegíteni? A párhuzamos iskolatípusok számának megsokszorozása, bár szölam-szerűen a rendszer „sokszínűvé tételét” kívánja szolgálni, félreérthetetlenül nem rugalmasabbá, hanem merevebbé, rendiesebbé, kasztosítóbbá tenné azt. Ez persze nem feltétlenül, pontosabban nem mindenki szemében baj, sőt éppen ellenkezőleg. Hiszen nyilvánvaló, hogy vannak olyan társadalmi csoportok, amelyek éppen ebben érdekeltek. Az ezeket a rétegeket megnyerni kívánóknak ezért érdemes e mellett a megoldás mellett síkraszállniuk. A magyar társadalom demokratizálásában érdekelt társadalmi csoportokra támaszkodó politikusoknak viszont nyilván nem még négy vagy még hat új iskolatípus bevezetése mellett kell lándzsát törniük, hanem a meglévők korszerűsítése, illetve határaik rugalmasabbá tétele mellett.

Nem érdektelen, hogy ugyanazt a vitát, amely most az általános és középiskolák rendszeréről nálunk remélhetőleg kibontakozik, és amely 1945-ben, az általános iskola rendeleti úton történt bevezetésekor az akkori politikai helyzetben kényszerűen elmaradt, lefolytatták már más országokban is. Írásom bevezetőjében említettem, hogy átfogó iskolarendszeri reformra a fejlett országok közül a hatvanas évek óta egye-

dül Svédországban találunk példát (ott és akkor a kilencosztályos egységes alapiskolát vezették be, amely ma is működik), de *részleges* (bár így is nagyon heves politikai küzdelmekkel járó) középiskolai reformra Angliában, Franciaországban és Nyugat-Németországban is sor került. Mindhárom országban az alsó középfokú oktatás (gyakorlatilag a mi felső tagozatunk megfelelőjének) *egységesítésére* való törekvés érvényesült az ötvenes évek végétől, más-más eredménnyel. Franciaországban az 1977–81 közötti időszakban a tizennégy-tizenöt éves korosztály addig nagyon különböző fajta iskoláit egységesítették: a *collège* nevű új, egységes iskolaszakasz életre hívásával tizenöt éves korra halasztották a középiskola-választás korhatárát. Az NSZK-ban, ahol mindmáig a négy elemre épülő porosz rendszer az általános, a nálunk a két világháború között ismert iskolatípusok mellett, választható új típusként hozták létre a hetvenes években az egységes középiskolát, a *Gesamtschulét*, amelybe ma még mindig viszonylag kevesen járnak. Angliában ugyancsak az addig erősen szelektív középiskola-típusokkal szemben alakították ki az újfajta, egységes középiskolát: a *comprehensiv schoolt*, de itt a németországinál céltudatosabb központi irányítással, így ezekben napjainkra az angliai és walesi középiskolásoknak már körülbelül kilencven százaléka tanul (gyakorlatilag mindazok, akik nem magániskolába járnak).

A fejlett országok többsége iskolastruktúra-változásainak most már évtizedek óta nyomon követhető egyértelmű tendenciája a kötelező iskoláztatás korhatárának fokozatos emelkedése és a középfokú képzés fokozatosan tömegessé és ezzel együtt egységessé válása. Tegyük hozzá, hogy ezeknek a változásoknak a kiváltó okai is minden jel szerint ugyanazok voltak, mint amelyek most bennünket is iskolarendszerünk részleges átalakítására látszanak késztetni. A modern középiskolázás tömegessé válását a közhiedelemmel ellentétben ugyanis világszerte nem a társadalmaknak a „nagyobb tudás” iránti igénye váltotta és váltja ki ma is, hanem – bármilyen durván hangozzék is ez – az ifjúsági munkanélküliség elkerülésére való törekvés. Az első ilyen látványos folyamatot az 1929-ben kezdődött gazdasági világválság indította meg: az Egyesült Államokban addig a szűk elitet szolgáló középiskola ennek hatására lett robbanásszerűen tömegiskolává és egységes iskolává. Ugyanez ment végbe azután számos, ebben az értelemben előttünk járó országban. Most úgy tűnik, rajtunk a sor, mi is kényszerhelyzetbe kerültünk. A „gyermek-munkanélküliség vagy a középiskoláztatás kiterjesztése?” kérdése számunkra sem reális, nyilván mi is csak az utóbbit választhatjuk. Az igazi kérdés, ismétlem, az, hogy *hogyan* tegyük ezt. Erről nyilván sokat fogunk még vitatkozni, de meggyőződésem, hogy *erről* kell vitatkoznunk, és nem arról, hogy miképp menjünk vissza a harmincas éveknek egy kisszámú elit középiskolázását szolgáló iskolaszervezete felé.

A szerkezeti reformnak ára van

Megfontolandó, hogy míg a középfokú oktatás átszervezése, az általános iskola közvetlen vagy közvetett meghosszabbítása körülhatárolható, részleges reformot jelentene, addig a mai általános iskola megbontása elkerülhetetlenül az összes többi iskolatípus kényszerű átalakításával is járna, vagyis totális iskolareformot eredményezne. Márpedig akár csak egyetlen új iskolatípus bevezetése, a tanári kar felkészítése, a tananyagok előállítás és az átszervezésekkel mindig együtt járó hatalmi harcok lecsillapítása is nemzetközi tapasztalatok szerint jó tíz évet igényel, és az átmeneti időszakban heveny zűrzavart, színvonalcsökkenést hoz.

Nem fogadható el az az érv, amelyet ezzel kapcsolatban gyakran hangoztatnak, az ugyanis, hogy ha a reformot nem elrendelik, hanem „megengedik”, fokozatosan „lehetővé teszik”, akkor ez „szervesen”, nehézségek nélkül, mintegy magától megy majd végbe.

Nemcsak azért nem fogadható el ez az érv, mert minden tapasztalat azt igazolja, hogy amint valamilyen iskolatípus kialakítását „vonalként”, a központ által pártoltként meghirdetik, az egyes iskolák és fenntartók „ahol a vonal, ott a pénz” alapon már a meghirdetéssel egy időben tömegesen elkezdik az átalakulást, ezzel nehezen megálítható lavinát indítva el. E lavina valójában már meg is indult: ahol egy iskolakörzetben egy intézmény engedélyt kapott rá vagy csak kérvényezte a nyolc- vagy hatosztályos gimnáziummá alakulást, ott automatikusan a többi iskola is kénytelen követni. Ez az alapállás sem csak magyar sajátosság, és, mert tulajdonképpen racionális, nem is hibáztathatjuk a „tűzbuzgó” iskolaigazgatókat.

Ami a *pedagógusokat* mint egyéneket illeti, egy, még feldolgozás alatt álló (pedagógusok országosan reprezentatív mintáján 1991 decemberében végzett) közvéleménykutatásunk szerint maguk a tanárok és tanítók is nagyon megosztottak az iskolaszervezet kérdésében. E sorok írásakor még csak a budapesti al minta első adatai állnak rendelkezésemre. Ezek azt mutatják, hogy a megkérdezettek több mint fele nem kívánja lényegesen megváltoztatni a jelenlegi iskolastruktúrát, kilenc százalékuk még meg is „hosszabbítaná” az általános iskolát, mintegy húsz százalékuk viszont a 4+8-as, körülbelül tizenhat százalékuk pedig a 6+6-os rendszerre szavazott.

Ami viszont a változást kívánó *iskolákat*, mint szervezeteket illeti, az már az eddigi kutatási eredményekből is nyilvánvaló, hogy ezeket nem pedagógiai, didaktikai vagy pszichológiai megfontolások vezetik, amikor átalakulási engedélyért folyamodnak, és főként nem társadalompolitikai megfontolások, hanem mindenekelőtt a fogyó létszámú általános iskolásokért való versenyfutás érdeke, amire a jelenlegi oktatásfinanszírozási szisztéma kényszeríti is őket. De mind elitgimnáziummá akarnak alakulni, mind éppen azokért a tanulókért indulnak versenybe, akiknek az iskolai helye amúgy is biztosított. Mi lesz hát a többiekkel, a gyerekek többségével?

A „szervesen”, politikai döntések és szabályozás nélkül, „magától” végbemenő iskolastruktúra-reform ideológiája („bizzuk az iskolákra a döntéseket, ne csorbítsuk a pedagógusok autonómiáját”) átlátszó – mögötte ott az engedélyező szakhatóság képe is. Márpedig az iskolaszervezet kérdése nem egyszerűen pedagógiai, nem is pusztán szakmai és kiváltképpen nem hatósági ügy. Az, hogy egy ország iskolastruktúrája hogyan alakuljon, politikai, mert elkerülhetetlenül közösségi döntés eredménye kell hogy legyen. Az egyes iskoláktól, az egyes önkormányzatoktól éppúgy nem várhatjuk a gyermek-munkanélküliség gondjának megoldását, mint ahogyan az egyes vállalatoktól sem a munkanélküliség enyhítését. A piaci gazdaság működésének előnyei mellett hátrányai is vannak – de ezek elhárítását éppen nem a piaci szereplőktől, hanem az egyebek mellett kifejezetten erre szolgáló államtól kell várnunk. Az államtól, persze nem annak egyik minisztériumától, hanem politikai döntéshozó testületétől.

Az iskolarendszer szerkezetéről – a kérdés hordereje miatt – minden modern államban parlamenti vita alapján, törvény rendelkezik. Elkerülhetetlennek tartom, hogy nálunk is így legyen, törvényhozóink minden szempontot mérlegelő okszerű döntésre jussanak arról, hogy szükség van-e iskolastruktúránk átalakítására vagy sem, és ha igen, akkor milyen irányban.

Jelenlegi általános iskolánk megbontása csillagászati költségekkel járó, az ország mai helyzetében alighanem finanszírozhatatlan és ráadásul értelmetlen totális refor-

mot indítana el, amit semmiképpen sem lenne szabad vállalnunk. Egy ellenkező irányú, részleges reformra azonban, a középfokú oktatás kiterjesztésének megkezdésére, véleményem szerint mindenképpen rákényszerülünk, és ennek költségeit vállalnunk is kell.

AZ ÁLDOZAT EREJE

Nagyezsda Mandelstamról

„Vannak nők, kik rokonai a nyirkos földnek, lépteik fojtottan zokognak, ők kísérik a halottat a sírhoz, és ők köszöntik a feltámadottat.”

(O. Mandelstam: ÖNKÉNTELENÜL
GYÖNGÉDEN LÉP – Lator László fordítása)

Nagyezsda Mandelstam VISSZAEMLEKEZÉSEI-nek három könyve jelent meg. Az itt közölt emlékezés, A HAGYATÉK, a *harmadik könyvből* való, melyet 1987-ben Párizsban adtak ki. A VISSZAEMLEKEZÉSEK első könyve tavaly jelent meg magyarul, Pór Judit szép fordításában.

A VISSZAEMLEKEZÉSEK háttéréből – az előtérben természetesen a költő-társ Oszip Mandelstam személye áll – egy nem mindennapi erejű, de nagyon is a „földhöz” kötődő asszony képe bontakozik ki, akit „e világi” hivatásának betöltésében, a Mandelstam-hagyaték gyakorlati rafinériát sem nélkülöző mentésében és gondozásában egyáltalán nem gátol rendkívüli intellektusa, sokoídalú műveltsége, mellyel akár egyéni célok (például önálló irodalmi tevékenység) megvalósítására is képes lenne. Ehelyett Nagyezsda Mandelstam, ahogy VÉGRENDELLET-ében írja, „a veszedelmes kéziratok megőrzésének jellegzetesen szovjet tudományát” sajátította el. A VISSZAEMLEKEZÉSEK egyedi hangját a szerző gondolkodásának jó értelemben vett „egyszerűsége” adja: megnyilatkozásaiban nyomát sem találni a memoáráró nőkre gyakran jellemző érzelmes fellengzősségnek; Nagyezsda

Mandelstam éberén figyeli a hétköznapiakat, de nem a hétköznapiak rabja, az irodalommal való foglalatosságot nem tartja magasztos tettetnek, azt azonban nem engedi, hogy az irodalmat (és a költőt) bárki valamely praktikus cél, torz ideológia szolgálatába állítsa. Nyomorúságos sorsa ellenére is belsőleg szabad ember, s tudvalevő, hogy akkortájt a szabad gondolat olyan ritka volt, mint a fehér holló.

A VISSZAEMLEKEZÉSEK első könyve Mandelstam halálával végződik. Tudomást szerzünk arról is – egy utalás formájában –, hogy a hruscsovi időszakban Mandelstamot is rehabilitálták, s özvegye ötezer rubelt kapott férje életéért, amit azonnal szétosztott azok között, akik 37-ben segítettek rajtuk. Ám ezzel Mandelstam rehabilitációja nem ért véget, sőt el sem kezdődött. A versek kiadására az özvegy csak homályos ígéreteket kapott, a megőrzött kéziratok összegyűjtésével és helyreállításával jóformán senki sem törődött. A Szovjetunióban először, Mandelstam halála után, 1962-ben jelent meg a költő néhány verse egy költészetnap i versgyűjteményben, majd a hetvenes évek elején egy kis kötet a *Költők Könyve*

tára sorozatban. Nagyezsda Mandelstamnak köszönhetően viszont 1967-ben a szovjet kiadást megelőzte Mandelstam műveinek háromkötetes amerikai kiadása.

A HAGYATÉK című visszaemlékezést szintén 1967-ben fejezte be. A hagyaték vándorlásának története nem kevésbé az őrzők – a kor jó szándékú, ámbar az özvegy categoricus imperativusával nem mindig mérhető értelmiségiek – története is. Velük kapcsolatban nemegyszer szembeötlő az idősödő Nagyezsda Mandelstam rigorozussága, például Nyikolaj Hardzsijev esetében. Hardzsijev, a megszállott filológus – egyébként alakjában N. Mandelstam a kukacoskodó filológiát parodizálja – valójában nem sajátította ki végleg a Mandelstam-örökséget, a szovjet kötet megjelenése után, 1976-ban átadta az özvegynek a nála lévő kéziratokat, melyek ezután Amerikába, a Princeton Egyetem archívumába kerültek. Hardzsijev különben kitűnő tanulmányokat írt Majakovszkijról és a szovjet avantgárd költészet poétikájáról.

A Mandelstam-versek kéziratossága és ebből következőleg a költő ismertsége még verseinek nyomtatásban való megjelenése előtt egyértelműen Nagyezsda Mandelstamnak köszönhető. A versmásolás és -terjesztés a terror éveiben egyedüli módja volt annak, hogy az emberek színvonalas kortárs irodalomhoz jussanak. Az első könyvben így ír N. Mandelstam e „Gutenberg előtti időkről”: „Csak az vigasztal, amit Anna [Ahmatova – SZ. K.] mondott, hogy O. M.-nak nincs szüksége Gutenberg találmányára. Bizonyos értelemben csakugyan a nyomtatás előtti időkben élünk, egyre több az olvasója, másolatokban keringenek a versei országszerte.” (Pór Judit fordítása.) A mandelstami plebejus elvből (a költő verse mindenkié) az özvegy sosem engedett. Erről tanúskodik a harmadik könyvben publikált VÉGRENDELET, melyből kiderül, hogy az irodalmi hagyatékot nem akarja a gyűlölt államra hagyományozni, s hasonlóképp nem szeretné egy

személy gondozására bízni: „Kérem a Jövőt, hogy örökre, vagyis amíg egyáltalán adnak ki könyveket, és akadhatnak e verseknek olvasói, bízza ezen hagyaték gondozásának a jogát azokra az emberekre, akiket egy külön dokumentumban fogok megnevezni. Számuk mindig tizenegy legyen, Mandelstam tizenegy soros verseinek az emlékére...” „Kérem azonban ezt a bizottságot, hogy minden eszközzel védelmezze a hagyatékot az államtól, és ne engedjen sem fenyegetőzéseinek, sem hízelkedéseinek. Életemet olyan korszakban éltem végig, amikor valamennyiünkötől azt követelték, hogy mindaz, amit csinálunk, „hasznot hozzon az államnak”. [...] Hogyan merészel az állam önmagát egy szabad ember örökösévé nyilvánítani? És mellel szólni, mi haszna van ebből az államnak? Kivált azokban az esetekben, amikor ennek az embernek az emlékezte elevenen él az emberek szívében, az állam pedig mindent megtesz, hogy azt onnan kitörölje...” (Nagyezsda Mandelstam: VÉGRENDELET. Kritika, 1989. június. Könczöl Csaba fordítása.)

Végredeletében Nagyezsda Mandelstam szól egy paradoxonnak tűnő igazságról, az áldozat erejéről. A gyilkos mindig alábecsüli áldozatát, szemében a megtiport és lemészárolt mindössze „maréknyi lággerpor”. Mandelstam özvegye ezzel a pszichológiával magyarázza életben maradásának titkát és a kéziratok fennmaradását. A költő erejét Mandelstam gyilkosai – szerencsére – alábecsülték, s ezért „feledkeztek meg” róla is.

Azóta több Mandelstam-kiadás látott már napvilágot, de összes művei a Szovjetunióban mind a mai napig nem jelentek meg. Sahogy Nagyezsda Mandelstam visszaemlékezései tanúskodnak róla, nem kevés filológiai aprómunkát igényel a majdhogynem „népköltészet” gyanánt terjedő versek hiteles kiadása. Az 1980-ban elhunyt özvegy fennmaradt visszaemlékezései, jegyzetei, versértelmezései ehhez is nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak.

Nagyezsda Mandelstam

A HAGYATÉK

Szőke Katalin fordítása

Mandelstamnak 1919-ben, Kijevben volt egy függő lakattal záródó fedeles kosara. Azt mondta, hogy a kosárban anyja levelei és kéziratok vannak. Koktebelben, mialatt O. M. bátyja, Alekszandr katonákkal kártyázott, a lakatot a katonák feltörték, és a papírokból cigarettát sodortak, emiatt Mandelstamnak 1920-ra már nem maradt egy szál kézírata sem.

1922-ben megbetegedett O. M. édesapja. Miután kórházba került, O. M. öccsével, Jevgenyijel átvittük a holmiját a Vasziljevskij-szigetre, az ő lakására. Az öregúr ládái-nak rendezgetése közben, a sok felesleges limlom között megtaláltam O. M. több korai versét, melyeket azután magammal vittem Moszkvába. Ott bukkantam rá a SZKRJABIN ÉS A KERESZTÉNYSÉG című esszé tisztázatának néhány lapjára is. Az esszé első oldalának két változata került elő, a szövegük azonos volt, csak a címük különbözött. A PUSKIN ÉS SZKRJABIN címmel ellátott oldal Hardzsijevnél maradt. A kéziratokat anyám kis utazóládájába pakoltam, s ide dobáltam be az összes fellelt papirost: a piszkozatokat és tisztázatokat, a leveleket és a dokumentumokat. Egyedül a fordítások kézíratait dob-tam ki. A kis láda hamar megtelt kéziratokkal, s erre O. M. Leningrádból* elhozta a még Münchenben vásárolt hasonló, csak kétszer nagyobb méretű utazóládáját. Ezek a szokványos külföldi utazóládák az európai városok vámhivatalainak, csomagmegőr-zőinck és szállodáinak címkéivel voltak teleragasztva. A kisebb ládát Mandelstam test-vérénel, Alekszandr-nál hagytuk, s a nagyobb ládába válogatás nélkül gyömoszoltuk be a kéziratokat. O. M.-ot láthatóan idegesítette saját „papírháztartása”, és nekem sem engedte, hogy pakolás közben rendezgessem a kéziratokat. „Dobd csak ide és kész...” – mondta. A nagy láda szintén zsúfolásig megtelt kéziratokkal.

1934 tavaszán, O. M. távollétében kiszedtem a nagy ládából több verskéziratot, s részint egy nagy nikkelfazékba, részint a gumicsizmámba rejtettem őket. Ekkor már fölöttünk lebegett a katasztrófa árnya, s bár Mandelstam előtt titkoltam, igyekeztem fölkészülni minden rosszra. Mandelstam egyébként sosem tudta elviselni a kéziratok-ról való túlzott gondoskodást. Az első házkutatás idején, 1934. május 13-án az én lá-dámat teljesen feltúrták. Elkobozták az 1930–34 között írott versek kézíratait, és min-den verses szöveget magukkal vittek. Csupán néhány papírt sikerült megmentenem, közöttük Mandelstam Petrarca-fordításainak a szövegét. Másnap reggel a ládából még a megmaradt kéziratokat és a fazékba és gumicsizmába rejtett verseket – ezeket sze-rencsére nem találták meg – idegeneknek adtam át megőrzésre. Ha jól emlékszem, a papírok egy része Gorkij törvénytelen gyermekéhez, Ljubocska Nazarevskajához ke-rült. Ljubocska megtagadta az apját, és segített mindazokon, akiket üldözött a hata-lom. Ő őrizte meg a NEGYEDIK PRÓZA kéziratát, elhozta magával Taskentba, az eva-kuációba, és ott átadta nekem. Május 14-én – Ahmatovával kettesben voltunk a lakás-

* A szerző elírása: akkor még – 1924-ig – Petrográd. (A ford.)

ban – lezajlott a második házkutatás: újból verseket kerestek, de nem vittek el mindent. A verseken kívül dokumentumokat is lefoglaltak, többek között Buharin leveleit, igazolásokat, egy kezességi papírt (Buharin és Voronszkij aláírásával) Mandelstam meg nem valósult külföldi utazása ügyében, szerződéseket és sok egyéb lényegtelen kacatot.

Voronyezsi életünk első szakaszában Mandelstammal együtt emlékezetből jegyeztük le az 1930–34 között keletkezett versek szövegeit. 1935 nyarán elhoztam Moszkvából a még fellelhető piszkozatokat és „albumokat”, melyeket annak idején a párnákba rejtettünk. A házkutatás alatt még az ágyunkat is folforgatták, de nem tudni, miért, a párnákhoz egy ujjal sem nyúltak, bár köztudott, hogy a párnákba varrt értéktárgy szokványos dolog – a zsidó pogromok idején is az volt az első, hogy főlvágták a párnákat, és kiszórták belőlük a tollat. Miután Mandelstammal átnéztük a megmaradt szövegeket, kiderült, hogy nem mindenre emlékeztünk pontosan. Ezért maradt fenn például az ARIOSTO című vers két változatban, ám a többi emlékezetből leírt szövegben csak apró eltérések voltak. Ekkorra már Mandelstam is megértette, hogy a kéziratokat mindenáron meg kell menteni. Nagyon megörült, mikor összeállítottam a 30–34 között írott versek teljes jegyzékét, és azt mondta: „Íme, most készült el a »vatikáni lista«.” Rudakov – aki akkoriban Voronyezsben tartózkodott – szintén lejegyezte a Mandelstam által rekonstruált verseket, és velünk együtt válogatta a kéziratokat. Gyakran még a piszkozatok szövegét is felolvastam neki, ő meg nyomban lejegyezte. Rudakov megjegyezte, hogy én nemcsak arra vagyok képes, hogy kibetűzzem Mandelstam kézírását, hanem arra is emlékszem, hol és mikor keletkeztek a versek, és meg tudom különböztetni egymástól a végleges szöveget és a változatokat. Ekkor állította össze Mandelstam a piszkozatok alapján az ÖRMÉNYORSZÁG ciklus szövegét, az Andrej Belij emlékének szentelt ciklus néhány nyolcsoros versét és megsemmisített szabad verseinek néhány részletét. Az ÖRMÉNYORSZÁG és az Andrej Belij-ciklus verseiről azt mondta, hogy majdani kötetében döntő helyet kell elfoglalniuk. Kérte, hogy jegyezzük le és őrizzük meg a megsemmisített versek részleteit is, de nem javasolta őket a kötetbe. Versei rekonstruálása közben utalt arra, mi az, amit kötetbe szán, és mi az, ami csak „úgy” maradjon fenn – majd valaki megtalálja...

A megsemmisített versek közül nem sikerült helyreállítanunk az ÉJJELI MENEDÉK szövegét. 1934. május 13-án Mandelstam épp e versen dolgozott, s a házkutatás idején az íróasztaláról elvittek minden papírt. Voronyezsben derült ki, hogy se ő, se én nem tudjuk kívülről a verset. Hasonlóképp elfelejtettük a Belij-ciklus egyik versének szövegét, noha a piszkozat megmaradt a házkutatás után, de Emma Gernstejn, aki megőrzésre kapta meg tőlünk, félelmében elégette.

A „vatikáni listát” és az „albumok” jelentős részét apró betűkkel jegyeztem le, hogy könnyen el lehessen rejteni őket. Minél kisebb a kézirat, annál könnyebb fazékba, csizmába és más, nem kifejezetten kéziratőrzésre alkalmas tárgyba dugni. Mivel ezeknek a tárgyaknak eredendően nem a kéziratőrzés a rendeltetésük, olyan korokban, mint a miénk, ezek a legalkalmasabbak erre a célra. Néhány verset rejtjeles írással írtam le (például a lakásról szóló verset).

A „vatikáni lista” nem őrződött meg teljes épségben. Amikor Mandelstam egyedül volt otthon, és nem volt kedve onnan kimásolni valamilyen verset, fogott egy ollót, és egyszerűen kivágta. Idővel aztán a lista néhány oldala szétmállott. A „vatikáni listáról” több száz másolat készült, melyeket szerkesztőségekbe küldtünk, illetve megőrzésre adtunk át. A megőrzésre kapott példányokat csak kevesen adták vissza (például Na-

tasa Stempel és barátnője, Maruszja Jarceva, és Taskentban a listát is megkaptam Ljubcska Nazarevskajától). Több másolatot (gyakran emlékezetből írtam le a verseket) osztottam szét a háború alatt. Ezeknek is nyoma veszett. Azok az emberek, akik a verseket rejtegették, elpusztultak a háborúban és a börtönökben, a házkutatások során rendre elkobozták tőlük Mandelstam könyveit és verseit, sokan pedig félelmükben eleve megsemmisítették az őrzésre kapott kéziratokat. Vajon fellelhető-e Tinyanov, Eichenbaum, Sklovszkij, Jahontov, Servinszkij, Tyihonov és nemzedékünk több más jeles képviselőjének a hagyatékában Mandelstam verseinek, prózájának és kéziratainak a listája, hiszen ők is megkapták megőrzésre tőlem? Azt tudom, hogy Kornyej Csukovszkij megőrzött néhány kéziratot (jelentéktelen mennyiséget), ám a nála lévő Mandelstam-versek nagy részét odaadta a fiának, Nyikolajnak, és ott már valószínűleg a kéziratoknak se híre, se hamva. Senki sem volt képes fölfogni azt az egyszerű ténnyt, hogy ha már eleve házkutatási és letartóztatási paranccsal jöttek valakihez, a házkutatás során véletlenül talált Mandelstam-verseknek sem magára az ügyre, sem az illető további sorsára nincs semmi befolyása. Eleve képtelen büntettek elkövetése miatt ítélték el embereket, és a nyomozóknak nem kellett más, mint hogy bevallják mindazt, amit soha el nem követtek és még csak nem is álmodtak. A hatalom szinte perverz módon vette semmibe a realitást. A házkutatások során elkobzott kéziratokat pedig halomba hányták, és az e célra kijelölt kemencékben elégették. Némely fiatal írótól azt követelték (ismertem ilyeneket), hogy adják írásban a beleegyezésüket elbeszéléseik és regényeik megsemmisítéséhez, habár ez ritka kivételnek számított. Mandelstam ügyében azonban – ahogy 1959-ben az ügyész közölte velem – a kéziratok megsemmisítésére nem volt határozat. Ha nem volt ilyen határozat, akkor hol vannak a kéziratok? Titkos archívumokról szól a fáma, ahol az égvilágon mindent őriznek, ám én még nem találkoztam senkivel sem, aki akár egy kéziratlapot is visszakapott volna... Tehát legkevésbé attól kellett félni, hogy az ember otthon verseket, netán kéziratokat rejteget, mert nem a tények voltak a döntők, hanem a véletlen, a sors, vagy nevezzük akárhogy. Az viszont már a terror lélektanának a sajátosságai közé tartozik, hogy az emberek készségesen a kezére játszanak a terror megvalósítóinak, saját maguk ürtik ki aktatáskáikat, fiókjait, és önként – s ez a legfontosabb – végzik el gondolataik „megűstűztetését”. Minden egyes dokumentum, levél, kézirat, a naplókról nem is beszélve, amely nem kallódott el a forradalom utáni évtizedekben (1922–1956-ig), egyenesen csodaszámba megy, és a vakvéletlennek köszönheti a fennmaradását. Természetesen nem a hivatalos írók, mint például Visnyevszkij és Fagyjev naplóiról és hagyatékáról van szó, hanem a többé-kevésbé szabad szellemű alkotókérről. Egyébként azokban az években nem létezett valódi szabad gondolat. Ellene dolgozott az idő. A szabad gondolat ritka felvillanásait az emberek szinte szégyellték – olyan nevetségesnek és régimódinak tűnt nekik, mint egy komódból előhúzott régi tárgy, amely még csak nem is naftalinszagot, hanem ódivatú levendulaillatot áraszt. Saját gondolataik torkára hágtak, és módszeresen irtották azokat, akik néha kicincogtak a kórusból. E nagy sötétségben nem csillant föl semmi reménysugár, s úgy gondoltuk, így is marad mindörökké. Ugyan hányan voltak, akik idejekorán felébredtek? (Hiszen aki megőrizte az éberségét, azt elpusztították, száműzték vagy még a kezdet kezdetén a halálba kergették.) Bizonyára voltak néhányan, elsősorban a nagyvárosi értelmiség koréból. A költő kéziratát is csak az értelmiségiek, olvasói és barátai őrizhették meg... Csak hát honnan kerítsük elő ezeket az őrzőket?

1937-ben tértünk vissza Moszkvába, majd utána először Szaveljevóba költöztünk

(természetesen engedély nélkül), ősszel pedig Kalinyinba. Én folytattam a versek másolását és a listák szétküldését. A mostanság terjedő jegyzékeken néha felfedezem az akkori listákon és az „albumokban” szereplő kéziratföredékeket. Például ezekben a gyűjteményekben található meg a LAKÁS című vers rövidített változata; az egyik ilyen jegyzékben bukkantam rá az elveszettnek hitt „*Nem, nem migrén ez...*” kezdetű vers teljes szövegére. 1937-ben a versek és a prózai művek tisztázatait és piszkozatait különválasztottam egymástól, s biztosnak tartott helyekre adtam át megőrzésre. Rudakovnak adtam át a kéziratok jelentős részét és a második és harmadik VORONYEJSZI FÜZET verseinek saját kezűleg készített tisztázatait, habár tudtam, hogy ez a pszichopata ifjú minden ostobaságra képes. De nem volt más választásom: Rudakov legalább tudta az értékét annak, amit rejteget, és meg akart őrizni mindent. Mandelstam halála után viszont Emma Gernstejn közvetítésével azt követelte tőlem, hogy adjam át neki az összes kéziratot. Emma, aki Rudakovnak, majd halála után a feleségének a barátja volt, mélyen felháborodott, amiért ebbe nem egyeztem bele.

Nagyon is jól tettem, hogy nem hallgattam Emma tanácsára, és nem engedtem macacs követelődzésének. Rudakov felesége ugyanis se nekem nem adta vissza a férje által őrzött Mandelstam-kéziratokat, se Ahmatovának Gumiljov hagyatékát. Az kiderült, hogy Gumiljov-leveleket és -kéziratokat vásároltak tőle, ám Mandelstam hagyatékáról mélyen hallgatott. Később a fantasztikusnál is fantasztikusabb magyarázatokkal hozakodott elő. Az egyik változat szerint 1953-ban – még Sztálin életében – egy napra őrizetbe vették (egynapos letartóztatásról sohase hallottam), és ekkor elvettek tőle minden papírt. A másik változat szerint – ezzel engem Ahmatovával együtt etetett, mikor találtunk egy jó ürügyet arra, hogy „vendégségbe” hívjuk (Anna azért hívta, hogy megmutassa neki Rudakov Puskinról írott cikkét, melyet Tomasevszkijnek szándékozott átadni) – az anyja válogatás nélkül elégetett minden kéziratot, mikor a lányát letartóztatták (egy napra!). A harmadik változat arról szólt, hogy ő a férje halála után nem talált semmiféle „kis papirost”, azaz Mandelstam kézirateit. Hardzsijev is elment hozzá, de nem tudom, mire jutott vele: a látogatás után Annának és nekem megmutatta a Rudakov feleségének írott levél egyik részletét, melyben Rudakov vad dolgokat állított Mandelstamról (például azt, hogy ők Mandelstammal Vaginov-kéziratokat olvastak, s a voronyezsi kis szobában rendszeresen találkozott egymással az orosz költészet krémje: Vaginov, Mandelstam és ő, Rudakov; vagy úgy hangzott a történet, hogy miután Mandelstam befejezett egy verset, azon nyomban megmutatta Rudakovnak, és az ő tanácsait figyelembe véve átdolgozta, s lám, milyen szörnyű, hogy a dicsőség nem neki, Rudakovnak, a „mesternek” jutott osztályrészül, hanem a könnyelmű és éretlen Mandelstamnak!). Rudakov vitathatatlanul pszichopata volt, és súlyosabb eset, mint valaha is gondoltam volna. Nagy költőnek és O. M. tanítójának képzelte magát. Leveleiben bután dicsekszik. Bár igaz, hogy már Voronyezsben is elég ostobán viselkedett, fő törekvése akkoriban az volt, hogy egy világraszóló könyvet ír a költészetéről, melyből mindenki számára világos lesz, hogy mi is az tulajdonképpen. Ez önmagában ártatlan dolog, hiszen minden ifjú arról álmodozik, hogy felnyissa az emberek szemét. Ám azt, amit Rudakov Mandelstam kézirateival művelhetett, még elképzelni sem tudom. Hogy viszont özvegye az ő utasításait teljesíti, arról meg vagyok győződve. Láttuk őket együtt, és teljesen egyértelmű volt, hogy a feleség mindenben alárendeli magát a férjének. Az sem kizárt, hogy a kéziratok még mindig Rudakov özvegyénél vannak, és útokban eladogatja őket. Sőt az is lehet, hogy Rudakov saját kezűleg semmisítette meg a kéziratokat, és végül az sem elképzelhetetlen, hogy lemá-

solta és utána égette el őket. Hogy miért? Gyakran mondogatta, hogy Mandelstam egyedül neki köszönheti majd az ismertségét. Néha lemásolta O. M. valamelyik kis versét, és megmutatta nekem a különleges tussal és rajzra emlékeztető kalligrafikus írással készített másolatot, majd megjegyezte: „Ez az igazi Mandelstam-kézirat, nem a maga krikszkrakszai.” Másolás közben gyakran megváltoztatta a szöveget is: „Jobb ez így, csak maga nem érti...”

Mandelstammal csak mosolyogtunk rajta, hóbortjai különösebben sose izgattak minket. Anna azonban arra gyanakodott (a kéziratok áruba bocsátása után), hogy Rudakov plágiumra készült, Mandelstam verseit a sajátjaiként akarta kiadatni. En ezt nem feltételezem róla: ugyanis Rudakov nem gondolhatta komolyan, hogy akik már 1938-ban ismerték kéziratból Mandelstam verseit, elhiszik majd, hogy ezeket Rudakov írta. Hasonló dologgal próbálkozott Szeva Bagrickij is: Mandelstam verseit a sajátjaiként adta elő, ám azonnal leleplezték. Még nála is esztelenebb dolgot művelt Szeva anyja, Bagrickij költő özvegye, aki fia kiadásra szánt versei közé beválogatta a TENGELICÉM, CSERÉLJÜNK MOST FEJET! című Mandelstam-verset. Tudatosan tette mindent. Én figyelmeztettem, mikor tudomást szereztem Szeva verseinek kötetben való megjelentetéséről, hogy a fia kéziratai között ott vannak azok a Mandelstam-versek is, melyeket a sajátjaiként adott elő. Erre azt mondta: „Csak nem feltételezi rólam, hogy összekeverem Szeva verseit Mandelstaméival?” Mikor ezután Szeva neve alatt jelent meg nyomtatásban a TENGELICE, több tiltakozó levél jött a szerkesztőségbe, és Bagrickaja kénytelen volt a *Lityeraturnaia Gazetában* azt válaszolni rájuk, hogy – sajnos – „hiba” történt... Különben Bagrickaja odesszai születésű volt, és az odesszaiak társaságában felettébb nagyra értékelték mindenfajta szélhámosságot, mint ahogy Volosin is az úgynevezett „misztifikációkat”. Velük ellentétben Szergej Rudakov rendes fiatalcember volt, és jó családból származott. Ezért nem osztottam Anna nézetét a plágiumról: valószínűbbnek látszik, hogy Rudakov maga akarta kiadatni a Mandelstam-hagyatékot, s hol úgy kívánta magát feltüntetni, mint Mandelstam „mesterét”, hol mint „tanítványát”, és rendkívüli fontosságot tulajdonított annak, hogy a kéziratok az ő másolatában maradjanak fenn. Azt persze nem hagyta volna, hogy én is beleszóljak a Mandelstam-versek kiadásába, mert saját „javított” változatában publikálta volna a kéziratokat.

Hardzsijev mesélte, hogy egy „hölgnél” a Belij-ciklust kiegészítő verseknek az én szövegemtől eltérő változatát találta. Nem Rudakova véletlenül ez a „hölgy”? Ha igen, a „szövegváltozat” Rudakov műve. Bár az is lehet, hogy én vétettem el, amikor rögvést O. M. második letartóztatása után emlékezetből írtam le a verseket. Ez még az elrejtett kéziratok megtalálása előtt történt. Hardzsijevnek az „új” szövegváltozat megtalálása nagy „felfedezés” volt, és egyben jó alkalom arra, hogy ne bízzon bennem, és ezért magának tulajdonítsa a Mandelstam-kéziratok felett való rendelkezés jogát. Sajnos, ebben a nemzedékben csak Rudakovhoz és Hardzsijevhez hasonló beteges emberek voltak – attól lettek betegek, hogy szembeszálltak a korrallal, de nem tudták elviselni ennek a hőstettnék a terhét.

Tulajdonképpen Hardzsijev betegsége közismert és bizonyított tény, s Rudakov levelei is egyértelműen tanúskodnak abnormalitásáról. Felettébb jellemző rá, amit Emma Gernstejn mesélt róla: a háború alatt hadnagyi rangja miatt szenvedett, mert úgy gondolta, hogy legalább tábornoki rang járt volna neki, mivel katonaiszti családból származott... Fel sem ötlött benne, hogy elgondolkozzék rajta: alkalmas-e egyáltalán katonaisztnék (nyilván erre még kevésbé volt alkalmas, mint költőnek és iroda-

lomtörténésznek). Gyermekkorában mélyen megrázta családjának tragikus sorsa (apját és bátyjait agyonlőtték – mindnyájan magas rangú katonatisztek voltak), a sértettség és jogfosztottság érzésétől nem tudott szabadulni, s ezt az érzést gyakran az abszurditásig felnagyította. Hardzsijev csak a forradalom előtt gazdag családjának az elszegényedésére panaszkodhatott, s emiatt – legalábbis szerintem – nem kellett volna eszét vesztenie. Az is jellemző, hogy Rudakov, akit két nővére gyámolt, aktív pionír, majd komszomolista lett, és dühödten lojális volt. Egyszer például habzó szájjal üvöltötte Mandelstamnak, hogy a versnek meg kell felelnie a kor követelményeinek, és köteles olyan verset írni, amely elnyeri az Írószövetség jóváhagyását... Hardzsijev sem tűrte az ellenzékieskedést, az első cenzor szerepét játszotta, különleges éberségről téve tanúbizonyságot a versek kiválasztásakor. Ő beszélt rá Annát is, hogy írjon az *Ogonyok*-ba verset, és ő végezte el első két, nyomtatásban megjelent kötetének a válogatását is. Valószínű, hogy még a kiadói szerkesztő-cenzornál is hívebben játszotta Isten osztorának a szerepét. Ezenkívül Hardzsijev eskudt ellensége volt az úgynevezett „második irodalomnak”, felháborították például Szolzsenyicin és Ahmatova NAPLÓJEGYZETEI. Rám és Annára főképp azért volt dühös, mert mindent megtettünk O. M. verseinek a terjesztéséért, kieszközöltük folyóiratban való megjelentetésüket, nem törődve azzal, hogy a publikációk a kézzől kézre terjedő listák alapján készültek, és tele voltak hibával. Hardzsijev azt tartotta volna ideálisnak, hogy a versek mindaddig a láda fenekén maradjanak, amíg nincs meg a szerződés a nagybetűs „Könyvre”, melyet természetesen ő szerkesztene... Ám térjünk vissza Rudakovra. O. M. több versének nyoma veszett nála, például az ÉJSZAKAI MENEDÉK-nek, a zenészekről és a halálhajóról szólóknak és még néhány más egyébnek... Nem maradt fenn sem a piszkozatuk, sem a tisztázatuk, sem hiteles másolatuk. Miután Leningrádból Kalinyinba költöztünk – közvetlenül Szamatyihába való utazásunk előtt –, akkor döbbsenem rá, hogy Rudakovnak adtam a Krétáról szóló vers egyetlen példányát, melyről még másolatom sem maradt. O. M. megpróbálta emlékezetből visszaidézni a szöveget, én nyomban lejegyeztem, de ez a változat – magától értetődően – nem egyezett pontosan a Rudakovnál levő eredeti verssel. O. M. sem törekedett a pontosságra, mert megbízott Rudakovban s abban, hogy megőrzi az eredetét.

Rudakovnál túl sok vers tűnt el szórén-szálán ahhoz, hogy mindegyik címére emlékezni tudjak. Arra pontosan emlékszem, hogy nála volt a „megsemmisített vers” piszkozata, a KRÉTA, és jóformán mindaz, ami a TRISTIÁ-ból megmaradt, és ő őrizte azt a Mandelstam kézjeggyével ellátott kemény lapot is, amelyen rajta volt a katonai csizmasarok nyoma. Nála kellett hogy maradjon a Petrarca-vers, a VERS AZ ISMERETLEN KATONÁRÓL és a FARKAS stb. több változata, sőt az 1930–37 között keletkezett versek hiteles tisztázatainak teljes gyűjteménye. Milyen konc jutott mindebből Hardzsijevnek? Ezek közül csak egyetlen verset említett meg nekem, a Rudakov kézírásával lejegyzett fekete gyertyáról szólót. Azt tudom még, hogy Emma Rudakovától elhozta neki a VERSEK című kötetet O. M. lapszéli jegyzeteivel.

Szamatyihába sok hiteles másolatot és piszkozatot vittünk magunkkal, s én ott, Mandelstam életében utoljára összeállítottam a versek jegyzékét. A kéziratok egy részét – a próza és néhány vers kéziratát – Kalinyinban egy kosárban hagytuk. A szamatyihai házkutatást dilettáns módon végezték, és csak tíz percig tartott: fegyvert keresetek, és a bőröndben lévő papírokat egy zsákba gyömösölték. Az új versjegyzék a „vatikáni listával” együtt az asztalon hevert, s mert az asztalra egy pillantást sem vetettek, ez megőrződött. Volt még egy harmadik jegyzékünk is, melyet anyám párnájába varrtam be.

O. M.-ot az 1938. május elsejéről másodikára virradó éjszakán tartóztatták le. A letartóztatási parancs április utolsó napjainak az egyikére volt kiállítva, de a gyilkosainak, úgy látszik, nem volt elég idejük a letartóztatások foganatosításához, így a parancsokat néhány napig elfekteték. Moszkvába csak május másodikán este jutottam be – egész napra feltartóztattak, nem adtak lovakat –, az állomás körülbelül harminc kilométerre volt. Láthatólag azért tették ezt, hogy Csarutiban – Csaruti a muromszki vasútvonal egyik állomása – ne találkozhassem Mandelstammal. Valószínű, a letartóztatók intézkedtek, hogy ne utazhassem el. Én ellenben még Moszkvába való érkezésem éjszakáján Kalinyinba utaztam. Surát (Mandelstam bátyját) kértem meg először a kalinyini útra, de ő visszaretent. Másnap reggel Kalinyinban összeszedtem a háziasszonyunknál hagyott holmit – a kéziratok kosáron kívül jóformán semmink nem volt –, és azonnal visszamentem Moszkvába. E nap éjszakáján – a háziasszonyom mesélte később – már letartóztatási parancssal jöttek értem. Igazoltatták az ott tartózkodó asszonyokat, összevetették a fényképeket a „főnöküknél” levő fényképpel. Mikor készülhetett ez a fénykép? Nem vettem észre, hogy akár Szamatyihában, akár korábban bárki is lefényképezett volna. Mivel engem nem találtak, elküldték az egyik ügynököt, hogy változtassa meg a parancsot, és ketten ott maradtak. Az ügynök rövidesen visszatért a szállásadóm nevére kiállított házkutatási parancssal. Reggelig kutakodtak, feldúltak mindent – a padlást, a szobákat, az udvart, a csüroket –, a holminkat keresték. Nem hitték el, hogy sikerült odamennem és felpakolnom. Szerencsére „gyámjaink” olyannyira elfoglaltak voltak, hogy többé már nem kerestek, én meg azon igyekeztem, hogy minél távolabbra utazzak el.

Először Sztrunyinba költöztem, és onnan utazgattam Leningrádba haldokló, rák-beteg nővéremhez... Sztrunyinban is puhatolóztak utánam, bár nem vagyok biztos benne, hogy ez Moszkva utasítására történt-e, vagy annak a gyárnak az öntevékeny kezdeményezése volt, ahol dolgoztam. Ekkorra már volt igazolásom róla, hogy O. M.-ot száműzték, és Kazahsztánba mentem egy időre. Akkor jöttem onnan vissza, mikor megkaptam O. M. első és egyetlen levelét. Csomagot küldtem neki, és Galina M.-mel Malij Jaroszlavecben jelentkezünk be. Miután tudomásomra jutott Mandelstam halála – a csomagot visszaküldték –, rászántam magam, hogy egy hónapra ideiglenesen, mint vendég, bejelentkezem anyámnál, de Kosztirjev még ezt sem engedte meg: behívtak a GPU-ra, és azt javasolták, hogy utazzam el. Ez már a terror apálya idején történt – Jezsov bukása után. A Butirki börtön udvarán kifüggesztett hirdetemény is már arról a kegyről tájékoztatott, hogy a letartóztatottak feleségei munkába állhatnak. Újból Kalinyinba utaztam, mert ott volt Ljulja Arensz, és ott nyugton hagytak. Az evakuációig Kalinyinban éltem, s egy iskolában tanítottam.

Bátyám, Jevgenyij Hazin volt a segítségemre az épségben maradt kéziratok őrzésében. Mandelstam bátyja, Alekszandr félt tőlük, mint a tűztől, és különösebb érdeklődést sem mutatott irántuk. Özvegye és fia az 1950-es évek elején elégették O. M. apjának és bátyjának írott leveleit – félelmükben, mert a Sztaroszadszkij utcai volt lakásszomszédjukat, akivel hébe-hóba összejártak, letartóztatták. Mandelstam öccse, Jevgenyij is megsemmisítette a lánya által szerzett versmásolatokat. A lánya, Tatyka Szavva Lebegyevánál nagy titokban találkozgatott velem – az apja eltöltötte tőlem –, és elmesélte, hogy barátai az irodalmár ifjak (egyikük Tatyka vőlegénye lett, a háborúban ölték meg) hogyan szerzik meg és másolják O. M. verseit. Erre én az apja által megsemmisített másolatok helyett emlékezetből leírtam neki egy csomó verset. Ezeket a másolatokat már jól elrejtette az apja elől, és megőrizte. Most ezek a versek Jevge-

nyílnél vannak, aki az utóbbi esztendőkből már felettébb tiszteli bátyja emlékét, sőt azt mesélte nekem, hogy mindig nagyon kedvesen fogadják, ha megemlíti, hogy ő Mandelstam öccse... Az apja ládájában talált kéziratok egy része, pár gyermekkori dokumentum és fénykép maradt nála. Tatyka másolatai – melyeket fejből, írásos dokumentumok nélkül írtam le – nem hitelesek, hiszen készítésük közben nem bolygattam fel azokat a helyeket, ahol a versek őrződtek.

A háború alatt, mikor már Kalinyinhoz közeledtek a németek, és evakuálni kellett, egy bőröndnyi kéziratot vittem magammal, a ládából az összes, O. M. kezével írott vers- és prózamásolatot. A ládában azonban még sok más dokumentumértékű anyag maradt – szerződések, O. M.-hoz írott levelek, az EULENSPIEGEL-fordítással kapcsolatos ügy dokumentumai. Elutazásunk iszonyúan nehezen ment. Biztos nem indulunk el, ha nincsenek ott felső tagozatos diákjaim, akik kikísértek. Az evakuálás a folyón át zajlott, hajóra kellett szállnunk. A parton tolongó tömegtől lehetetlen volt a feljáróhoz odaférni. Erre a fiúk átugrották a fedélzet korlátját, átvetették a csomagjainkat, és anyámat kézről kézre adva feltették a hajóra. Majd utánuk én is átmásztam a korláton. A könyvekkel és a kéziratokkal teli ládát eleve lehetetlen lett volna magunkkal vinnünk. Biztos kihajították volna a fedélzetről, hiszen az embereknek még ülőhely sem jutott, állva tettük meg az utat. A hajót többször lőtték a levegőből, ezért éjszakára a nádasba rejtőzött. A legénység csontreszeg volt, útközben egy másik kisebb, utasokkal teli hajót is sikerült elsüllyeszteniük, s még eszükbe sem jutott a fuldoklókat menteni, hanem sietősen elhúzták a csíkot. Uglicstól kezdve valamivel könnyebb lett a helyzetünk. Ott volt az első átszállás, a második pedig Nyizsnyij Novgorodban. Mi Szizranyig utaztunk, s ott tudtam meg, hogy nem mehetünk Voronyezsbe, ami utunk végcélja lett volna, mert a városhoz már közelednek a németek. Közép-Ázsiába irányítottak bennünket. Elvittek Buharáig, majd az Amu-Darján át eljutottunk Mujnak szigetére. A mujnaki kórházban – ahol anyámat kellett elhelyeznem – leprásokat láttam. A vizet Mujnagon oly módon szerzik be, hogy a teve hátára két zsákot kötnek, majd behajtják a tengerbe – minél mélyebbre –, s ott már a tengervíz az Amu-Darja vize sótlanítja. A zsákok megtelnek vízzel, s ezt a vizet isszák az emberek.

Mujnokról éppúgy, mint a lágerekből nem engedtek ki senkit. Egy ukrán csirkefogó segítségével sikerült megszöknöm onnan. Maga a szökés nem volt valami egyszerű művelet – kerek egy hónapot kellett együtt részegeskednem egy, a „kikötőparancsnok” titulusát viselő hohollal, aki különben rendes, belevaló ember volt. Mint köztudott, nálunk vodka nélkül nincs barátság. Egyszer éjszaka a szigeten kikötött egy hajó. A kikötőparancsnok rábeszélte a kapitányt, hogy – úgymond – kár ezért a művelt asszonykáért, és felvetett minket a hajóra. Mindez több volt, mint csoda... Aralszkban újból vonatra szálltunk, és elvittek bennünket az éhező, menekültekkel teli Szemipalatyinszkig, s útközben, a nagy állomásokon nem engedtek ki a vagonból. Szemipalatyinszkból szintén az ukrán csirkefogókkal együtt szöktem meg. Dzszambul közelében, egy kis állomáson, lekapcsolták a vagonunkat, és a környező kis falvakba telepítettek szét minket. Az ukránokkal mi is egy kis faluba kerültünk, ahol földmunkára küldtek, csatornát kellett tisztítanom és céklát ültetnem. A kolhozok nem etették a menekülteket, szörnyű volt az éhség. A paraszttal és az asszonyaikkal a barátság kedvéért denaturált szeszt ittam – úgy emlékszem, a gyárból szerezték, és nem volt teljesen mérgező. A Lengyelországból menekültek elleni, időről időre fellángoló zsidó pogromokat így sikerült leállítanom. A parasztok így biztattak: „Mondd azt, hogy nem vagy

zsidó, és mi nyomban feltáplálunk téged.” Erre elkezdtem szidni az anyjukat, s ez azt mutatta, hogy nem vagyok számukra teljesen reménytelen eset.

Az antiszemitizmussal csak délen, Közép-Ázsia félig ukránok lakta településein találkoztam. Mindaddig egy faluban sem, ahol O. M.-mal vagy magamban éltem. A negyvenes és az ötvenes évek elején azonban futótűz gyanánt terjedt az antiszemitizmus, s mostanra már ezt a problémát nem lehet kikerülni.

A kéziratok bőrönd mindvégig velem volt. Útközben párna helyett rajta aludtam. A fontos kéziratokat egy bevásárlószatyorba tettem, s egy pillanatra sem engedtem ki a kezemből. A mindennapos használatú tárgyakat tartalmazó bőröndöt (szerencsére nem a kéziratokat) ellopták, és kidobták a mozgó vonatból. A kéziratok bőrönd végül szerencsésen elért Taskentig, ahová már anyámmal Jevgenyij segítségével jutottunk el. A taskenti beutazási engedélyt Anna Benyas járta ki, a bejelentkezésben Kornyej Csukovszkij volt a segítségemre – magam nem tudtam volna elintézni.

Taskentben összegyűjtöttem a kéziratokat, mindazt, ami nálam, a fivéreimnél és Ljubocska Nazarevskajánál volt. Kezdetben még teljes nyugalommal magamnál tartottam őket, csak az „albumokat” adtam át másoknak, bár a kéziratok őrzését nem valami nagy kedvvel vállalták az ott levők. Mandelstam versei akkoriban nem keltettek különösebb érdeklődést. Noha Taskentben ott voltak Uszovék, sőt néhány fiatal (Nyina Puszkarszkaja, Edik Batajev), aki ismerte Mandelstam költészetét. A besúgók és a főnökség, mivel az érdeklődés Mandelstam versei iránt csökkent, nem nagyon foglalkoztak a személyemmel. Adtak munkát, és Ahmatovával úgy-ahogy elégedéltünk. A háború vége felé azonban már sűrűsödött körülöttünk a levegő. Különféle gyanús alakok dörgölődtek hozzám, azt tudakolva, hol található Mandelstam hagyatéka. Azt feleltem nekik, hogy nálam, mert nem akartam, hogy a szerteágazó nyomokon elkezdjenek szimatolni. Leginkább attól féltem, hogy rábukkannak Rudakovra. Az egyetemen egy kétes egzisztencia arra próbált rávenni, hogy semmisítsek meg mindent. Uszovával és Annával megvitattuk a történeteket; Anna egyébként észrevette, hogy mikor elmegyünk otthonról, távollétünkben valaki matát a szobánkban, feltűnő nyomokat hagyva maga után. Ezért Anna elutazásakor összeszedtem a verseket, és megkértem, adja át őket a bátyámnak.

Anna magával vitte Moszkvába a kéziratokat, de a bátyám helyett Emma Gernstejnnek adta át, aki akkortájt kezdte Mandelstam tanulmányozását. Annát 1946-ban, közvetlenül a zsdanovi határozat megjelenése előtt látogattam meg Leningrádban. Azonnal feltűnt a besúgók és a „Vaszkák” – az utcán rostokoló személyi követők – fokozott érdeklődése irántunk. Bárhová mentünk, mindig a nyomunkban jártak, és megérkezésem napján a Fontanka-parti házban le is fényképezték minket. Nyíltan és felettébb primitív módon – vakuval... A zsdanovi határozat már Moszkvában ért. Mikor Paszternakkal a Klimentovszkij utcában egy kapu alatt egy jó órányit beszélgettünk, akkor tudtam meg. Paszternak azt kérdezte tőlem, lehet-e itt egyáltalán élni, ha már Annát is megsemmisítik?

Az országban akadozott a közlekedés. Uszovával a kínok kínját éltük végig, mire sikerült jegyet szereznünk Taskentba. Féltünk, hogy lekéssuk a tanév kezdetét, s ez remek ürügy lett volna arra, hogy rövid úton megszabaduljanak tőlünk. Először repülőjeggyel kecsegtettek, de becsaptak minket. Végül akadt egy ember, aki átadta nekem egy helyjegy nélküli kocsiba szóló vasúti jegyét. Öt napot és éjszakát uldögéltem a bőröndömön élelem nélkül, s nem volt semmi pénzem. Különben moszkvai utam során kis híján egy furcsa provokáció áldozatává váltam. A taskenti bölcsészkar dé-

kánja, bizonyos Vlagyimirov, aki az aspirantúrája előtt a „szerveknél” dolgozott – egyébként nem volt kártékony ember, inkább barátságos –, megkért, hogy intézzék el neki néhány dolgot Moszkvában. A Felsőoktatási Minisztériumba kellett bevinni az „ügyével” kapcsolatos papírokat, és elintézni, hogy mihamarabb nevezzék ki az irodalom tanszék vezetőjének (az ő életrajzával mindez mesebeli gyorsasággal történt). Ezenfelül még Tager professzorral kellett megbeszélnem a doktori disszertációjával kapcsolatos hivatalos teendőket, és végül az Irodalmi Intézet Levéltárának egyik beosztottját kellett megkérnem, hogy küldjön neki Furmanovról anyagokat. Ez az alkalmazott egy kancsal leányzó volt. Felírtam neki a nevem, a címem és a telefonszámom, hogy el tudjon érni, mire élénk érdeklődést mutatott – no nem Vlagyimirov iránt, hanem irántam. Fölöttébb érdekelt, hogy ki és mi vagyok én, talán nem a híres költő özvegye-e véletlenül... Nem tehettem mást, bevallottam az igazat. A leányzó közvetlenül az elutazásom előtt jelent meg nálam – miközben az ígért repülőjegyet vártam –, és Vlagyimirovnak hozott egy csomagot. Szerfölött kíváncsi volt, és emiatt egyre inkább gyanút ébresztett... Még azon a napon kiderült, hogy nincs repülőjegy, és helyjegy nélküli kocsiban kell utaznom. Mikor megérkeztem Taskentba, azonnal az egyetemre mentem átadni Vlagyimirovnak a csomagot, égette a kezem, szerettem volna minél előbb megszabadulni tőle. Másnap az egyetemen Vlagyimirov félrehívott – teljes pánikban volt: a kancsal leányzó ugyanis olyan levéltári anyagokat küldött neki, amelyekért akkoriban könnyen a fejét vették volna. A dokumentumokban néven voltak nevezve Sztálin ellenségei és azok is, akiket agyonlővetett. Vajon kinek szánta a leányzó ezeket az anyagokat? Talán nekem? Mi történt volna akkor, ha mégis repülővel megyek? Vagy akkor, ha rögvést nem viszem el Vlagyimirovnak a dokumentumokat? Lehetetlen, hogy a leányzó ne tudta volna, mi jár nálunk az ilyen és ehhez hasonló dokumentumokért, és nem hiszem, hogy csupán önszorgalmúlag tette, amit tett. Nyilvánvalóan vagy Vlagyimirov, vagy ellenem irányuló provokációról volt szó. Sőt az a valószínűbb, hogy a provokáció ellenem irányult, mert Vlagyimirovnak, noha ő kérte az anyagokat, az ijedségen kívül más baja nem lett. Szép kis históriába keveredhettem volna, ám láthatólag abban a percben ez senkit sem érdekelt. Én a papírokat nem láttam, de Vlagyimirov szavaiból kiderült, hogy Kamenyev és Trockij neve szerepelt rajtuk, utalás Furmanovhoz fűződő kapcsolatukra. Nem volt bennük valószínűleg semmi, más országokban senkit sem érdekelt volna, nálunk azonban, különösen a sztálini korszakban, más volt a helyzet.

A bőröndömben ott volt a leányzótól kapott csomag. Még néhány óráig maradt a vonat indulásáig, mikor megjelent nálam Emma Gernstejn. Rettenetesen megijedt a zsdanovi határozattól és az Orlov Blokról írott könyvét bíráló cikktől, amely szintén azon a napon jelent meg. Emma Orlov „munkatársa” volt, anyagot gyűjtött neki, vagy valami effélében segédkezett. Attól félt, hogy a cikk őt is beláthatatlan bajjal fenyegeti. Féelme egyébként teljesen értelmetlen volt. Egyszer életében valóban fenyegette a pusztulás, akkor, mikor a Kanela (ha jól emlékszem a nevükre) családot, apja igen közeli ismerőseit kiirtották. Kaneláék voltak lényegében Emma apjának második családja. Ám ekkor Emma – isten tudja, miért – nem félt. Az irodalmi katasztrófák okán azonban – Mandelstam, Ahmatova, sőt még Orlov ügye miatt is – veszélyeztetve érezte magát.

Mindenesetre Emma elhozta azt a Mandelstam-verseket tartalmazó dossziét, amit Ahmatova hagyott nála. A dossziét nem vettem magamhoz, a kancsal lány látogatása

után nem mertem kockáztatni. Nem halaszthattam el az elutazásomat sem, hiszen a nehezen megszerzett jegy már a kezemben volt, és lekéstem volna a tanévkezdést. Az én helyzetemben ezt biztosan felhasználták volna, hogy kidobjanak a munkahelyemről, és kenyér nélkül maradjak. Elveszett volna az a mindennapi száraz kenyér, amit az állásom nyújtott. Elkáromkodtam magam, fogtam a dossziét, és elszaladtam a közelben lakó Szergej Bernstejhez. (A bátyám Verejába költözött a nyaralójába, és én az ő lakásában laktam a Sztrasznij bulváron.) Bernstej – miután végighallgatott – magához vette a dossziét, amit a háború utáni nehéz években ő is, majd a bátyja, Szánja őrzött. Bátyám is egy veszélyes pillanatban, mikor észrevette, hogy személyi követőt állítottak rá, Szányának vitt el mindent. A kéziratok egészen 1957-ig Szányánál maradtak, majd az én kérésemre adta át őket Hardzsijevnek, elismervény fejében. Hardzsijev Mandelstam-kötetet készített elő – a szerződést is aláírta – a *Költők Könyvtára* sorozat számára, ezért kellettek neki a kéziratok. Én is átadtam Hardzsijevnek – elismervény nélkül – több „titkos” kéziratomat. Hardzsijev megkért, hogy ő végezhesse a kötet válogatását, s úgy vélte, hogy ebből éppen őt nem lehet kihagyni... Orlov gyakorlatilag könnyen belement ebbe. Nem volt más kiút, hisz akkoriban Csebokszáriban éltem, mint hogy mindent átadjak Hardzsijevnek.

1958-ban Csebokszáriban felmondtam a munkahelyemen, és Moszkvába jöttem, mivel ígértek egy szobát. Ám az utolsó pillanatban meggondolták magukat, és nemcsak a szobát tagadták meg tőlem, de a moszkvai letelepedési engedélyt is. Finomkodó, eufemisztikus stílusban azt hányták a szememre, hogy „ŐK azt állítják, maga önként hagyta el Moszkvát”. Hogy kik azok az „ŐK”, mind a mai napig sem tudom. Az ideiglenes tartózkodási engedélyem lejárt, majd végül megkaptam a határozott elutasítást: „Nincs időm arra, hogy a maga ügyéről az elvtársakkal beszéljek.” – Szurkov hitelen eredeti szavai ezek. Magyarán: majdnem fél évig várakoztam azért Moszkvában, hogy végül kiutasítsanak. Ezután néhány évig Taruszában és Pszkovban éltem, s újfent munkába álltam. Letelepedési engedélyem ügyében Anna ismét megpróbálta Szurkovot megkönyékezní. Ahogy a nevem szóba került, Szurkov majd elolvadt a jóindulattól, s küldtek nekem Pszkovba, nem tudni, miért vagy mire, kétszáz rubelt. A kétszáz rubelen a KÓ című kötet egyik régi kiadását vettem meg, Mandelstam dedikációjával és Kablukov jegyzeteivel. Moszkváról már nem ábrándoztam tovább, Taruszában pedig egymás után váltogattam az albérleti szobákat (nyári helyiségből télire költöztem, majd téliből nyáriba). Hasonlóképp történt ez Pszkovban is. Nem akartam magammal hurcolni a kéziratokat. Annak sem lett volna semmi értelme, hogy elhozzam őket Hardzsijevtől – fájó hystória.

Miközben én Taruszában és Pszkovban éltem, ismerőseim Rája Orlova kezdeményezésére elkezdtek újból a letelepedési engedélyem után járni. Rögvest bekapcsolódott az ügybe Frida Vigdorova is, akinek vastürelme volt az efféle dolgokhoz. Ha kidobták az egyik ajtón, bement a másikon, rá tudta venni az embereket, hogy levelet írjanak, telefonáljanak, kérjenek és követeljenek... Bevonta a segítők sorában Simonovot, Marsakot, Ahmatovát, Ehrenburgot és még sok más embert. Vigdorova „közvetlen kapcsolatát” az *Izvesztyija* munkatársai jelentették. Néhány év múlva törekvéseit siker koronázta: egyszer csak két fontos ember összefutott a nómenklatúra számára fenntartott fürdőben, csevegés közben szóba hozták az ügyemet, és egy hónap múlva megvolt a letelepedési engedély. A letelepedési engedély különben önálló szoba megszerzésére nem jogosított fel, csupán arra, hogy Vaszilisza Sklovskajánál lakjak. Lényegében továbbra sem volt hol laknom, s a moszkvai letelepedési engedélyben gyönyörködve Taruszában éltem tovább.

A következő, eposzba illő história a lakás megszerzésével függött össze. Ezt Natasa Sz. a barátai segítségét felhasználva járta ki. Otten értesített elsőnek arról, hogy van lehetőség szövetkezeti lakás szerzésére. Pontosabban: valaki mondta neki, hogy van ilyen lehetőség, de ő a nevemben eleve visszamondta: „Véleményem szerint nincs értelme Moszkvában élnie. Nem való magának a nagyvilági élet...” Erre nagy patáliát csaptam, mire felhívta Natasát. A lakásszerzéssel kapcsolatos papírugyeket Kolja intézte – a vásárláshoz szükséges engedélyt és még ezer apró dolgot –, s szokása szerint megrázta a szakállát, és csodálatos orgánumával elbűvölte a hivatalnokokat. Fridát az első száz sikertelen kísérlet után így vigasztaltam: „Ugyan már, ne keseredjen el, én egy engedély nélküli Reménység vagyok!” [A Nagyezsda név magyarul reményt jelent. – A ford.] Később én is hinni kezdtem a sikerben, de a lakásnak még a gondolatát is tudatosan elhessegettem magamtól. Csak akkor néztem meg, mikor az új ház lakóközösségének a vezetősége a lakásszövetkezet tagjainak kiadta a beköltözési engedélyeket. Három nap múlva beköltöztem, és egy nap alatt megvettem a szükséges bútorokat. Majdnem elfelejtettem leírni, hogy az első részlet befizetéséhez a pénzt Simonovtól kaptam kölcsön. Előzőleg Szimonov az Irodalmi Alaptól próbált nekem hitelt szerezni, kezességet vállalt a visszafizetésre is, de az írószervezetek mint mindig, most sem engedtek a negyvennyolcból, és nem adtak pénzt. Liginnek szintén volt némi szerepe az elutasításban. Frida ezekben az években még egy másik írószövetségi kedvezményt is kijárt nekem: igénybe vehettem az Irodalmi Alap kórházát, amire – mint az Irodalmi Alap tagja özvegyének – abszolút és megfellebbezhetetlen jogom volt. Több ezer levélre volt ehhez is szükség, míg végre nyilvántartásba vettek. Bár lehet, hogy ebből a jegyzékből hamarosan kikerülök... A lakás- és kórházügyben íródott milliárdnyi levél közül a legdühödtebb hangúakat Pausztovszkij írta. Minden köntörfalazás nélkül leírta azt, ha már az írók tehetetlenül szemlélték Mandelstam meggyilkolását, legalább az özvegyén segítsenek. Még az ügyemben buzgólkodókat is annyira meglepték Pausztovszkij levelei, hogy nem merték őket az asztalfiókból kiadni. Ezt a jegyzést arra az eshetőségre szánom, ha netán ezek a levelek elkallódnának.

1966 novemberében költöztem be a moszkvai lakásba. A hagyaték sorsának kérdése így újból aktuálissá vált. Miután több éven át ezektől a papiroktól elszakítva éltem, a sorsuk iránti aggodalomtól gyakran még éjszaka is felriadtam. Hardzsijevet mégsem kerestem fel azonnal, mert akkoriban nagyon nehéz helyzetben volt – nem volt sem munkája, sem nyugdíja. 1967 januárjában már rendbe jöttek a dolgai, s ekkor közöltem vele az elhatározásomat, mely szerint az összes nála lévő kéziratról fényképmásolatot áll szándékomban készíttetni. Az eredeti kéziratokat nála hagytam volna, csak a másolatokat kívántam magamhoz venni. Hardzsijev erősködött, hogy ne tegyem ezt, de én kitartottam az elhatározásom mellett. Attól félt, hogy a fényképész ellopja a filmet, s a másolatok különböző gyűjteményekbe kerülnek. Ebben én nem láttam semmiféle rosszat, de ennek ellenére adtam neki három hónapot, hogy ezalatt találjon olyan fényképészt, akiben tökéletesen megbízik.

Elteelt a három hónap, de Hardzsijev nem jelentkezett a fényképésszel. Sőt Szasa Morozovon keresztül figyelmeztetett, hogy soha többé egy ujjal sem nyúl hozzá a Mandelstam-kéziratokhoz, ha magamhoz veszem a nála lévő anyagokat. Igaz, gyakran mondogattam Hardzsijevnek, hogy jó lenne, ha nemcsak a publikálásra kerülő Mandelstam-szövegeket készítené elő, hanem az összeset. Mikor a hagyatékról készülő másolatról esett szó, azt ígérte, hogy az összes nála lévő szöveget előkészíti közlésre, s be- tesz még harminc szöveget a kiadásra szánt kötetbe. A kiadóban azonban kiderült,

hogy a kötetbe pluszként csak a VERSEK AZ ISMERETLEN KATONÁRÓL ciklust akarja beválogatni. Szasa Morozov időről időre – miközben Hardzsijev érdemeit hangoztatta – elejtett néhány szót arról is, hogy Hardzsijev milyen „új” felfedezéseket tett. Felfedezései módfelett megijesztettek engem, és arra az elhatározásra jutottam, hogy mielőbb el kell venni tőle a hagyatékot. Az egyik ilyen „felfedezése” például az volt, hogy a kötetbe nem veszi be a VERSEK AZ ISMERETLEN KATONÁRÓL utolsó versszakát. Józan ésszel felfoghatatlan, hogy mi készítette erre. Jóformán egyetlen mű sem maradt fenn O. M. kézírásával lejegyezve, nemcsak az „Ismeretlen katona...” Ezenkívül Hardzsijevnek emlékeznie kellett O. M. felolvasására, ahol elhangzott az utolsó versszak is... Az látszik valószínűnek, hogy csak az én Moszkvából hozott szövegeimet akarta kiadatni, nem törődve azzal, hogy ezek nem a végleges változatok. Ez történt a BESZÉLGETÉS DANTÉRÓL szövegével is. Nála a tölem megőrzésre kapott kézirat volt. Egyéb-ként ez a kézirat csupán a véletlennek köszönhette a fennmaradását. Az evakuációba Hardzsijev nem vitte magával a kéziratokat, a veszélyes években pedig egyáltalán nem törődött velük. Hardzsijev kéziratából hiányzott a mottó, s ezért azon erősködött, hogy Szasa Morozov okvetlenül mottó nélkül adja ki az esszét, az ő kézírata alapján. Nem törődött azzal, hogy kézírata csupán egyike volt a változatoknak.

Ekkor jutottam arra a meggyőződésre, hogy nem szabad a kéziratokat egy emberre bízni. Amíg élek, ez nem probléma, de halálom után jóval bonyolultabb lesz a helyzet. Félek Mandelstam kisajátításától, s ez mindennél jobban fenyegeti őt... Hardzsijev úgy tekinti a kéziratokat, mint egy átlagos szerkesztő, s mindezt bonyolítja még betegsége. Hardzsijev fő támogatói Emma Gernstejn és Iszakovics. Emma úgy véli, hogy idegeneket nem szabad beavatni a szerkesztés titkaiba. Iszakovics véleménye szerint Hardzsijev fő erénye, hogy nem mutatta meg senkinek a kéziratokat, noha tizenegy évig ült rajtuk. Ha rajta múlt volna, ma senki sem ismerné Mandelstam verseit, s a kötetében olyan versek jelentek volna meg, melyek korábban sem a folyóiratok, sem a szájhagyomány révén nem terjedhettek volna. Hardzsijev olyan remekül tartotta a „szerkesztői titkot”, hogy én mind a mai napig nem ismerem a tervezett kötet anyagát.

- Egy dolgot azonban tudok: Mandelstamtól mindig idegen volt a kisajátítás gondolata és a tulajdon bárminemű fajtája. Azt az ötletet is enyhén szólva aljasnak tartanám, hogy vegyük el a kéziratokat Hardzsijevtől, és többé ne nyúlhasson hozzájuk. Megengedhetetlennek tartom a kizárólagos rendelkezést a hagyaték felett: magamnak sem engednék meg ilyesmit, még kevésbé Hardzsijevnek. Hardzsijevnek a versekhez írott jegyzeteit nem ismerem. Annát jogosan háborította föl Hardzsijev azon igyekezete, hogy jegyzeteiben kidomborítsa Mandelstam és Majakovszkij kapcsolatát, s közben Annáról egy szót sem ejtett. Magától értetődik, hogy ezt a tendenciózusságot mélyen megvetem.

Annak idején azért bocsátottam Hardzsijev rendelkezésére a kéziratokat, mert kényszerű okokból Moszkvától távol kellett élnem, a könyvet pedig okvetlenül meg kellett csinálni. Tudtam, hogy Hardzsijev beteg ember, de hittem O. M. verseihez való tiszteletteljes viszonyában. Nagyon elkésérít, hogy Hardzsijev nem adta vissza az összes kéziratot, és félek, hogy később nehéz lesz majd előbányászni, ha nem eleve lehetetlen mindazt, ami nála maradt. Majd meglátjuk.

Miután megnéztem a hagyatékot, meggyőződtem siralmas állapotáról, s tudom, hogy az én ismereteim és a szövegekhez fűzött jegyzeteim nélkül nem lehet vele mit kezdeni. Az 1930 és 37 között keletkezett versek mindegyikéhez okvetlenül szükségem a magyarázó jegyzetek. Ezenkívül nincs minden vers megmentve. A szövegeket

nem a szokványos módon, csak a kéziratokat és a szerző tisztázatait (végleges változatait) – belőlük, sajnos, nagyon kevés maradt – összevetve lehet rekonstruálni. Szerencsére megőrződtek az „albumok”, és én is emlékszem még valamire O. M. megjegyzéseiből. A szövegek helyreállításának ez az egyetlen útja. Más útja nincs, ahogy nem volt más olyan korszak sem, mint a miénk.

Imre Flóra

A SVET ILIJÁT HOGY SZERETTEM

a Svet Iliját hogy szerettem
ablakban álltunk este volt
az emlékezés mint a tenger
kavicsot görget partra hord

áttetsző zöldje és a hegy
halványkék mészkő sziklatömbje
milyen mélyenincs a szemed
belchullni abba a zöldbe

örvény hogy szerettem a várost
vakító fehér falait
ne nézz rám vajon mennyi áll most
mennyire gyorsan őszül itt

tűcsóksikolytól hangos este
hűvösödik borzong a bőr
a volt a van egymásba veszve
ha túl hát túl minden időn

beomlott föld amerre jártam
a pálmafákra ki vigyáz
aranyhajad az éjszakában
már-már testetlen lobogás

visszatérni a tengeren
tajtékos csond milyen hajóval
örvény az emlék jeltelen
visszatérni de hova honnan

Várady Szabolcs

SZELLEMHANGOK A RÁDIÓBÓL

Orbán Ottónak

Még el sem ütötte az éjfelet,
 és lámcsak e hangok, e szellemek.
 Váratlan vendég ez a két halott.
 De hát hova mentek? Várjatok!
 Mióta is nem voltam veletek?
 Lehettem volna. Most már nem lehet.
 Aki itt marad, írmagnak marad itt.
 Kettőt megidézni a harmadik.
 És egy, aki hallgat, a hallgató,
 akiből némán szivárog a szó.
 Mióta is? Mióta nem? Mióta?
 De most a hangjuk. A hang mivolta.

Fátyolos, dallamos gyászhanghordozás,
 ön- és közfájdalmú emberi esendőség:
 ó, hát igen, Zelk, ki lehetne más?
 De nem hittem, hogy így megilletődnék.
 S ez az érdes-bús basszus! Dünnyögés? Ária?
 Hol volt hol nem volt kóbor macska Kormos.
 Nem tévesztheti el senki emberfia.
 Még egyszer az idő ilyet ugyan mikor hoz?

Költők, mondhatnám: „ahogy a mesében” –
 képzelhet-e költőbbet képzelet?
 És én barátjuk is lehettem volna éppen.
 Lehettem volna, és már nem lehet.
 A torkomban olyan keserű íz ez!
 Mert szólnak ők, s mi tagadás, a szívhez.
 Abban a réges-régi értelemben,
 amitől meggyűlik a könny a szemben,
 ami gyönyörködtetve fáj,
 szegény Yorick, halott sirály,
 akiket most te megidéztél,
 amikor mindjárt itt az éjfél,
 akikhez nem fértem közel,
 akiknek te sem mondtad el,
 amit talán nem is lehet,
 ahogy én sem tudom neked.

FIGYELŐ

„KÖDMOSTA MESSZI MAJOROK PEST LUTETIA KÖVEI FELEDNEK”

Kormos István: *Rigó kiált fölöttem*

Válogatta és szerkesztette Parancs János

Orpheusz Könyvek, 1991. 112 oldal, 196 Ft

1. Mottó:

Hol mi a kö?

Szerkesztő Kend!

Lehetnék tán

SZEMÉLYESEBB?

Nosza! Peló-

Fi II-től!

[javallott megoldás:]

(Szólhatnék tán

személ'esen?)

(egy feltételezett, de leginkább
csak elképzelt K. I. gyűjtötte
Gyöngyszem-antológiából)

2. Nevek, címek, dátumok és képek – összefoglalhatatlanul

Utolsó fényképén, amely Korniss Dezső legendás hatvani verniszsátsán készült 1977. október 2-án, már „halálba néz”. A kép tanúsága szerint az akkor még csupa élet Szécsi Margittal vált szót az egyik „kornissi pásztor”. A másik a megnyitót celebrálja. Ez a szomorú Yorick-arc, mondom, távolabbra néz, s lát néhány nappal odábbra, ama vértanús nap, október 6-a estéjére. S itt valóban Yves MONTAND-ábrázatú! A kitűnő kolozsvári költő, Király László írta le valahol, miképp adta elő Cormieux úr ebbéli „tapasztalatát” a kivilágítatlan Continental főportásával, majd a Kányádiékhoz fuvarozó taxissal, akik a folhajtott gallérban franciául rendelkező urat a híres énekes-filmszínésznek nézték. Kányádiékhoz különben egy nagy doboz mosóporral állított be, s hamarosan visszatérve a szálloda halljába, a reá várakozó és közben adomázó író, költő barátait „mosta le” ezzel a „történettel”. Fény lett ott és melegség. Abban az áram- és fűtéstakarékos időben, anno Domi-

ni – talán – 1975! Az említett fénykép Kórhya Kálmán nagyszerű felvétele, amely megtalálható a költő életéről összeállított KÉPES-KÖNYV-ben.

Amikor e sorokat papírra vetem, nem tudok szabadulni az előttem feketén villogó naptári dátumtól. Január 30-a van, csütörtök (akkor hétfő volt); tizennégy éve ezen a napon halt meg a másik „kornissi pásztor”, Nagy László. Az a Nagy László, aki alig három hónappal korábban, a „dupla kaszás” esztendő októberében így szólt Kormos István „lecsatlant fodelű” koporsója előtt: „Páratlan versbeszéd az övé a hazában. Diákos, kópés, göbés, finloros meg fricskás kezdettől végig. A végzetig egyre sokrétebb, drúsabb, de egyöntetű. Örök elevenység, mert megtrögzöttén sohase elemez, így eleve elretentti héthatáron túlra az unalmat. Ez a hang a bánat, a tragikum közegében szakadékot jár, s kiállja a próbát, nem kacérkodik a reménnyel, mégis reményt ad. Győztes kormosi hang.”

A lényeg legtömörebben itt van; s igazolják eminensen a versek. Az *összes versek*, meg most ez a *válogatott kötet** is – Parancs János avatott munkája –, melynek címadó verse, nagyon találóan, még életében megjelent kötetének, az N. N. Bolyongásai-nak záródarabja. Ötvenévesen írta, már mindennel számot vetve, szomorú derűvel; de magabizós öntudattal. Mintha sejtette volna, hogy még maradt néhány teremtmény esztendő a nagy „bokaösszeverés”, vagy ahogy az egyik „oldalági” költő rokona, Jékely írta: „a stri hapták” előtt, hogy aztán következessenek a szándéktalan túlvilági üzenetek, betakarítások. Értem ezt úgy: a halála utáni könyvek, a mégis „titokban hűségeskedő” megszólítások: világgá bolyongásainak, hallgatásainak, majd visszatéréseinek csodái.

Egy leltározó hajlamú filosz akár sorolhatná is – az újra meg újra kiadott, gyermeknek szóló remek könyvei mellett – a következőket: VERSEI, Szépirodalmi, 1979; A

* A szerkesztő a terjedelem kényszerű kötöttsége ellenére is fájlalja egy vers hiányát – a SÁRGA ESŐ-ét

VASMOZSÁR TÖRŐJE ALATT (prózaírók), Szépirodalmi, 1982; SZEGÉNY YORICK (az 1971-es kötet hasonmás kiadása, csak éppen fölékesítve Csohány Kálmán ihletett rajzaival), Salgótarjáni Tanács és Múzeum, 1984; NAKONXIPÁNBAN HULL A HÓ (összes versei a Gyongyszem sorozatban), Móra, 1985; EGY KERESZTLEVÉL HÁTÁRA (versek, prózák, vallo-mások és képek halálának 10. évfordulójára), Móra, 1987. Feltétlenül megemlítendő AZ ÖRVÉNYLŐ SZÍVÓ VANDOR című kötet – Rad-nóti Emlékbizottság és Irodalmi Társaság, Győr, 1985 –, amelyben a róla szóló, neki ajánlott versek gyülekeznek, persze nem tel-jes számban. Így is a versek sokasága jócskán meghaladta az Ő életművét. Rég halottak, élő klasszikusok és költősuhanok a világ minden tájáról tisztelnek. Tanulságos név-sor, s ha a T betűnél vagyunk, akkor mond-juk is talán: Tolnai Ottó, Tűz Tamás, Thinsz Géza... s folytathatnánk a hazaiakkal. Kormos már életében is kajánul kérdezgette: „Barátocskáim, költő vagyok vagy műzsa?” Tudjuk, az igazi költői személyiség mindig ih-letradó. Kormosnál kivételesen érvényesült ez, s irigyei ha voltak vagy vannak még, ugyancsak kereshetik az önkéntes vallomá-sok titkát. Titok nincs: benne van az ember és költő egymásra rímelő természetében s így lényeg szerinti oeuvre-jében.

Kormos István „letára” csöppet sem filo-lógusi. Sorsát, addigi költői pályáját így fogal-mazza a kényszerű hallgatás éveit követően, valamikor a hatvanas évek közepén: „*Sétálni* *sistergő parázon / megtanultam: lehel / Elviselem* *magányom: / rámégelt ingemet.*” Vagy orpheuszi panaszos szólamát zengette ki dacos önérzet-tel, s mintegy jogos költői jussát is visszape-relve mindenféle hatalmaktól: „*...öklöm rán-gását letagadtam / nem fordultam meg! nem igaz! / szétrúgott muzsikámra mondom.*”

3. Nézzük közelebbről!

De a sorsazonosságot, árvaságot és a talentu-mos tehetséget „egyenes ágon” József Attilá-tól és Sinkától, „*törvényes rokonaitól*” örökölte meg. És persze Villon Ferencről, Chaucertől, Burnstól, Weörestől és Jékelytől; s az e szá-zadi modern franciáktól, Max Jacobtól, Fré-naud-tól, akiktől csak kellett, s ami csak kel-lelt, hogy valójában szabadon és „*szíjas szikár-sággal*” csak a maga ura legyen.

Mert az látható, hogy Kormost elég ha-szontalan foglalatosság és teoretikus buzga-lom lenne belegyömöszölni valami szögletes idomba. A kockába záró tudós versfaggató jó hírét kockáztatná, s előbb-utóbb úgyis felad-ná a játékot. Nem kétséges, hogy ki győzne itt; aki győzni szokott! Az „elevenségével” és váratlanságaival hódító vers, ahogy Weöres mondaná: a gerincvelőt is megszavaztató vé-lekedésével. Már a fiatal Kormosról jövőbe-látóan és találóan éppen a legjobb költők szóltak, akiknek érthetően szemük és fülük volt a versre. Így Szabó Lőrinc, rátestálva né-hány ifjúkori verse alapján a „*népi szürrealiz-must*”. Füst Milán meg „*a világok varázslására*” bármikor képes poétát látta benne.

Kormos ösztönösen (és tudatosan is) ma-gaénak vallhatta azt az ómexikói megfogal-mazást, miszerint a költészet attól költészet, ha úgy viselkednek a versben a szavak, mint-ha először találkoznának. Amikor nála a bel-ső iránytű és mérleg pontosan s elegánsan működik a mindent eldöntő arány és mérték kérdésében. A versek hosszát mindig kont-rollálja az ihletadó perc vagy az emlékezés delejes ereje, ami eldönti a szigorúan vett formát is. S ebből a megfontolásból szervesen nő ki a formaváltozatok biztos kezelése, sőt merész elegyítése vagy túljátszása. Az örök meglepetések, ahogy az ősi nyolcasok vagy kalevalarímusok, monotoníák pendülnek át az időmértékes terrénokra; majd a versszervező erő a már-már andalítóan san-zonosra vett dalok végét borigatja össze és nyesi le éles csapásokkal. Mint egy akadály-tutó fenomen, aki betéve tudja, érzi minden akadály magasságát és a vizesárok szélessé-gét, de kedvvel – itt-ott – felborigatja őket, s a vízbe fröcskölődni beletoccsan, de így is győztesen ér a célba. Mintha közben élvezni akarta volna azt is, hogy izgulunk érte, mert testi valóságában találkozott az akadályokkal és a csillámló vizekkel. Tökéletes képek ma-radnak erről a futásról, a képek villódzó egy-másba forrása; átkötések, izgalmas melléren-delések s az örökös paralelizálás. Mint lénye-gi és teremtetett valóság.

Szigetköz és Normandia állandóan egy-másban tükröződik, amikor már az átgondo-lásra és számvetésre kész élet kínálja költé-szetté magát. Micsoda versek hullámszanak az ásványrári Duna-ágtól a nagy Óceánig!

Oda-vissza. Mert a költő szabadsága és képzelete lehetővé teszi, hogy a vers valóságosan is „szabadjegy” legyen az ilyen célzatú közlekedésben. Megkapó, ahogy egy francia helység vagy személynév, egy félmondat maga köré rántja az iuthoni ellenpontokat. Mint amikor egy kiálló korallsziget körül robajlik a tenger; sistereg, izzik és ködpárába tűnik végül a vers sajátos lüktetése. Hogy aztán partra érhesen maga a költő, jelentvén: „*Én úszni tudtam minden gyilkos hullámmzásban*”; s ha nem, akkor „*vonszoltak piros delfinek*”. A néhány soros versekben ugyanaz az erő van, mint az anyasírató, a kubikostalicskát megénekelő és az óceánumi, nakonxipáni hosszabakban. És szövegükben hamis szálak, de még idegen „szöszök” sem mutatkoznak.

4. Verhetetlenül, utánozhatatlanul és persze – halhatatlanul

Elfogultságomat, mint az egyik lehetséges objektívítást, természetesen vállalom. De előbb Őt idézem: „*A legfőbb baj, hogy meghalok / hogy nem lehetek halhatatlan*”. Ez például nem igaz. Mert nem halt meg, és néha, ha nagyon muszáj volt mindenfajta janicsárok miatt, hát szokott lódítani. Különben is: a pálya, ez a földi: csak salakos. De az igazin, a füvesen mindenképp ott van. Benne a halhatatlan és verhetetlen és főleg! utánozhatatlan 11-ben! Ahogy mondta róla – itt földi életében – Z. Z.: „*a csatársor kerékkötője*”, aztán írta róla B. S., hogy a „*költők összekötője*”. De bizonyára ott is a leglehetőlenebb helyzetekből vágja ki magát. Helyzetnek alig nevezhető pillanatokban írja a felejtésen győzelmeskedő verseit, melyek – egyre inkább látható már – tökéletesek. Tokéletesen idődenek.

Nagy Gáspár

VALÓSÁG ÉS KÖLTÉSZET ÖSSZHANGJA FELÉ

Marsall László: *Holdraforgó*

Orpheusz Könyvek, 1989. 382 oldal, 198 Ft

A HOLDRAFORGÓ bő vénájú, az öt érzék tapasztalataira mohó, a mozgalmas életre nyitott költő gyűjteményes kötete.

Közönség és kritikai közös hiedelme, hogy egy-egy költő poétikáját tervszerű elhatárolásból származtatják. A költői én és az alkotó ember korántsem azonos, de még az sem eltekintendő dolga, hogy mekkora a távolság az életrajzi és a művekből kibontakozó személyiség között. Ez a távolság Marsall László, az ember és a költő közt kicsiny. Aki az életet mindennapi előadásnak, sőt változatos dramaturgiájú kalandok színterének fogja föl, annak lírai tanúságtétele is dús és áradó, olykor tetézettségű és parttalanabb a kellesténél. Ugyanakkor a költő, akit a heves élmények folyamatosan megkeresnek, önmagát az élet bajnokának tekinü, lírája a megnőtt én forrongásának krónikája, igazi vallomások költészet.

Ez az arcmás a pályakezdő Marsallé, a zajló világban és háborgó énjében egyaránt gyönyörködő lírikusé. Tehetsége már induláskor nyilvánvaló volt: ezt tanúsította örökmozgó képi látása, fölhangolt képzettársító hajlama, kifogyhatatlan verbális leleménye. Ne gondoljuk azonban, hogy a fiatal Marsall megjelenítőkészsége csupán egy ösztönös alkát megfigyelőképességével azonos. Animisztikus tárgyi vizualitása és teremtor képzelete egymást erősíti, kölcsönhatásuk gyakran az emlékezőnek a látványban testet öltött megrendülését fejezi ki: „*Külgém feje / hintázó galamb / padlaserendán gyerekkori léptek*” (KÜT ÉS GALAMB). Itt érzékelés meg képzelgés együttese, Marsall szavával „*a valálkozás csodája*” két ellentétes pólust kapcsol áramkörbe, s teljesedik ki az egész versben s még sok költeményében a lírai megnyilatkozás összetettebb kompozíciójává.

Mi sem természetesebb, hogy ez az önsemlélő, egyszersmind a világra éhes magatartás a szerelmi lírában találja meg legszerencsésebben megragadható tárgyát. De a vágy meg a szenvedély húrján akkor tudja a

zavartalan költőiséget megszólaltatni, amikor a szerelem rejtettebb jelenségeinek is hangot ad. **BESZÉLNI ÉJSZAKÁKON ÁT:** természeti analógiákkal a mánornak a lelkek párosodásába átcsapó erejét drámai monológban vetíti ki; **KEZEDNEK ELHISZEM:** az egymásra találó férfi és nő vívódását a legegyszerűbb teső érintkezésben is lírai belső beszéde sóhajtja el; **A CSÖND ANYANYELVE:** az anya hasára hajló apa magzatának életjeleit hallgatja: ez a néhány soros életkép remeklés. A személyes történelmének megvallására amúgy fölöttébb ihletett költő csak évek múlva érkezik el oda, hogy, mint majd az **ONÍ!!!-ban**, erotikus élményeit ujjongó nyíltsággal, mégis a megismerő rácsodálkozás pátozával hírlelje.

Költői remek a *meglepő és a szükségszerű* összhangjából szoktak megszületni. Pályája elején Marsall ezt aligha látta így. Kamaszosan dőzsölt a nyers naturalizmus felsorolásában, boldog vagabundként élt és visszaelt a csibész- és népnyelvi szókinccsel s persze mögöttes tapasztalataival is, sőt képzett matematikusként olykor költészete tárgyává tette, a költői műhely lehetőségeit félretéve, természettudományos ismereteit. Pedig aritmetikai rendszerérzékenysége és geometriai alakérzéke máskülönben terméketlen nyelvi és szemléleti rögcsméinek leleményes megmintázásában már egy-egy verbó vers erejéig érvényesült. Ezt a bőbeszédű költőt kezdettől csábította a töredékes kijelentések sorjáztatása. Ungaretű vagy Reverdy fragmentált mondatait a követő csönd fölerősíti, és csupasz közléseik egyértelmű, noha olykor polivalens kiegészítést vonzanak. A fiatal Marsall nem egy versét a torzó mondatok átláthatatlan szövevénné bonyolítják, viszont **INTERUPTUS** című kitűnő versében egy félig képzelt, félig való szeretkezés eseteleírását egy öregasszonynak a jeleneten ismételt alkalmatlankodó fölbugkanásával szakítja meg, s így a töredékesség kifejezéséhez magasabb művészi szerepet rendel. Barokkos dikciója részletező és bizony *naturális* leírással, de a művészi érték tartományában epizálja a szeretkezés önkívületét a tág lélegzetű **„AMATORES TE SALUTANT-ban**, amelyet Lator László arra hoz példának, hogy „a szerelem érzéki mámore és ajzott spirítuálisága” társul Marsall erotikus lírájában. Egészen más valóságsszemléletből indul ki egy másik korai antológiada-

rabja, **AZ ÁLLATÖV ARTISTÁJA**, mely egy szél-sóséges gimnasztikai mutatványt rajzol meg úgy, mint a természet törvényeit döngető indulást *belső végtelenségünkbe*: vajon nem a matematikán iskolázott elme testiesíti így a tapasztalatnál hatalmasabb lehetőséget a szimbolika formanyelvén?

Gottfried Benn vallotta, hogy minden költő, ha érdemes erre a rangra, öt-hat maradandó versben fogalmazza meg önmagát, legfeljebb haláláig sem tudja, melyik fél tucat alkotásával azonosítja majd. A **HOLDRAFORGÓ** első harmadában tucarnyi kiemelkedő vers is akad, nem kevésbé igaz azonban, hogy sok a túlírt, a nyersségben öncélúan tobzódó alkotás, bizonyítva, hogy ez a gazdag anyagú lírikus, világos koponya ekkor még nem eszmélt se legsajátabb tárgyára, se alkátára.

Egyáltalán nem váratlan, hogy egy eseményekre és emberekre kíváncsi írástudó ezután a drámai műnimmel is próbálkozott. „Játéka” és misztériuma, sőt „*buffo misztérium-játéka*”, három idevágó kísérlete is mindenekelőtt az asszociatív lírikus, illetve az ellesett párbeszédre fogékony szerző erejéről tanúskodik, ám e kettőt magasabb elvű feszültség nem ötvözi, a három drámai próba nem igazolja a szerző előadásra szánt elképzeléseit.

Drámáinak is kolonca a mértéktelen szóáradat, a közléskényszer. Mindamelllett épp aligha gáncstalan drámái nyilvánítják ki határozottan Marsall iróniáját, humorát, tréfálkozó hajlamát. Az igazsághoz tartozik, hogy zuhogó kollokvialis élőbeszéde más értékeket is felszínre hoz, például a **REKVIEM MEGTAGADÁSA** csaknem kétszáz sora élők és holtak viszonyának lélektani furcsaságait, egzisztenciális paradoxonait, társadalmi álságait, s mindezt számos megjelenítő rajzolatban és, sajnos, ismét egymásra halmozott, a merész eszmefűzéseket, beleélésre valló meglátásokat elfedő mondatözön hekatombájában.

De talán ezen az úton jár minden olyan költő, akinek az élet fontosabb a műnél, a mindennapi, különös eset magánál a költészetnél. Berda hamar folismerte egyikben a másikat, a gyalogos tapasztalatban a szépet, az egyszerű örömben a költői ünnepet. Marsall vargabetűkön át jutott el az öneszméletig, bár még átmeneti időre sem írt öntudatlan

költőként. Bizonyosság erre Csokonaihoz szálló fűszeres költői védírata, mely kiállás a stílus dárídója, a telhetetlen képi látás mellett, s ugyanakkor a néven nevező, klasszikus poétika szatírája: „*Ha módi a kopár forma, / sehol bodor sem cikornya, / ha a vers pár csont-golyó, / ha tetszik, hogy összekoccan, / mandíneres fül-sarokban / csontváz táncol jár a szó; / Szavak fickós forttyogása*”.

A férfikor nyarába lépő költő a „civil” kalandok csodáin edzett, örök fickós életformájának foglalkozásbeli élményeiből és fejlődés-regény hőiséhez illő benyomásaiból verseit hosszú évekig karneváli forgataggá duzzasztja, és mivel, hogy saját szavával éljek, ez a kóricáló alkat „poeta doctus” is, képzeeteinek összkarát a Balassi-strófától az *ottava rima*ig terjedő, széles ritmikai-szerkezeti skálára hangszereli. Ez a költői *tutti* mindig pazarló és gyakran túlbonyolított, mert alkotójuk dűskál a nyelvi archaizmusokban és az argotban, ugyanakkor fogalmai egyetlen versen belül is folyamatosan csalinkáznak irodalmi utalásoktól Fossbury magasugróstílusán, a rovartársadalom és a török világ motívumain át a modern fizika nagyjaiig, s mindezt olasz, spanyol szavakkal, sorokkal megtűzdelt *makarónnyelven* megfogalmazva (LEGENDA SZÉLMALOMRÓL). Vaskos élcelődést és derűs eroukát váltogató játékosága még Marsall kedves költői ötleteit is szétfeszíti, így az ábécé betűit egy különben remekül elgondolt, apró tárgyi jelenetekkel meglevenített életképben (AZ ÁBÉCÉS KÖNYV MARGÓJÁRA). Egykét megkapó költeménye mégis jelzi már, szemlélete érlelődik. Jó példa rá a SÖTÉT ÉS VILÁGOS, mely az emberi igyekezetek, kombinációk, erőpróbák keserves és kudarcra fenyegetett összjátékát a sakkjátszma analógiájával egy teljes kör, egy mikrokozmosz beírásának sugallja. Ennek a metaforarendszernek a visszfényében a véletlen esélye elleni harcra saját szókinszú, külön világmintá mustrájaként a jelkép törvényszerűségét szabja rá.

Költői fejlődésébe a személyes tragédia szól bele: fiának halála a gyász nagyságával áthatott versekre ihlette. A megrendült lélek folyamatrajzát különböző beszédhelyzetekben, könyörtelen önelemzéssel tárja föl. Nyomasztó, mégis ékesszóló szimbolikájú rémálomnak (LÓTT MADÁR MEGRÁGHATATLAN SZÍ-

VÉT FORGATOM A SZÁMBAN) lidérces lánysze-replője fejére apai vesztesége: a vízi kataszt-rófa öngyötörően élethű drámáját olvassa (TORKOMBAN FOROG). A percenként öregítő elmagányosodás szituációjában a testi-lelki állapotnak a baljós környezet (daganat-kór-ház) látható történéseivel felelgető leírása a céljavesztett élet sorvadását érzékelteti (ÜLNI AZ ABLAK ELÓTT). Fantaszükös, hallucinatív vízióban a balatoni halál folyamatát a mély vízi hal látószögéből festi horrorképsorrrá (SZEMTŐL SZEMBEN). Egy régi emlékkép nyugtalanító motívumára a tehetetlen álombeli s a még reménytelenebbé, mert jövőtlenné vált apai kézmozdulat mozzanatát fényképezve, a végzetesen magára maradt ember határ-helyzetét filmezi le (A KEZÉT KERESTEM). A szenvedés présében kiformált vallomás, a legnyomorultabb élőlényhez, a kivetit kutyá-hoz sóvárgó társkeresés, szellemidézés elár-vult ruhadarabok, gazdátlanlanná vált tárgyak gyöngéden elősorolt leltárából: mind a kor-társ magyar líra maradandó elégiáinak füzé-re, együtt a lelki pusztulás önkínzó művé-szettel megrajzolt térképe.

A helyrehozhatatlan tragikum után a korábban életvidám, fenegyerek kedélyből megint felszökik, sőt túlhabzik egyik ihletfor-rása: az archaizáló, pszeudo-litániától a bal-ladáig terjedő skálán tarka, legénykedő hangnemben penget verseket. Pedig ha olykor szellemi nyugtalanságának eszmélkedése alakot ad, s emezi párját ritkító érzékletessé-gével ábrázolja, hetyke közvetlensége és létél-ménye emlékezetes sorokban ötvöződik: „*Az időben együtt gyaloglóknak / túl hosszú vagy túl rövid a lába / előrefutnak vagy elmaradoznak / véli mind: élttem hiába – nem hiába. / Múltjából ki tép*”. A húsvéti tojás pingálását az anyaszeretet és a kíváncsiság olyan aprólékos figyelemével részletezi, hogy leírása önmagában is megej-tő, de teremtő képzelete továbbragadja, s a kifűjt héj vég nélküli teljességében a lét ha-tárlanságát ismeri föl és hirdeti (EGY VILÁG MINTÁJA).

Művészetének csúcára a NEGYVENEGY ÖREGEK (1988) című kötetével ért. Vágyako-zása a mulatságos élet sokfélesége után sze-nespincék és borozók bugyraiból roskadozó tanyákon keresztül egyetemi katedrák köze-lébe, a Parnasszusra vezette, s az emberek közti bókászásának útírajza ez a jellemké-

pekké árnyalt portrészorozat. Németalföldi mesterek realizmusával vetekedő éleslátását éli ki a furcsa, nemegyszer torz és meghök-kentő, de mindig kifejező s fizikai és viselkedési formákban, élőbeszéddel is egyénített sajátságokban. Vitalitásának ezekben a képmásokban maga a figura ad alakot: így alkotja meg végre költészetében Marsall az egyszerű és a szükségszerű egyensúlyát. Az arcképsorozatban valamennyi erőnye érvényre jut, megjelenítőkétsége éppúgy, mint gyors, vakmerő képzetfűzése, természettudományosan pontos észlelése, akárcsak elvonatkoztatásra ajzott lényeglátása. „Már öregember volt, amikor megismertem, / büdös, mint a rókahyuk és szemében / mint kicsinyke bányatóban / meg nem rezdülő csillag” – így mutatja be, naturalista merészséggel egyik modelljét (A BOROS ÖREG). Egy másik, nem kevésbé élethű színre léptetéséből: „Tavasszal itt gurult el az ablakom alatt az özvegy / pedálos frászkarikán...” – regényíróhoz méltón összhangzó miliórajzzal teljesíti ki modelljének sorsát: „Összel házassodtunk a gesztenyefák / kicsi sündisznónak társaságában a kórházkertben”, hogy vállalt szerepéhez, a gézengúzéhoz illően, egy temetőlátogatással adjon csúfondáros végkicsengést portréjának (AZ ÁBRÁNDÓZÓ). A költői arc más műfaját sokféleképpen fogja föl, amikor szatirikus ábrázolását beleélő helyzetdallal vagy már-már tárgyiasított szellemképpel változtatja, az utóbbit A KIZÁRT ÖREG-ben.

Vállalkozásának legközelebbi rokona Edgar Lee Masters SPOON RIVER ANTOLÓGIÁ-ja, egy fiktív amerikai kisváros temetői épításmainak gyűjteménye. Csakhogy míg a sírfelirat, bár az eltávozott legendája csoportképpen és színes környezetrajzból bontakozik ki, beszédhelyzetéből következően míhdig epilógus, ezért a tanulságra, az egzisztenciális lelkére összpontosíthat, Marsall valamennyi modellje öregember, azaz egy beírt utat megtestesítő, ám még lezáratlan sors, ami így magukban a versekben még benne rezeg, más szóval váratlan további mozzanat lehetőségét rejti. A két kötet közt eltelt több mint hetven év múltán a két felfogás különbségében tükröződő változás fejeződik ki, a kerekre zárt expresszió mércéjével a függőben hagyott műalkotás eszménye áll szemben.

Rába György

A FOGADTATÁS

Péter Nádas: *Buch der Erinnerungen*

Fordította Hildegard Grosche

Rowohlt-Berlin, Berlin, 1991. 1308 oldal, 48 DM, 374,40 ÖS

A tavalyi év októberétől decemberéig az EM-LÉKIRATOK KÖNYVE német megjelenését a legtöbb jelentős német nyelvű napilap és igen sok kisebb is terjedelmes bírálattal ünnepelte. Erdemi recenzió olvasható a müncheni *Süddeutsche Zeitungban*, a berlini *Tageszeitungban* (a tazban), a *Frankfurter Allgemeine Zeitungban*, a *Frankfurter Rundschau*-ban, a *Kölner Stadt-Anzeigerben*, a *Stuttgarter Zeitungban*, a *Badische Zeitungban*, a *Saarbrücker Zeitungban*, a *Fränkische Landeszeitungban*, a *Neue Zürcher Zeitungban*, a bécsi *Die Presse*-ben és a *Standard*-ban stb. A hetilapok közül – többek között – jelentős kritika jelent meg a *Die Zeit*-ben. A szerzőt az osztrák állam díjjal koszorúzta, regénye idén januárban a negyedik, februárban pedig már az első helyen állt azon az ajánlólistán, amelyet hónapról hónapra huszonkilenc neves német irodalomkritikus – köztük Marcel Reich-Ranicki és Hellmuth Karasek – állít össze a *Südwestfunk*-nak. A regényt már harmadszor nyomják újra: a szeptemberi egy-hatezer után következett a januári hat-üzezer, majd a márciusi tíz-húszezer.

Magyar keblünk dagad. A recenziók recenzensét ezenkívül még sárga irigység is környezi. Képzelnék el, kedves olvasóim, mindegyik napilapkritika el tudja mondani (és el is mondja), miről szól a könyv! Mindegyik birtokában van azoknak a poétikai ismereteknek, amelyek segítségével jellemezni tudja. Mindegyiknek van valami ötete, javaslata arra a kulturális kontextusra, amelyben értelmezhető. Egyiknek-másiknak gondolata is van. Arról nem is szólva, hogy noha az elmúlt évekből jó néhány hazai könyveseményt említhetünk, arra nem emlékszem, hogy egy-két hónappal a megjelenés után több magyar napilap megemlékezett volna róla. Pedig – régi sirám – a megbízható, szolid zsurnálkritika nélkül a folyóiratok esszékriticizmusa csonka és ingatag.

A szemlélők általában nem ismerik beha-

tóan a magyar szcénát – persze a *Deutsches Allgemeines Sonntagsblatt* recenzense, Dalos György, a *Neue Zürcher* születésére nézve magyar és a magyar irodalmat régóta gyengéd-en pártfogoló kolumnistája, Eva Haldimann, valamint a szintűgy magyar származású német író és fordító, Zsuzsanna Gahse kivételével. Ők jól ismerik a regény honi recepcióját, Dalos idézi is Balassa Péter sorait a regényről. Ám a többiek leginkább csak a művet ismerhetik, s legfőképpen az EGY CSALÁDREGÉNY VÉGÉ-re emlékezhetnek, amely 1979-ben megjelent németül. Annál jellegzetesebb Nádas könyvének természetes integrálása a világirodalomba. Csak az igénytelen-nebb ismertetések tartják szükségesnek külön honorálni, hogy „a magyar Nádas Péter... egy darab világirodalmat alkotott... mely hézagatlanul illeszkedik az európai irodalomtörténet gazdag hagyományába”; a legtöbb kritika ezt magától értetődőnek tekint. Fontosabb, hogy – legalábbis explicit módon – a könyv német tematikája és a német kultúrához való viszonya sem áll a bírálatok homlokterében (a fejezetről fejezetre váltakozva kibontakozó három emlékirat közül kettő német földön játszódik, egy a századvég Vilmos császári világában, egy pedig a 70-es évek Kelet-Berlinjében). Holott ez kétféle kedvezőtlen formában is elképzelhető lett volna. Egyszer, mint a nagy kultúrának járó hübéradó bezsebelése, másszor, mint a saját kultúra féltékeny őrzése az idegen kezektől. Igaz, az utóbbi frusztráltabb kultúrákra jellemző, mint azt az 1986-os EMLÉKIRATOK-nál magyarul öt évvel korábban megjelent s lengyelre mindmáig le nem fordított lengyel tárgyú regény, AZ IKSZEK gyanakvó és barátságtalan lengyel fogadtatása példázza.

Ez persze nem jelenti azt, hogy ne észlelnék Thomas Mann hatását, sőt a századvégi rész, a Thomas Thoenissen-memoárok sajátos hommage-jellegét, mint ahogy az irodalmi rokonságok között fölmerül Musil, Broch, Joseph Rot, sőt Richard Beer-Hofmann neve, de Prousté is, találoán Jean Genet „szexuálisan nyitott regénytípusáé”, a leginkább zsurnalisztikai divatot csináló módon pedig (amennyiben a későbbi kritikák már ezt idézik vagy visszahangozzák) Flaubert-é – hogy ugyanis az EMLÉKIRATOK KÖNYVE lenne a magyar ÉRZELMEK ISKOLÁJA.

A három nagy memoár, a regény három „valósága” közül az időben legközelebb eső a kelet-berlini. „Mondhatnók, hogy a történet e szálán a másik két valóság konstellációja egyszerűen múlttá válik. Ám minél inkább behatol az olvasó a regény állítólagos labirintusába, annál inkább megvilágosul, hogy mindig ugyanarról a történetről van szó, hogy mindig ugyanaz tér vissza, hogy tehát éppen a nem haladás a léma. Ha az olvasó pusztán Nádas kígyózó, kérlelhetetlenül a tökéletességre törekvő mondataira tekint, könnyen hihetné, hogy hagyományos, a XIX. századon iskolázott s annak elkötelezett szerzővel áll szemben. De minél mélyebbre nyomul a regény sötétebb tájaiba, annál elkerülhetetlenebb a gyanú, hogy az író lépéscsali bennünket. Egy régi (egészen Dantéig visszanyúló) irodalmi diskurzus fáradhatatlan továbbbeszövésével demonstrálja, hogy a színteg elavult mennyire jelenvaló. Ime, a valóságot nem leheperző, hanem gyakran majdhogynem alattomos pontossággal felbontó, velejéig modern könyv; irodalmi eszközei látszólag a realizmus molyszákjából valók: ez ennek a regénynek a provokációja, amelyben a világ és a dolgok száz éve hiába várnak arra, hogy olyan emberek vegyék a kezükbe őket, akik értik az élet mesteriségét” – írja Thomas Schmid AZ EMLÉKEZÉS FÚRIÁJA. NÁDAS PÉTER NAGY REGÉNYE A SZEMÉLYISÉG EURÓPAI TRAGÉDIÁJÁRÓL – című bírálatában (*Die Zeit*, 1991. december 6.).

Mintha ezzel vitatkozna a regény legélesebb s a teljes elutasítás tekintetében egyedülálló bírálata, amely szemem elé került, Joachim Scholl írása, A MODERNITÁS MÚZEUMÁBAN – NÁDAS PÉTER EPOSZA AZ EMLÉKEZÉS RÓL, a berlini *Zitty* című folyóirat 1992/3. számából. A posztmodern új undokságával (de persze itt is feddhetetlen megértés után értelmezve) állítja, hogy Nádas könyve véglegesen elemeti az irodalmi modernitás esztétikai formáit, s e nemben mestermű lehetne, ha írójának halavány sejtelve volna erről. Ő Nádasban nem a XIX. századi szál újrafelvetését, hanem a „*primitív epikustól*” való eltávolodás (Musil), a belső monológ, az analízis, a reflexió, a nyelvre való összpontosítás, a dolgoktól eloldozódó tudatforma, a „mindenről” való beszéd, a kor filozófiai összefoglalásának ambíciója, egyszóval a Thomas Mann-é, brochi, joyce-é, prousti „aufklérizmus” poétikai hagyományának kivitelezhetetlen folytatását látja, melynek eredménye nem valami

Egész, hanem az önkéntelen komikum. Minél komolyabban veszi magát a könyv, annál nevetségesebb. „A modernitás pátosza e könyv végezte, minden kortársi eleme ebben oldódik fel. A kevés valóban érdekes részletet – az 1956-os magyar felkelést... és a kelet-berlini hangulatot – alászántja a gondolati lamentó, amely megakadályozza, hogy bármilyen eseményből pusztá elbeszélés legyen, mivel azon nyomban transzcendálja és állalános érvényű szentenciákba préseli.”

Más kritika is felfigyel arra, hogy Nádas a történet előrehaladásában kevésbé érdekelt, „gazdagon tagolt hiperbolikus mondatai” a pillanatok feltáró elbeszélését célozzák (így Jürgen Engler a berlini *Freitag* ez évi első számában), hogy az atmoszferikus ábrázolás háttérbe tolja a cselekményt, s elbeszélő módja „a retardálás művészete”. Hansjörg Graf azonban, a *Süddeutsche Zeitung* cikkírója bizonyos hierarchiát állít fel az emlékiratok között, s az „inkubációnak” az ötvenes évek budapesti gyermektörténetét tekinti. Az önmegfigyelő narcizmus mögött észleli a politikai traumát; a könyv dekadens hőse a történelem áldozata. Michael Roesler a *Szene Hamburg* című havilap februári számában arról beszél, hogy a regény introvertált pillantást vet korunknak a totalitarizmus által is mélyen befolyásolt érzéskultúrájára. Matthias Rüb pedig a *FAZ*-ban a regényt egyenesen az ideológiáktól megjelölt évszázad *belső* történetének nevezi. (Ezt aztán a kevés idegenkedő bírálóat egyike, Edwin Hartl „NINCS TOVÁBB” – EMLÉKEZÉSEK MAGYARORSZÁGRÓL című írása a *Die Presse* november 1-jei számában ki is gúnyolja, mondván, hogy ilyen „belső történet” nem képzelhető el, de akik mégis ilyenre vágnak, azok számára bizvást ajánlható Nádas „óriás-kompendiuma”.) Rüb is felfigyel a politikai események – Sztálin halála, az 1956-os forradalom – jelentőségére, az ideológia hatalmának az érzések világába való beszivárgására, de végkövetkeztetése – szerény véleményem szerint téves végkövetkeztetése –, hogy „úgy látszik, Nádas számára gyógyír a racionális, ideológikus korszak rombolása ellen az érzés valamint metafizikája, a hit az ember érinthetetlen emocionális magjában”. (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1991. október 8.) Találóbbr Graf meghatározása, aki a nevelődési regény mögött monstrozus esszét lát a test dilemmájáról. Pózzról és pátoszról beszél – a mű teatralitá-

sáról. A Thoenissen-emlékiratról, melyet a Grand Guignol és a Gartenlaube keverékének tart (az utóbbi szó lugast jelent, s egy majd' száz évig fennálló folyóirat neve), a következőképpen ír: „Még ott is, ahol a nyelv önkéntelenül komikus – leginkább a TITKOS ÖRÖMÜNK ÉJSZAKÁI című fejezetben – megvan benne a leleplezés fontos funkciója. A wilhelminus szabású butzsoázsa titkos életét Nádas a *Sex and Crime* szörnykabinetjével változtatja, amelyben rendkívüli és szokatlan módon összeolvad századunk heggyellen tónusa a *Gründerzeit* görcsös gátlásaival.”

A nemi szerepek relativizálása az egész műben, a hol hermafroditizmusnak, hol androginiának nevezett motívum is megbeszélés tárgya az ismertetésekben. Egy nyilvánvalóan freudista értelmezést idézek, Uta Goridis 1300 OLDAL MAGANY című recenzióját (*TIP*, 1991. november), amely a mű egészére tekintve bizonyára félrcéltelmezés: a főhős metafizikai jelentésű és jelentőségű jellemének leszűkítő, pszichológiai érvényességre korlátozó magyarázata. A gyermekkor polimorf-perverz paradicsomi állapotáról esik itt szó, és a klinikai értelemben vett homoszexualitással nem azonosítható szabálytalanságról, amely fenntartja az érzelmek dinamikáját, és megakadályozza domesztikálásukat. Mégis, a regény paradox dicsősége, hogy ez az értelmezés is helytáll; nem a végső állapot, de a mintegy festői alapozás, a „felrakás” egy fázisának pontos leírása: „Az apa nemcsak lelki, hanem testi repressziót is gyakorolt, már a kislának is tiltott mindennemű testi közelséget. A fiú végül természetellenesnek érezte minden kívánságát arra, hogy megérintse apját. Ezentúl sohasem hagyja el a gyász érzete, melyet az apai test elvesztése váltott ki belőle. A család oly ügyesen palástolja a test defektusait, az anya melloperációját, a nagypapa epilepsziás rohamait, a kishűg agykárosodását, hogy a fiú is fennakad a hazugságok e szövetségén, amely megbénítja értelmét és ösztöneit.” A „test dilemmája” telítődhet e klinikai eseteleírástól messze távolodó tartalmakkal – a regénytradíció enciklopédikus természetének megfelelő, hogy Nádas műve ezt az értelmezési ajánlatot is kielégíti.

E példával arra szerettem volna rámutatni, hogy kritikákat olvasva nem feltétlenül megfélemtetéseket keresünk, s végképp nem az egyetlen lehetséges megfejtést. S ha egy számunkra ismerős könyv külhoni silabizálásán

merengünk, föl kell készülnünk váratlan aktualizálásokra is. „Nádas a szocializmus társadalomromboló tervét szem előtt tartva kiváló polgári regényt írt a polgári individuum tehetetlenségéről, amelyet paradox módon a szocializmus hozott a leginkább napvilágra” – írja Thomas Schmid. S ugyanebből a recenzióból egy még meglepőbb passzus: „Az egyik legragyonzóbb részlet váratlan találkozást ábrázol a hatalom áldozata és vádlója között. Először félelem, majd vád és igazolás, végül lehetetlen cínkosság. Sehol nem mulatták meg olyan meggrázó intenzitással azt, amit misfelénk a »Stasi-komplexum« címszavával bizonyítanul szelítségnek.”

Éppenséggel az irodalmi műalkotás jelentősége adhat lehetőséget politikai aktualizálására is. Dalos György „Kelet-Európa múltjának fejlődésregényét” látja Nádas könyvében, s úgy véli, hogy amikor 1986-ban megjelent, „már minden a fennálló rend összeomlására mutatott”. Hm. Én ezúttal a helyzettel kevésbé ismerős német recenzens nézetét osztom: „Nádas műve, az EMLÉKIRATOK KÖNYVE Kelet-Európa stagnáló korszakának könyve és ellenkönyve. Az író tizenegy évig dolgozott rajta, nem is sejtve, hogy ez a jövő nélküli korszak ilyen sebesen múlttá válik majd.” (Martin Ebel: AZ UTOLSÓ REZERVÁTUM, A TEST – AZ EMLÉKIRATOK KÖNYVE: A MAGYAR NÁDAS PÉTER MONUMENTÁLIS REGÉNYE, Badische Zeitung, 1991. december 15.)

„Nota bene: Abszurd lenne Nádasról beszélni, ha nem méltányolnánk kellőképp Hildegard Grotsche teljesítményét... A fordítónó érdeme, hogy zárt műalkotásként hat ránk e gigantikus regény, amelynek egyik legfőbb témája éppenséggel a közvetítés, az átvitel” – írja Hansjörg Graf.

Az EMLÉKIRATOK KÖNYVÉ-t négy évvel ezelőtt egy beszélgetésben, amely aztán nyomdafestéket is látott, „német regénynek” neveztem. Abban a vitában (Kortárs, 1988/11.) érdekes bírálatokat kaptam, amelyek erre a megjegyzésre is kiterjedtek. Nem emlékeztetnék most erre a nem túl jelentékeny aperçure, ha nem tudnám, hogy a könyv íróját bántotta, s ha nem jutna eszembe azóta is néha-néha, hogy vajon miért. Hiszen kényszerű és kedvezőtlen volt az a több nemzedéket sújtó irodalmi autarchia, mely a magyar kultúra életében kivételesen megakadályozta, hogy az író ma-

gától értetődőleg válaszoljon a görög és latin régiségben, a német, az angol és francia modernitásban fölvetett kérdésekre.

Mindenesetre a BUCH DER ERINNERUNGEN most már bizonyosan német regénnyé is vált. S ha fantasztyikus fogadtatásában mákszemnyi része az ismerősségnek is van, annak, hogy testköltészetéhez, mondatfolyondárjaihoz, himnós és homoerotikus metafizikájához Nádas elsősorban a német kultúrában talált bátorítást, egy Thomas Mann-tól örökölt szálat sodort tovább, akkor az EMLÉKIRATOK KÖNYVÉ-nek idegenségéről a magyar kultúrában Babitscsal mondhatjuk, hogy „...a múzsa, ez a szent vendég, idegen leányként jön mindenüvé, s úgy is fogadják.... Hugo Victor esprit germanique volt, Ady nemzetetlen, az irodalom nemzetetlen, mikor megszületik, mint a Kazinczy mozgalma. De nemzeti lesz később! – mint a ma idegen vendég gondolat holnap emlék és lelkünknek része lesz – s talán egész lelkünk ilyenből szövődik. Az irodalom a nemzet lelkének része lesz, mivel a nemzet adoptálja”.

Radnóti Sándor

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Békés Pál: Érzékeny utazások
Közép-Európán át
Szépirodalmi, 1991. 322 oldal, 165 Ft

I

Az ÉRZÉKENY ÚTAZÁSOK-at belső logikája, genezise, formája az utóbbi időkben divatosnak és elfogadottnak számító eljárások, a parafázis és az idézettechnika közelében helyezik el, olyképpen, hogy ezekhez az eljárásokhoz a regény a maga különleges ízeit is hozzá tudja adni, amivel elkerüli a kánon fősodráit. Az ÉRZÉKENY ÚTAZÁSOK önreflexív mű, önreflexivitása azonban egyáltalán nem a megírás módjára vonatkozik, hanem a fikción belül és a felhasznált irodalmi minta segítségével, azon át bontakozik ki. Az író számára a megírás mikéntje éppen az erről való teljes

hallgatásból kikövetkeztethetően nem problematikus, és ezt ki is emeli a regény nyelvi könnyedsége vagy ha úgy tetszik, sokrétűsége, gazdagsága. Vagyis az olvasó nem a szöveget mint a regény reflexiós rendszerének kétélyekkel kezelt végeredményét kapja kézhez. A történetben, az elbeszélés folyamatában maga a könyvforma lesz reflektált. A könyvforma kitüntetett szerepét is hangsúlyozza a klasszicizáló, a régire visszamutató könyvtest és a tipográfia. Jorik András, az első pillantásra utaztató regénynek tűnő mű számtalan kalandon keresztüljutó, hús-egynéhány éves főhőse tanítómesterétől, Lux Lénárt antikváriustól, a tizenharmadik-tizenkilencedik század úti irodalmának gyűjtőjétől útra kelése előtt két könyvet kap ajándékba: Lawrence Sterne **ÉRZÉKENY ÚTÁZÁSOK FRANCZIA- ÉS OLASZORSZÁGBAN** című munkáját Kazinczy Ferenc fordításában, valamint egy kemény fedeles, üres papírlapokat magában foglaló, díszes kötésű könyvet, borítójának belső hátlapján Lux Lénárt ex librisével. Jorik Sterne könyvét minden valószínűség szerint végigolvassa, az „üres” könyvet pedig megtölti a saját kalandjairól és viszontagságairól szóló egyes szám első személyű beszámolójával, nem függetlenül eredeti mintájától, Sterne **ÉRZÉKENY ÚTÁZÁSOK**-jától: a címen, a főhős nevén kívül a regényforma, az „érzékeny utazót” definiáló elmsé mottó, jó néhány fordulat, így az eredeti minta ismerete nélkül rejtélyesen nyitottnak tűnő befejező mondat és egészében az imitált régies nyelv is onnan ered. Ezt a könyvet tartjuk a kezünkben; rajta Jorik mesterének ex librise, s a könyv befejeztével a főhős kelet-európai utazása, illetve a róla szóló beszámoló is véget ér.

Békés **ÉRZÉKENY ÚTÁZÁSOK**-ja azonban csak első pillantásra teljesíti be azokat a műfaji kritériumokat, amelyeket a klasszikus minta előír (s a mintát itt már tágabban értem, mint Sterne művét). A regény minden látszat ellenére nem szigorúan vehető utaztató regény: a főhős „valóságos” utazása nem jár együtt a „korabeli” társadalomban fent és lent egyaránt megtett úttal, ahogyan ez a regényműfaj kezdetén, angol utaztató regények esetében szabályként tapasztalható, leíró értelemben legalábbis. Békés **ÉRZÉKENY ÚTÁZÁSOK**-jából hiányzik ez a parabola. Ám ebben a hiányban kritikai mozzanatot is fel-

fedhetünk: Jorik András kalandjai Európának arra a tájékára vetik, amely az elmúlt évtizedek minden viszontagsága ellenére meg tudott őrizni valamikori magából egy darabot; ezeknek a társadalmaknak azonban már nincsen „fent”-je és „lent”-je, hanem csupán egy tagolatlan és bohókás közössége, amelynek múltja addig terjed csak, ameddig egy-egy résztvevőjének személyes emlékezete visszaér. A nyolcvanas évek elejét írjuk. Jorik, ez a vérbő fiatalember útja során többnyire olyan emberekkel és helyzetekkel találkozik, amilyenekkel a nem is oly messzi régmúltban egy huszonéves közép-kelet-európai utazó is találkozhatott, ha leszámítjuk az előttünk kibontakozó rajzból a regény ironiájának szolgálatába állított túlzásokat. Az eredeti műfaj deformációja persze nem változtat azon a tényen, hogy Békés Pál regénye bizonyos értelemben az angol irodalomhoz kapcsolódik: mégpedig abban, ahogyan ezt Szegedy-Maszácz Mihály Nadas Péter **EMLÉKIRATOK KÖNYVE** című regénye kapcsán korábban felvetette (*Kortárs*, 1988/11. 162. o.). Szegedy-Maszácz arról ír, hogy a jelenkori magyar irodalomban jó néhány író, költő támaszkodik egy másik nyelv hagyományára. Az általa említettek sora – Géher István, Nadasdy Ádám, Ferenc Győző, Rakovszky Zsuzsa – az **ÉRZÉKENY ÚTÁZÁSOK** után méltán egészíthető ki Békés Pál nevével. Ő is azok közé az írók közé tartozik, akiknek művészetében az angol irodalom „hallatszik át”. Az „áthallás” ebben a regényben nem csupán a Sterne-mintának, hanem a Shakespeare-, Joyce- és egyéb allúzióknak is eredménye, és eredménye természetesen az említett kváziformának is, ha az odafordulás „felemás” gesztusában nem a kifordításra, hanem a regényműfaj valóban az angol irodalomhoz köthető kezdeteihez való visszatérésére figyelünk.

Az utazás ugyanakkor olyan toposz is, amelynek jellegzetes és újabb keletű konjunktúrája van a mai magyar irodalomban. Mészöly Miklós **FILM** utáni prózájából, mely bevallottan „válságtermék” a szó alkotáslélektani értelmében, itt a **BOLOND UTÁZÁS** című darabot említem, mellyel írója köztudottan sokat vesződött, s az elbeszélésnek két publikált változata is ismert; vagy Esterházy Péter – **LEFELÉ A DUNÁN** – alcímű „utazását”, a **HAHN-HAHN GRÖFNŐ PILLANTÁSA** című re-

gényt, amely szintén nem függetleníthető írójának újabb, a BEVEZETÉS A SZÉPIRODALOMBA című könyvhöz képest mindenképpen megváltozott periódusától. De említhetném Márton László ÁTKELÉS AZ ÜVEGEN című, megjelenés előtt álló regényét is, amely bizonyára nem véletlenül kapta az „útirajz” műfaji megjelölését. Úgy gondolom – és ebbe a sorba is illeszkedik Békés Pál regénye –, hogy az utazás mint téma és az úti beszámoló mint forma ezekben a regényekben, hosszabb elbeszélésekben nem a „másik hely” megismertetésére szolgál, hanem ürügy egy laza szálon összefűződő, mégis klasszikus egyszerűsége törekvő történet elmondására. Az úti beszámoló mintha felszabadítaná az írói invenciót, mintha lehetőséget adna arra, hogy egy valóságos keretbe fiktív elemek sokasága áramoljon be – végső soron azonban mégiscsak szabályozza az író képzelőerejét, mert az utazás korlátolt, lehatárolt világ, éppen a realitásban meglévő és a műbe is bekerülő tények által. Az utazás óhatatlanul magában foglalja a linearitást, az egyik ponttól a másikig tartó szabályosság lehetőségét, amit az „úti beszámolók” írói egyúttal szívesen hágának át. Békés is így cselekszik: regényének szerkesztésmódja nem lineáris, amit érthetővé tesz előző könyve, az ifjúkor mentén szabályosan elrendezett novellafüzért közreadó BÖRZSI VISZONYOK fűlszövegén írt mondata: „Mert amióta az egész ellorótt, a részlet a minden.” A regényben a szó szoros értelmében „menet közben” ismerjük meg a „részleteket”, a visszatekintő epizódok sorozatát az előrehaladó úti történetbe, az „egészbe” ágyazva: Jorik András családi hátterét, apjának háromévenkénti újránősüléseit, elüldöztetését otthonról, hányatott ifjúságát egy budapesti pályaudvar alvilágában, katonáskodását, megismerkedését tanítómesterével, Lux Lénárral, évi egyszerű találkozóit nagynénjével, a tőle örökölt ezüstlálcák történetét, melyeknek ellenértéként megvalósulhatott a kelet-európai „érzékeny utazás”. Ezekhez a visszatekintő epizódokhoz képest majdhogynem háttérbe szorulnak az utazás felsorolhatatlanul sokféle kalandjai. A regény e gondos kiegyensúlyozottsága aztán váratlanul felbomlik, s ez összefüggésben van a főtéma megoldatlanságával is. A regény első részében az utazás történéseibe beavató és a

visszatekintő részek ritmikusan váltogatják egymást; a második részben viszont megszűnik ez az arányosság. A visszatekintő részek megritkulnak, és így szembetűnőbbé válik, hogy az utazás történéseinek elmondása eddig sem volt folyamatos. A cselekmény megismertetése a korábbiakhoz képest kihagyásosabbá válik, egyre nagyobbakat ugrunk, és mintha tényleg megváltásszerűen jönné Sterne az utolsó mondatával.

Ezen az egyenetlenségen belül azonban az ÉRZÉKENY ÚTÁZÁSOK KÖZÉP-EURÓPÁN ÁT tettesztős mű, ami nyelvhasználatának köszönhető. A nyelvhasználat itt nem csupán a már említett minta, a Kazinczy-féle fordítás eredménye, hanem a regény feltételezhető belső problematikájának kifejtéséhez is kapcsolódik. Jorik *hiteles* régi magyar nyelven beszél, minden bizonnyal kimutatható nyelvtörténeti hűtlenségei ellenére is. A nyelvnek itt ugyanis nyelvtörténeti tények halmazaként kell megmutatkoznia, és szembesülnie azzal a nyelvvel, amit ma beszélünk. A régi erdélyi emlékiratírók fordulatai ugyanúgy feltűnnek Jorik beszédében, mint a Lux Lénárt által visszavágyott kor nyelve, ez a furcsa keverék mégis szellemesen tölti be funkcióját. Jorik Andrást tanítómestere ugyanis azzal a tanáccsal bocsátja útjára, hogy a történelem tudni nem érdemes dolgok tárháza. „...*nincs ennél [ti. a történelemnél] ártalmasabb duduva, mi az emberi gondolat kertjében eleddig termelt! Oly elharapózott, hogy irtani reménytelen, s amit ellene tehetünk: magunkat megóvjuk. A história nem egyéb, mint előbb egyesek, majd sokak egymásra uszításának eszköze, jelen nyomorúságok múltba vetítésének, múlt nyomorúságok jelen megtorlásának ürügye, a szellem minden teremtményének megfojtására kínálgató selyemzsinór, a szépség minden csirájának szeltemorzosására szolgáló dorong; a história a sátán konkolya, mit két kézzel szór a szellem tiszta búzájába*” – mondja Joriknak Lux Lénárt. „*Kérve kérlek hát, szépreményű tanítványom! ha általam nem javasolt utadnak során bárhol, bármikor s bármely formában a história orvátmadrisát észleled, legyen eszed felismerni és azonmód visszaverni azt.*” Lux Lénárt a históriáról alkotott véleményét azzal egészíti ki, hogy „*annál alattomosabb, minél közelebb nyomul hozzánk, a ma reggel veszedelmesebb a tegnapi esténél, az a tegnapi délutánnál*”. Antikváriusi gyűjtőköret pedig azért az úti irodalomban találta

meg, „mert viszonylag leghistóriamentesebb, habár teljesen tiszta – fájdalom! – nem lehet”. Jorik Andrásnak útja során e különös tanítás szellemében nincs könnyű dolga, hiszen ha sem a jelen, sem a múlt nem lehet fogódzó, a jövőről pedig nem esik szó, akkor hol a saját helye? Ráadásul olyan helyekre indul, ahol a történelem nyilvánvalóan és kézzelfoghatóan a szeme elé kerül majd. De hűséges tanítványhoz méltóan ragaszkodik ahhoz a nyelvhez, amit olvasmányából megismert, és naivitásában hosszú ideig meg tud őrizkedni a história tényeinek csábításától. Utazása, paradox módon, előttünk végül történelmi értelmet is nyer, hiszen a Magyar Népköztársaságból elindulva a Csehszlovák Szocialista Köztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság felé vezető útja.

A regény legfontosabb belső konfliktusa éppen e tanítás és a végső „kaland”, a buchenwaldi haláltábor múzeumi látványa között feszül. Jorik ezen a ponton nem tudja magát tartani mestere elveihez; elfogadja igazságát, de minden tiltás ellenére mégiscsak megtapasztalja a történelem szomorúságát: nem tudja távol tartani magát a históriától. Nyitott kérdés marad azonban, hogy ez a tanulság elegendő-e arra, hogy lezárjon, befejezzon egy ilyen jellegű regényt, amelynek jóformán egyetlen lapja sem nélküli a frivolitást? Az író válasza, maga a regény, igent mond e kérdésre. Szerintem e konfliktus írói megoldása csak félig sikerült. Talán a frivol és a komoly össze nem egyeztetetősége zavar, talán az, hogy a regény első részének kitarthatóságához, ritmusához képest mindez kissé előkészítetlenül kerül az útjába, így logikus vagy a felütéshez hangnemben, fekvésben illő kivezetése sem nagyon lehetséges. Talán az, hogy az utazás nemcsak a főhős, hanem az író „sorsát” is túlságosan értelemyszerűen zárja le. De vajon feltétlenül csak az-e a nagy, ami komoly, és szükséges-e a szabálytalanban szabályt keresnünk? Az ÉRZÉKENY ÚTÁZÁSOK KÖZÉP-EURÓPÁN ÁT e megoldatlanság ellenére is jó és tanulságokkal szolgáló könyv, szórakoztató olvasmány. Szerzőjének eddigi legjobb, a korábbiakhoz képest más, valószínűleg nem minden tekintetben folytatható utakra lépő műve – de néha ennyi is pontosan elég.

Csuhai István

II

A PRÓZÁÍRÓ BOLDOGSÁGA

Regényt az ember széles szabadságában ír. Olyannyira, hogy még talán jól is érzi magát közben. És valóban – ne legyünk képmutatók – a regényírás a boldogság ideje. Én legalábbis így gondolom, még akkor is, ha nincsen birtokomban bizonyító erejű érv, mivel erről a boldogságról a regények hallgatnak, magam pedig nem írtam regényt. Tartózkodó, szemérmes örömmel hiszem ezt, amely átszivárog az egyes szavak leírása közti időbe, végső soron a technikába. Nyíltan tehát nem jelenik meg, és ez így van rendjén. Az írással foglalatostkodó titkos boldogsága ez. Olyannyira mély magánügy, hogy valójában nem is kíváncsi rá senki. Mégis találhat magának utakat a felszínre, mégpedig olyan észrevétlenül, hogy kijátszhatja még jogos tulajdonosa, az író éberségét is. Legtöbbször a stílusbravúr, a hajlékonyság vagy az egymásra torló történetek képét ölti. Bűbájos ellenségről van tehát szó, akivel szemben képtelenség veszíteni, mert mint ajándékot osztja a behódolást is, ami ezért nem is tekinthető gyarlóságnak, inkább pillanatnyi egyensúlyvesztésnek.

Békés Pál megítélésem szerint elvesztette az egyensúlyát, és ezzel a legkevésbé kompromittáló vereségmódot szenvedte el.

Lawrence Sterne THE SENTIMENTAL JOURNEY THROUGH FRANCE AND ITALY című művének parafrázisát írta meg. Ez az egyetlen mondat három kommentár-ra ad lehetőséget. Az első Sterne-re vonatkozik, a XVIII. századi angol próza egyik legjellegzetesebb alakjára. Sterne a johnsoni esztétika szorításában meglepően szabad és autonóm szerzőként jelenik meg az angol irodalom történetében. Olyan könnyed és pontos következetességgel teszi próbára a történet elmondásának határait, hogy ez még most is termékenyen hat. Bár művei magyarul is olvashatók, mégis csak szórványos jelek utalnak rá prózánkban. Így Békés Pál parafrázisa felér egy irodalomtörténeti jószolgálatul is. Ezt annak tudatában írom, hogy nyilvánvalóan ez a legfelszínesebb megközelítése Békés kötetének. A második kommentár a kötet címére vonatkozik. A SENTIMENTAL JOURNEY

THROUGH FRANCE AND ITALY című Sterne-műnek két magyar fordítása van. Kazinczy Ferenc 1815-ben adja közre fordítását ÉRZÉKENY ÚTÁZÁSOK FRANCZIA- ÉS OLASZORSZÁGBAN címmel, majd 1957-ben ÉRZELMES UTÁZÁS címmel Határ Győző fordításában „Kazinczy Ferenc fordításának figyelembevételével” jelenik meg a második. Békés Pál Kazinczy megoldását választja parafrázisában: ÉRZÉKENY ÚTÁZÁSOK KÖZÉP-EURÓPÁN ÁT. Ebben a döntésben Békés szándékára látok utalást. Érdeemes elgondolkodni ezen, mivel nem hiszem, hogy vaktában hozott elhatározás eredménye a választás, a zamatosabb archaizáló forma mellett döntést meg szegényes magyarázatnak hiszem. Az érzékenység vonzata a nyitottság; így részletesebb regisztrálóképességet feltételez. Az érzelmesség konnotációja azonban az oldottság és az esetlegesség. Az érzelmes utazó végső soron csaknem ellentétül az érzékenynek. Az első figyelem szelektív, míg a másodiké részletező. A két fordítási megoldás mögött a szentimentalitás két különböző értelmezése rejlik: Kazinczy átfogónak és módszeresnek értékeli, Határ viszont partikulárisnak és töredékesnek. Eszerint az *érzékeny* utazó a megbízhatóbb útinaplóíró, az ő figyelmét nem kerülheti el semmi, az általa lejegyzettek analízisértékűek. Békés Pál regényében Jorik András érzékeny utazóként jár Közép-Európában, tehát a cím alapján részletes közép-európai helyzetjelentést várhatunk. A harmadik kommentár a parafrázisra vonatkozik. A parafrázis végső soron két mű közötti átjárások rendszere, amely leginkább a gondolat mozgékonyaságára épít. Csak úgy képes működni, ha az alapszöveg és az új között akadály nélkül tud átmenni az olvasó. Ennek elsődleges feltétele az alapszöveg ismerete. (Természetesen ez nem elengedhetetlen feltétel, e nélkül csupán az új mű áll elő a parafrázis utalásaitól megfosztva.) A parafrázis így azok számára bír csak jelentéssel, akik az új mű megkövetelte mértékben ismerősek az alapszövegben. Egy társasági forma tehát; két szöveg körül egybegyűlt olvasók nem minden izgalomtól mentes vizsgálódása. Ebben a diskurzusban igazi tétet csak az új mű szerzője vesz részt. Neki meggyőzően indokolnia kell választását, s ebben leghatékonyabb eszköze az eltérések és megfelelések arányának

felállítása. Bizonyítási eljárásában azonban csak az eltérést használhatja, mivel a pusztá megfelelés a parafrázis esetében inkább jelzés-, mintsem magyarázatértékű. Békés Pál tehát – azon olvasók kezébe, akik ismerik Sterne művét – az eltérések sorából összeálló új művet ad, és így természetesen a diskurzus alapjául is az eltérés és vele párhuzamosan az egybevetés kínálkozik.

Ez a parafrázis egyetlen, mindent átfogó eltérésre épít. A helyet változtatja meg Békés Pál, áttéve az eseményeket „*Francia- és Olaszországból*” a Német Demokratikus Köztársaságba és Csehszlovákiába. Minden ezután következő változás ezt a generális különbséget részletezi, amelynek eredményeként a parafrázis összes, az alpműtől eltérő szála a megváltozott helyszín tényében fut össze. Így a parafrázis értelme a helyszín definiálása lesz. Tehát: Közép-Európa.

Békés Pál ötlete nem minden veszély nélküli. Választott technikája – a mindent egy szituációra rendelés – könnyen változhat pamfletté, ami önmagában még nem feltétlenül volna hiba, ám a tárgyat és Békés igényeit tekintve mindenképpen annak lenne tekinthető. A másik veszélyt rejtő tényező maga Közép-Európa. Minden körülírás nélkül egyszerűen nehéz tárgy. Sokrétű írói figyelmet és absztrakt analízisokon edzett gondolkodást kíván – ez utóbbi persze egy regényben inkább mint strukturáló elem működik –, ellenőrizve az író vélekedéseinek tarthatóságát. Tehát nem gondolom, hogy Közép-Európa kizárólag filozófiai traktátusban értelmezhető, azt viszont fontosnak tartom, hogy a legindázóbb történetmondás is rendelkezze egy filozófiai gondolatmenet körültekintő részletezésével, azaz a tárgy minél pontosabb körülhatárolásának igényével. Ez persze nem zárja ki a töredékességet, de még az egyoldalúságot sem, sőt a tárgy ismerete egyenesen bátorítja ezeket a megoldásokat. Ugy gondolom, hogy nincs az a redukció, amelyben ne lenne képes megjelenni az egészről való átható tudás.

Békés Pál tudása Közép-Európáról csupán jelzés marad, régióra vonatkozó ismeretei csak töredékeiben jelennek meg ebben a parafrázisban. Legerőteljesebb jelzése maga az alapodet – Közép-Európa elkülöníthető és elkülönítendő Európa egyéb területeitől. A

Német Demokratikus Köztársaságban és Csehszlovákiában tett utazás nemcsak helyszíneiben és helyzeteiben, de alapjaiban is különbözik egy franciaországi utazástól. Mintha csak a világ más tájaira vezetne. Triviális, mégis rögzítendő megállapítás: más itt, mint amott. Ez a különbözőség mindennek előtt az iróniára ad lehetőséget. Ez Békés Pál másik jelzése: tisztában van vele, hogy mi zajlik itt. Az irónia valóságát olvasói rokon-szenvünk igazolja. Egy általam ritkán tapasztalt jelenség áll itt elő. A könnyed és – hogy zamatot szóval éljek – pajkos történetmondás, valamint az olvasók köré vont egybeterelelő irónia együtt – nem találok pontosabb szót rá – valamiféle kedvességet eredményez. Már-már beleszoknánk a felszabadultságba és a kisfűs rafináltságba, kezdünk jól érezni magunkat ebben a kokettáló pikareszkben, amikor rá kell ébrednünk arra, hogy ez korántsem lenne Békés Pál szándékai szerint való.

Eleinte halkabban, majd egyre erősebben artikulálódik egy gondolat: „A história – idéztem mesterem egyik tantételét – legalábbis a túl közeli, csak megzavar, s elterel a helyes irányból. Tisztátlan elfoglaltságokat ültet fejünkbe, s szétzilálja a gondolatot. A história ártalmas szubsztancia, mely a sejtékbe ivódván alattomos, észrevétlenül rombolást végez odabent.” – Oh, a história – emeltem két karom elhárítón s egyszersmind védekezően –, azzal én nem foglalkozom.” A történelem tehát lerázandó nyűg, a látást elhomályosító tévképzet, legalábbis így jelenik meg a könyv első részében, de az események sorozatában átalakul e gondolat is: Buchenwald és a nagynéni története nyilvánvalóvá teszi, hogy a történelem elől menekülni nemcsak együgyűség, de lehetetlen is. „Hogy a história a sátánnak műve, pusztító méreg, mi nem hagy a szellemnek kertjében rózsát nyesegetni? Való igaz, eddig rendben voltunk, mesterem. Ami hogy éppen ezért véle bármi módon érintkezésbe kerülni tilos – ez már botor-ság!” A végkövetkeztetés pedig így hangzik: „Ami pedig a lényegét illeti, jó, ha megjegyzed te is, hátha bölcs vagy eléggé tanulni más kárán, hűs eb: van, mit hiába akarnánk elbluccelni, végül megtalál, s nyakunkra veti hurkát.” Mindezek a gondolatok valamennyi esetben ugyanazon formában hangzanak el. Vissza-visszatérően mindannyiszor aforizmatikus sűrűséggel fo-

galmazódnak meg, és így el is ütnek a szöveg egészétől. Kis körök képződnek így a regényben, melyek középpontjában mindig hasonló természetű gondolat van; a megtagadni vágyott, de uralmát mégis gyakorolni tudó történelemé. Ezek a kis körök nemcsak didaktikusságukkal törik meg a szöveget, hanem eltérő minőségükkel is. Az elmondott történet a megjelenítést választja a magyarázat formájául – sűrű szövesű, sokágú, maga a regényes forma. Az aforizma a történet tarka relativizmusával szemben a verdiktszerű tömörítés mellett dönt. Békés Pál a történelemtől aforizmatikus mondatokban beszél, és ezek a gondolatok mintha sietősnek tünnének. Egy részletező történet mindig többet tud. Mindannyian, akik magyarul olvassuk ezt a művet, elértjük Békés Pál aforizmáit. Kétségtelenül igazat beszél, ám még sincs igaza. Az életünket uraló történelem ezekkel a verditekkel nem mondható el. Ezek az aforizmak látszólag a gondolat szolgálatában állnak, valójában azonban sokkal kevesebbet hoznak felszínre belőle, mint amennyit ígérnek. Éppen itt, ezen a kritikus ponton ölt látható alakot az a bizonyos bűbajos ellenség, a regényíró boldogsága. A szívet melengető stílusbravúr, az engedelmes szavak és a simulékony történetek mintha elaltatnák Békés Pál gyanakvását. Mintha elégedettnek látszana a történet-aforizma felosztással. Mintha elterelődne a figyelme arról a lehetőségről, hogy történetben oldja fel az aforizmákat, amelyek nélkül valószínűleg egy szabadjára engedett, kevésbé egyértelmű, de mindenképpen rejtélyesebb epika születhetett volna.

Sterne a TRISTRAM SHANDY-ben egy márványt imitáló lapot iktat a kötetbe: „Olvass, olvass és megint csak olvass, pallérozatlan olvasó!... mert tetemes olvasás nélkül – értve ezalatt, mint főtisztelendősegek jól tudják, tetemes tudományt – sohasem leszel képes behatolni a legott következő márványos oldal tanulságos értelmébe (tarkabarka jelképe művemnek!).”

Békés Pál lemondott erről a rejtélyességről, helyette utat engedett regényírói boldogságának. Minden fenntartásom ellenére is úgy gondolom, hogy – saját szempontjából legalább – bölcsen cselekedett.

Orsós László Jakab

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Aczél Tamás: *Illuminációk*
Fordította Gy. Horváth László
Európa, 1991. 592 oldal, 298 Ft

I

VÁLTOTT SZEMÜVEGGELE AZ APOKALIPSZISON TÚL

„Történetekkel tapétázott szellemek
bolyonganak körülöttem.”

(Ezra Pound: CANTOS)

Aczél Tamás első angol nyelvű regénye (ötévi munka eredménye) 1981. október 23-án, a forradalom 25. évfordulóján jelent meg (először Amerikában, majd Angliában). Az ILLUMINATION szenzáció volt. Az angol nyelvű olvasót szinte elvakította ez a vibráló eseménytömeg és a felvillantott anyag gazdagsága, káprázatos fénye.

A könyv olyan gazdag skálájú és annyi síkon mozog egyszerre, hogy nyugodtan olvashatjuk mint realista korregényt, politikai alegóriát, társadalomkritikát, pszichológiai tanulmányt, modern mitológiát, humoros kalandregényt, krimit, önéletrajzt, példabeszédet, pikaeszket, *Bildungsromant*, egzisztencialista vagy abszurd epikát s végül mint a vakság és a látás egyetemes drámáját. A regénynek nemcsak tematikája, szerkezete és stílusa figyelemre méltó, de a beleágyazott óriási adathalmaz is. Az író felhasználja mind a régi, mind a mai tudományágak számtalan felfedezését, és újabb és újabb kelepcebé csalja a mit sem sejtő olvasót. Ez a *tour de force* nagy műveltség igényel attól, aki meg akarja fejteni a százszázmá elrejtett trükköt, allúziót, analógiát, metaforát, tanmesét, szimbólumot. Nemcsak európai, keleti és világtörténelmet, marxizmust, orvostudományt, tipológiát, földrajzt, filozófiát, biológiát, fizikát, klasszika-filológiát, kriminológiát, pszichológiát, numerológiát, irodalomtörténetet, okkult tudományokat, négy-öt nyelvet kell valamennyire ismernie az illetőnek, de fel kell ismernie a különböző korokban és kultúrákban divatos anekdotákat, népdalokat, sláge-

reket, filmeket, operettbetéteket, verseket, tévéműsorokat, ételeket, vicceket és szokásokat. Sokat segít az is, ha valaki szakértője a gombáknak, porcelánnak, gyertya- és babakészítésnek, az indiai konyhaművészetnek és az autótípusoknak. Végezetül nagy előny, ha az olvasó közép-európai, lehetőleg magyar, s megjárta mind Hitler, mind Sztálin poklait.

Ugy tűnik ezek után, hogy még egy valóban nagy műveltséggel rendelkező recenzens sem lenne képes kielégítő ismertetést írni erről a sokrétűen komplikált műről. (Ez persze túlzás, mert magát a történetet bárki megértheti és élvezheti, ha odafigyel.) Talán a legjárhatóbb út ahhoz, hogy kitaláljunk ebből a buja prózadzsungelből, az, ha az irodalmi elemzés hagyományos sorrendjét követve bemutatjuk, hogyan integrálta a szerző a regényelemeket.

A tér- és időkezelés ugyanolyan bonyolult, mint a tematika. A főhős sokfelé utazik a jelenben, és még több helyen jár a múltban. A történet Londonban és Bécsben játszódik, de a főszereplő felidézi kalandjait Budapesten és a volt „népi demokráciák” fővárosaiban. A többi csatlakozó mesemondó aztán elvezet, többek között, a Szovjetunióba, Németországba, Kínába. Valamennyi milió leírása annyira megbízható és élethű, hogy az olvasó szinte eltalálna oda, s legott felismerné még az épületeket is. De a pontosan megrajzolt földrajzi háttérnél sokkal fontosabb a metafizikai tér: a vak főhős sérült (levált) retinája, melyen előhívatnak a múlt emlékei, s felvetődnek a jelen események által inspirált képek.

Az idő, ami Babits szerint „a minden élmények összessége és hullámmzó valóság”, alig tagolható itt. Aczél tudatosan alámerül a hullámmzó időben, s a hős alapélményeinek mélységéből görgeti felszínre az események sorozatát. Ez nem egyszerű „tudatáram”-regény; a szerző alteregója, áttörve az objektív idő rácsait, a jelen kavargó eseményeibe fűzi a közel- és régmúlt történéseit. A belső monológ technikáját követve, az író mindent lejegyez, ami alakjának tudatában megfordul, abban a „logikátlan” sorrendben, ahogy az agy dolgozik. Az ily módon tágitott jelen a hatvanas évek eleje, de például a mauthauseni tábor, a sztálini perek és az 56-os magyar forradalom konkrét időkeretet szolgáltatnak az előre,

hátra, közel- és régmúltban történő eseményekhez. A sorsok és életutak bűvópatakokként folydogálnak a konkrét időbeli események felszíne alatt, s napok, hónapok, évek múltán (sok oldallal később) bukkannak elő újra, más és más körülmények között. A hős csapongva idézi fel látszólag „összefüggéstelen” emlékeit, egy időben elemzi és éli át újra őket. A szertelenül hompolygó gondolatok aztán összeolvadnak a reális időben. Így képes az író sok-sok évtizedet 592 oldalra sűríteni.

Az ILLUMINÁCIÓK egyfajta mellékága Aczél JÉGKORSZAK (THE ICE AGE) című regényének, melyet 1959–64 között írt. Az ebben a kötetben mellékszereplő Feldheimer György, az élveteg fogorvos most központi figura lesz, s rajta keresztül egy sereg más szereplő is visszatér. Mozaikszerűen, lépésről lépésre tárul fel a fogorvos múltja. Apja zsidó „Austrophile”, híres gyermekgyógyász és tipológus, bátorságáért arany vitézségi éremmel kitüntetett első világháborús hős. Anyja hívó katolikus, egyik nagybátyja kalocsaí érsek, a másik kúriai tanácselnök. Gondtalan, gazdag, nagypolgári gyermekkor után (a bencéseknel végez) Ukrajnába kerül, majd röviddel később megszökik a büntetőtáborból; otthon mint illegális kommunistát elfogják s vallatják a nyilasok. Ezután a günskircheni tábor következik. 1945-ben már a pesti orvoskaron szervezi a kommunista pártsejtet. Hűsége és lelkesedése ellenére azonban rövidesen pártfegyelmet kap, mert arra vetemedett, hogy illegálitása idején felkereste lebombázott lakásukat. Miután végez az egyetemen, kinevezik fogorvosnak a Hidegvölgyi úti pártkórházba. Bár 1948-ban kizárják a pártból, a párttitkár mint kiváló szakembert külföldi utakra küldi. Így jut el Kínába, a Szovjetunióba és így tovább. Később csak azért nem kerül börtönbe, mert az ÁVO leghírhedtebb vallatója bizalmába fogadja, s a dekadens fogorvos groteszk módon a félelmetes pribék gyóntatójává válik. 1956-ban Liviával Angliába emigrál, ahol két év alatt megszerzi diplomáját, s mint szájszobrász éli szürke, „eseménytelen” életét a nők és az egzisztencializmus rabságában.

Eddig a szűk értelemben vett „reális” történet. Mind a lazán szólt jelenben, mind a felidézett múltban óriási embersereg népesíti be a regény színpadát. A főhős (vagy antihős)

az az érzéki, puhány, érzékeny, életteretlen balek, akivel mindig történik valami, akivel minden nő anyáskodik, akinek orvosa, vallatói, barátai, szomszédai állandóan kiöntik lelküket. Ez a fura, modern Teiresziász hosszú és veszélyes utat jár be a látástól a vakulásig, míg látomássorozatok (illuminációk) után végül elérkezik a bölcsesség, a megtisztulásig.

A számtalan vegyes nemzetiségű és foglalkozású férfi szereplő, mint Boccacciónál vagy az EZEREGYÉJSZAKA MESÉI-ben, történetekkel traktálja a türelmesen hallgató fogorvost – mindmégannyi önálló novella –, és lépésről lépésre viszi közelebb őt – és az olvasót – a titkok megfejtéséhez; ők szolgáltatják az illuminációkat. A rájuk rótt szerepek sokrétűek, szinte valamennyi vagy szimbólum, vagy ösűpus. Néha már szarkasztikusan humoros neveikből következtethetünk egyéniségükre, funkciójukra vagy arra, hogy mit képviselnek. Ilyen például Zoltán Zoltánovics, az ideges, meghasonlott, de elvhu párttitkár; Karolinszky-Thorök, a nagypolgári orvosprofesszor, Feldheimer volt pesti főnöke; Kadré elvtárs, moszkovita ávos ezredes; Odysseus Brown, a milliomos, aki gyertyát önt szövés helyett (felcserélve a szerepeket, Aczélnál Penelope az, aki utazik, és válogatott viszontagságok után hazatér); Hackenkreutz, a nyilas vallató detektív; Grimm, a bőbeszédű osztrák nyomozóújszt; Kadesh, a rabbi; Hieronymus, a püspök; vagy az újjászületési fürdőritust celebráló inas, Jean-Baptiste. De találkozunk Karl és Friedrich bátyóval is, Rabindranath Tagoréval, Mr. Sheen és Gallagher személyével (valójában White és Smith urak, az angol kémelhárító szolgálat – MI-5 – emberei); a kedélyesen odavetett Dzsugasvilivel; Monsieur Carreau-val, az Orient Express hálókocsi-kalauzával; a babakészítő Manesszel, Don Abbaddal, a kirúgott pappal, de még Ferenc Jóskaival is, nemi közösség közben, hogy csak néhányat említsünk a szinte megszámlálhatatlan ismert vagy képzelt figura panoptikumából.

A könyv egyetlen valóban pozitív hőse a hetvenhárom éves osztrák dr. Abelim, a humanista filozófus. Feldheimer legigazibb barátja, mentora, „apja” és látását, egyben szabadságát visszaadni készülő mágusa. Ez a színes Marcus apó meséli a regény legmegrázóbb történeteit. Ő vezeti az olvasót az apo-

kalipszis legfeketébb korszakába. Felidézi a mauthauseni tábor kőbányájának 186 lépcsőjét, a válogatott kínzásokat, a mártírok hőstetteit, a lázadások vérfagyasztó megtorlásait, az ember végső elállatiásodását és felemelkedését. Hasonló intenzitással adja elő, hogy is mentette meg a náciaktól, vad kalandok árán, csodálatos 1929-es Düsenberg autóját; a numerológia végtelen variációit és a jó linzer elkészítésének útjait is. Ugyancsak a profetikus szemsebész hátrahagyott kéziratai, például A VAKSÁG ÉRTELME – AZ ÉRTELEM VAKSÁGA vagy A KÍNZÁS TÖRTÉNETE – A TÖRTÉNELEM KÍNZÁSA szolgáltatják a „látás” legfennköltebb elégiáit.

Mikor a „csodatevés” előtt virtuálisan lefejezik a varázslót, megértjük, miért kell Feldheimernek egyedül megtalálnia a sötétségből kivezető utat, a látszat mögött a lényeket.

A göröngyös ösvényeken botorkáló vak kezét sokan fogják – főleg nők! Bár a tohonya Gyuri nem Don Juan, mégis vonzza a szépnemet. Aczél asszonyai mindmegannyi ősanja; más-más tulajdonságot szimbolizálva segítenek és rombolnak, adnak és vesznek, vért és velőt szívnak, majd alázatosan ápolnak vagy pátyolnak, humorosak és tragikusak. A legfőbb szerepet Liviának osztja a szerző. A régi szerető s élrabtartó, a tottyadt-kövér babusgató, főző-sütő, folyondár-boszorkány a középszerű, félművelt, kispolgári tucatszűz mintaképe. (Elpusztítását a menekülni vágyó Feldheimer hónapokon át tervezgeti és kéjelegve sokszor átéli.) Mint római névrokona, Livia, valóban mindenre elszánt bestia. Lehet, hogy ő volt dr. Abelim gyilkosa is, mert ha szeretője vak marad s gondoskodásra szorul, talán még feleségül is veszi, s ezzel élete leghőbb vágya teljesül. Mikor egy nap aztán szó nélkül eltűnik Bécsben (előzőleg persze kifosztja vak „urát”), az olvasó éppúgy fellélegzik, mint a hős. Livia barátnője, Felícia, az erős, intrikus, egocentrikus, okos alapnőstény típusa; szinte „androgyn” jelenség, egyike a mitikus párkáknak. Erika viszont az archetipikus fészekrakó, áldozatos *Hausfrau*, ápolónő és mindenek. Magda, a reggelit és testét hűségesen felszolgáló kiscseléd Édes Annának és bibliai névrokonának ötvözete. Penelope, akire Feldheimer évekig vár epekedve, akkor is eszménykép marad, amikor végre megtörténik a beteljesülés. A

Nő-ideál ugyanis váratlanul megjelenik Bécsben, szilveszter éjszakáján, és „hazaviszi” a vak embert az Orient Expressen a ködös Albionba. A korábbi szerető, Tia Matte, a meztelen táncosnő, aki bujaságával tartja rabságban a kéjenc fogorvost, a balilóniai káosz-istenasszony reinkarnációja. Egy gigantikus akváriummal bélelt szobában szeretkezik, szótlanul; lehetne Kirké, Kalüpszó vagy bármelyik szirén, najád, nimfa vagy sellő. Egy szép nap aztán ő is eltűnik, mint egy rossz álom. Felvonul még az ávilai szent utóda, Theresa, az örök optimista; aztán Gondos kisasszony (Miss Care), a félübeti, félösztürk hűségssimbólum, aki utkárnoi szerepben szolgálja fogorvos főnökét; majd Maia (Hermez anyja), a zavaros, rendellen babagyártó; a melegszívű s forró testű lengyel Jadwiga, akivel hősünk Kínából hazaútban a vasúti kocsiban közösül; majd a nimfomániás Zsuzsanna, akivel viszont a vadonatúj fürdőszobában próbálna szeretkezni egy lakásszentelő alatt. Végezetül többször felbukkan a változékony Danielle, három variációban, három különböző időpontban. A regény nőalakjai boszorkányok, szentek vagy *femme fatale*-ok – tipikus NŐK! (A szerző szerint!)

Az első látásra szétesőnek tűnő, laza történet-sorozatot logikai egység tartja össze. Szerkezetileg úgy tűnik, mintha a szerző kidobta volna az „I Ching” kockáján a könyv alaprajzát, s a szerencsejátékosnak kijött a hexagoni ábra. A hat rész váltakozó számú fejezetekre oszlik. A műben rejlő számos titok megfejtését segíti, ha az olvasó figyelmesen elemzi a rész- és fejezetcímeket és a számokat. Az első rész, *A baleset*, hét fejezetre oszlik: *Szempillák, Látnivalók, Látványosságok, Látványok, Árnyak, Szemek és Villanások*. A második, *A sztriptíz fejezetei Retrospekciók, Introspekciók, Reflexiók, Kontemplációk és Hallucinációk* címszavak alatt bonyolódnak. Ezt követi *A nyomozás* című rész: *Disputációk, Intimációk, Refrakciók, Apparíciók s Adumbrációk*. A negyedik rész, *A gyilkosság* című, más-más optikai lencsékre tagolódik: *Bioszkóp, Kaleidoszkóp* és a folytatásos, háromdimenziós *Sztereoszkóp*. Az ötödik rész, *A bosszú*, felsorolja a gyakori látáshibákat: *Myopia, Hypermetropia, Nyctalopia, Hemeralopia, Amblyopia* és *Presbyopia*. Végül *A hazatérés* felvetíti a modern képlehetőségeket: *Cinéma, Dioráma, Kozmóráma* és *Panoráma*. Tehát a re-

gény egy hétrészes, önálló, zárt egységgel indul; kerek, szerencsés expozíció. Majd folytatódik három ötös jó dobással. Ezt követi a négy plusz hat (10), ami szintén osztható öt-tel, s mint ilyen, lezár. A kifejlést hozó zárórész négyes tagozódású: háromdimenziós látásunkhoz egy ragyogó coup de gráce-szal csatlakozik a vakság negyedikként, hogy mint drámai kiteljesülés megszűnjék. A kör bezárul.

Ilyen kiválóan nem írt angol prózát még magyar, de más nemzetiségűekből átszarmazottak közül se sokan. Alig lehet elhinni, hogy valaki így tudjon egy idegen nyelvet, amit csak élete derekán tanult meg. Mint az egyik lelkendező amerikai kritikus írta annak idején: „Mikor kiderül, hogy ez a szerző első regénye angolul, s írója külföldi, úgy megdöbben az ember, mintha azt hallaná, hogy Bernini szobrai úgy készültek, hogy kezébe nyomtak egy vésőt, s rákiáltottak: *faragj!*” Az ILLUMINÁCIÓK nem könnyű könyv; egyszeri olvasás nemigen elég hozzá, sőt a második után is marad jócskán felfedeznivaló. Aczél stílusa eklektikus, aszerint változik, mi illik legjobban az adott cselekményhez vagy meditációhoz. Nem sorolható egyik irodalmi irányzathoz sem. Megtaláljuk benne az orosz realista nagypika elemeit éppúgy, mint a francia szürrealisták, szimbolisták, német expresszionisták és az amerikai posztmodern irányzat módszereit. Néha önállósítja a szavakat, néha viszont joyce-i mintára több mint egy oldal hosszú egy-egy mondatzuhatag. A szöveg tele van szójátékokkal, rejtett s jelölt idézetekkel, szakszavakkal, asszociációkkal, bibliai és mitológiai utalásokkal, görög, latin, német, francia, orosz, olasz, spanyol és magyar betétekkel, marxista zsargonnal, sámani titkokkal, néha vulgáris amerikai kollokvialitásokkal és lírikus elmélkedésekkel.

A Kozmikus Konfliktáció, Lenin és Nagyvezda piknikjei, Marx sírja, a nukleáris leserelési kampány, a Portobello Road zsibárusai, Jancsi és Juliska mézeskalács háza vagy a King's Crosson sétáló prostituáltak között látszólag nem sok az összefüggés, Aczél könnyedén variálja, majd logikusan hasznosítja ezeket az elemeket képszínezésre vagy hangulatteremtésre. A nyelvi bravúrok tárházát olyan ügyesen aknázza ki az író, hogy olykor még a művelt olvasó is szótárazni

kénytelen. De nem bánja meg. Érdemes minden sort lassan, figyelmesen olvasni, mert a regény legnagyobb jelentősége nyelvi bravúrában rejlik, amit, a szerző nagy szerencséjére, Gy. Horváth László, a fordító a lehetőséghez mérten a legkiválóbban adott vissza.

Végezetül próbáljuk összefoglalni a könyv mondanivalóját, „üzenetét”. Feldheimer, mint Oidipusz és Teiresziász, vakon tanul meg látni és megbocsátani. Ahogy a „jégkorszak” szimbóluma és valósága összeolvad, annak minden iszonyatával, a hőssel együtt az olvasó is rájön arra, hogy az emberiség bizony semmit sem tanult a történelemből. A náci kihallgató ugyanazzal a módszerrel dolgozik (s hasonló zsargonban beszél), mint a kommunista, sőt az angol se sokkal jobb, csak nem annyira veszélyes, s valamivel civilizáltabb. De hosszú távon nincs nagy különbség Kelet és Nyugat között, csak talán embernek maradni könnyebb valamivel az utóbbiban. Az író tapasztalatból írja le mind a három poliukai rendszert. Feldheimerrel együtt Aczél Tamás is véglegesen leszámol a „vak” múlttal, ahogyan egy angol nyomozó összefoglalja: „A párt iránti hűségem, hitem és rajongásom először kiábrándulásba, majd ellenállásba és utálatba, végül ódáz gyűlöletbe torkollt.” És másutt: „A marxista-leninista ideológia és annak alkalmazása közötti hallatlan különbség felismerése végül logikusan oda vezetett, hogy szakítottam mind az elméleti, mind a gyakorlati kommunizmussal.” A tékozló fiú a könyvben nem ér haza, a baleset miatt, de az író igen. Lerázta igáit, visszanyerte látását. Az emigráció, a száműzöttség sem bántja már, hiszen: „nem a száműzetés-e az ember természetes állapota? Normális léthelyzete, amióta Ádámot és Évát erővel kitaszították a kertből?... Nem úton van azóta is szó szerint az ember... kutatva a nyomokat, a visszaút – a paradicsomba? A szabadságba? A boldogságba? A természet méhébe? Isten hideg ölelésének őrébe? Abba, ami várja a tökéletességről és szentségről szőtt neveléséges álmain túl? De van-e visszaút?” Az író ambivalensen felel önnön kérdésére. Szabad akaratunk birtokában választhatunk: mindenki eljuthat a látásig, a humanistává érlelő felismerésig, a bölcsességig, ha beengedi életébe a fényt, odafigyel az illuminációkra és tanul belőlük, még akkor is, ha ez ideig-óráig vaksággal és óriási szenvedéssel jár. Mert végül minden nagy dolog eltorpül. Csak akkor ér valamit

az élet, ha az ember szabad, remélni képes, hisz a boldogság lehetőségében és abban, hogy LAT! Rimbaud utolsó verssorozatának címe azonos könyvünkével. Franciául az „illumination” – többek között – sugallatot jelent, angolul ezt a szót használják a középkori iniciálékra is. Ilyen értelemben készült, ugyan ezzel a címmel Benjamin Britten megrázó kamarazenei kompozíciója is. Mindhárom esetben valami módon a lélek felemelkedéséről van szó. Aczél Tamás könyvében is.

A kötet fedőlapját szürrealista kép díszíti: a kaotikus előtérben két szemüveg, egy fehér és egy fekete keretes néz farkasszemet egymással. Mindkettőben összezúzottak, repedezettek a lencsék. A háttér fokozatosan sűrűkölzöldül, majd megfeketedik és vörösben izzik. Vad víziót idéz és ígér.

Györgyey Klára

II

REGÉNY, AMELY KERESI OLVASÓJÁT

Mítoszok, metaforák, dilemmák. A kiüzetés, a kaland, a hazatérés ősi mítoszai. A testi, az értelmi és a szellemi vakság furcsa metaforái. A bezártság, a bűn, a szegény különös dilemmái. A cím talán Arthur Rimbaud-tól, a motívó Milton ELVESZETT PARADICSOM-ából, a főhős helyzete pedig mintha az Éden keleti kapuján túl, a kiüzetés és önmagunk kiüzése között, Hammurabi és János apostol paráznákat megítélő igéi után lenne, és a „Hová mennék a Te lelked előtt és a Te orcád előtt hova futnék” zsoltáros igazságából eredne. Nehéz meghatározni, mit érthetett Rimbaud a prózaverseit összegyűjtő kötetének eredeti – LES ILLUMINATIONS – címe alatt. Lehet, hogy a cím nem is tőle származott, de annyi bizonyos, hogy egy újabb látásmód tudatosítását jelentette az irodalomban. Aczél Tamás esetében a cím lehetséges jelentései közül – ihlet, megvilágosodás, színvázlat – a megvilágosodás látszik találnak.

A cselekmény nehezen kibogozható az asszociációk halmazából, a szó szerinti és a jelképes utalásokból, hallucinációk kereszteződéséből. A regény fő színhelye: London és

Bécs, de a főhős, Feldheimer emlékezetében az ötvenes évekbeli Budapest, Moszkva, Kína is megjelenik. A regény ideje az 1959–1961 év, de az emlékek visszanyúlnak az ötvenes, a negyvenes, a harmincas évekbe, sőt a Ravaillac kínzattatásáról való felolvasásban a XVI. századi Franciaország is jelen van. 1959 nyarán Feldheimer fogorvosi rendelőjét készül megnyitni Londonban. Arra vár, hogy a szükséges orvosi berendezéseket szállítsa a szigetország legnagyobb vállalata, a Bernstein cég – amelynek a főnöke az utolsó lapig (vagy még azon túl is) elérhetetlen. Feldheimer egy lakásszentelőre igyekszik élettársával, Líviával, akit un, és ha csak lehet, megcsal. Hajnalban viszik őket hazafelé, de az autó egy oszlopnak rohan. Lívia megsérül, Feldheimer látszólag sérülés nélkül ússza meg a balesetet. Később, több hét múlva egyik szeretője lakásáról távoztában mégis elveszti a szeme világát. Több operáció után Bécsbe megy Líviával, hogy a csodaorvos hírében álló Abelim professzor meggyógyítsa, a professzort azonban a műtét előtt megölik. Feldheimer vak marad, bár egy kis időre visszanyeri a látását. Lívia szó nélkül elhagyja, de előkerül egy korábbi szereplő, Penelope, aki visszaviszi őt Londonba. Vele él egy darabig. Feldheimer utóbb régi lakóhelyének egy kisebb lakásába költözik, ahol asszisztense és a szomszédok gondoskodnak róla. Bernstein úrtól meghívás érkezik a fia hazatérését ünneplő estélyre. Az ünnepség azonban elmarad, és a Bernsteinnel való beszélgetés is csak Feldheimer képzeletében jön létre. Az elmaradt estélyen Feldheimer leesik egy lépcsőn, összetöri magát. Rendbe hozzák, megfürdetik, majd a útkárnő elkíséri. A titkárnőben a Danielle néven már a budapesti emlékezősekben is feltűnő hölgyre ismerhetünk, akinek jelenlétében a főhős egy padon a Parlament Hillen visszanyeri a látását, vagy meglátja a világosságot (avagy csak egyszerűen megvilágosodik?).

Ez a regény cselekménye, amelyben a történések és személyek jelképesége olyan gazdag, olyan sokrétű, a harmadik személyű asszociációk olyan túlbujánczók, hogy az értelmezés minden felelőssége az olvasót terhelheti. Így aztán az értelmezés már-már többet árul el az olvasóról, mint a szerzőről, an-

nak ellenére, hogy Feldheimer figurája sokat rejt Aczél Tamásból is: mindketten 1921. december 16-án születtek!

A leginkább lineáris szerkezetűnek mutatkozó regény a látás-vakság fogalma, allegóriája köré szerveződik, és ahhoz kapcsolódnak a főleg szemorvosok és optikusok számára érthető megnevezések, kezdve a SZEMPILLÁK első fejezetének műszempilla-keresésétől az egyre jobban elvonatkoztatott, egyre inkább szaknyelvi szembetegséget, látásmódot stb. jelentő fejezetcímekig (például *Refrakciók, Ap-partíciók, Adumbrációk, Sztereoszkóp, Myopia, Hypermetropia, Nyctalopia, Amblyopia, Presbyopia, Cineráma, Dioráma, Kozmoráma* stb.). Mintha a látás-vakság fogalmához kapcsolódnának az író kedvelt szerzői is, Homérosz, Milton, Joyce, akik közesek abban, hogy éleslátásuk nem párosult szemmel.

Aczél Tamás ezzel a regényével meglepheti a magyar olvasót, aki már elfeledte az ötvenes években írt verseit, regényeit, és nevét csak a nemrégiben itthon is megjelent, Méray Tiborral írt könyvéből, a TISZTÍTÓ VIHAR-ból ismeri. Csalódik az az olvasó, aki ebben a regényben a TISZTÍTÓ VIHAR politikus fróját, témáját keresi, mert itt a kortörténetű utalások vékonyak, emlékezetszerűek, személyesek: Feldheimer György londoni fogorvos emlékei Magyarországról. Ez a regény ugyanis, amelyet Aczél Tamás angolul, az angolszász olvasóközönség számára, annak feltételezett elvárásai szerint írt meg, modern kalandregény. A szerző előszavában reméli, hogy a vak Feldheimer nemcsak Teiresziásként, hanem a kalandos Odüsszeuszként is felismerhető.

Szimbólumok, rejtélyek, jelképek, rejtvények: a regény figurái között feltűnik Rabindranath Tagore, a húszas években hazánkban is népszerű indiai Nobel-díjas költő alteregója. Megjelenik egy Fromm nevű szereplő, erősen emlékeztetve a pszichoanalitikus, okkult, zen-buddhizmus tanoktól is megérintett pszichológusra. A Helena Ivanovna Glavatsky néven, Abelim professzort számismisztikára tanító mellékszereplőben pedig a regény írásának kezdetekor (1967–1968-ban) divatos zen-buddhizmus sodrában újrafelfedezett múlt századi teozófushót, Helena Petrovna Blavatskyt (1831–1891) lehet felismerni. Kérdés, hogy az indiai költő, a német

származású amerikai pszichológus-szociológus, az orosz származású amerikai teozófus-nő közötti buddhiztikus-teozofikus kapcsolat valóban elősegíti a könyv értelmezését? Lehet, hogy mindez az illumináció félrevezető csapdája, tévútja, hiszen a történet töredékeiben akár Milton ELVESZETT PARADICSOM-ának parafrázisaként is értelmezhető (amelyre a mottó is felhívja a figyelmet). Lehet, hogy éppen a különböző vallások – a görög mitológia, a buddhiztikus tanok, a keresztény, pogány és az okkult motívumok – felhasználása volt a cél? Segít-e, ha sikerül ezeket és más irodalmi utalásokat, főleg – a teozofikus hatásoktól sem mentes – Joyce ULYSSES-ére emlékeztető fordulatokat, kiszólásokat (például Odüsszeusz és Penelope nevű szereplők, Feldheimer Odüsszeusszá válása, a világ omphalosának említése stb.) a regény értelmezésekor „helyére tenni”? Bár a narráció módozata más, a rokonság Joyce-szal erős, de azért nem annyira, hogy Szerb Antalnak az ULYSSES-re tett óvatossággal megjegyzése – „*Most már talán sohasem szabad bevallani, hogy blöff volt az egész*” – az ILLUMINÁCIÓK-ra is igaz lehetne. Ez a könyv minden megcsináltsága, megszerkesztettsége ellenére is átéltnek, élménye személyesen is megtapasztaltnak mutatkozik.

Mintha egy megtérés történetének az irányában rendeződnének a jelképek, címek, alcímek, az utalások, a szereplők és történeteik, a kalandok, a példázatok hosszú megfogalmazásai, amelyek a vakság-látás allegóriájában a bibliai átkot: „*nézuén nézettek és ne lássatok, hallván halljatok és ne értsetek*” sugallják. Szakrális értelmezés lehetőségére int a regény eleje és vége, első és utolsó szava: „*Jó-ságos Isten*”. Mintha ez bujkálna Bernstein figurájában is, aki a fogászati szerszámmal kereskedő cég vezetőjeként a vevőkkel való személyes kapcsolat híve, hatalma azonban megtörik, üzlettársai régiesnek tartják elveit, a nagy céghez méltónak az elszemélytelenített kapcsolatot tekintik. Bernstein fia pedig megtérése után tizenkét tanítványt gyűjt maga köré...

„*Hát nem a számvitel az ember természetes alapota?*” – kérdezi Feldheimer. – „*Normális léthelyete, amióta Ádámot erővel kiutasították a kertből... De van-e visszaút... megtalálhatja-e bárki a keskeny ösvényt...*” A két estély kerete közé

ékelődött történetben Feldheimer mégsem csak a visszaút keresésével van elfoglalva, hanem a karambol pillanatában észlelt villanást feledve – mely egy másodpercre világosságot gyújtott a sötétségben – egy színiai sztriptúztáncosnővel élvezi az élet örömeit, és csak néhány hét múlva vakul meg. A fény kataritikus jellege és az azt követő vakság a damaszkuszi úttal való párhuzamot kínálja. Csakhogy, míg Saul engedelmessége hamar látásának visszatértét eredményezi, addig Feldheimer hosszú és rögs utakat jár be a gyógyulás földi lehetőségeit kutatva London és Bécs között, szépasszonyok hálósobáin keresztül egészen addig az estélyig, míg a megbocsátás vagy kegyelem víziója által Jean-Baptiste (vagyis: Keresztelő János) közreműködésével az őskeresztény idők Caracalla thermájához hasonló medencében elmerül. „*Kikapaszkodva a vízből – újból összerakva: teljes emberként*”, megtisztulva jelenik meg, akit a régi Danielle vezet a végleges megvilágosodás helyére. Talán ez is az oka annak, miért vannak elhallgatott sorsok, be nem fejezett szálak a regényben, hiszen az, hogy ki és miért ölte meg Abelim professzort és feleségét, vagy hogy ki a tettese az O'Hara által elmesélt gyilkosságoknak, a megtéréshez képest kicsinyesen a világi lesz. Ismeretlennek megmaradó bűnök büntetései ezek, és a gyakran említett kozmikus konflagráció eszközei.

Egy helyen kínál csak megfejtést Feldheimer, amikor egy megnevezhetetlen, nem üldözhető és nem is elítélhető „gyilkost” sejtet meg. A főhős emlékeiből elővillanó történetben az Erdélyből származó Groszmann Mojse éhen hal a günskircheni KZ-ben az amerikaiak megjelenése előtt két órával, úgy, hogy hátizsákjában több mint egy kiló füstölt szalonna van. Elcserélni nem tudta, megenni meg nem lehetett, mert az Istene parancsolatának megszegése lett volna. „*Miféle Isten az, aki meggyilkolja kis szolgáját, mert az hű maradt Hozzá? Mert belátotta az alku rá eső részét? Miféle igazságtevés az, amely megbosszulja a lojalitást? Árulással fizet az engedelmességért?*” – kérdezi Feldheimer, aki a bécsi szállodában fekvé, Abelim meggyilkolása után találja meg a választ. Mindketten azért haltak meg, mert a véglegesség, a bezártság rabjai voltak. „*A vakság végleges és a véglegesség... vakság.*” Abelim professzor kiszámítható volt, szokások rabja-

ként ment a parkba, lemészárlása színhelyére, és a véglegesség vallásának rabja volt Mojse is, mert nem evett a szalonnából. Talán a különböző vallások, misztikus nézetek véglegessé, zárttá vált rendszerei is ezért villannak fel és vallanak csődöt. Feldheimer a történet végén már elutasítja a hallucinációs gombaletet kínáló buddhiszükusan rejtélyes Tagorét, és a szinte fétüszzerű csodautó, a Düsenberg 29 sem árulja el útkát, mint ahogy Abelim számmisztikus, okkult kutatása Glavatsky/Blavatsky tanítása alapján a rejtélyes 186 lépcsőfok „értelméről” is megfejtethetlen marad.

Talán e szemlélet miatt tűnik maga a regény is megfoghatatlannak, megragadhatatlannak, esetlegesnek. Szép, jól megírt, a hosszú mondatokat szentenciaszerű tömörségű tömondatokkal lezáró novellák lazán kapcsolódó halmaza, amelyek regényfejezetekként a késleltetést elősegítve nagy feszültséget hoznak létre. A megoldatlan rejtélyekből szövődő 592 oldalas megvilágosodáskeresés feszültsége azonban az utolsó oldal megvilágosodásával nem válik megnyugtatóvá. Feldheimer és az író utolsó mondata: „*Látom. Igen, igen, igen. Tényleg látom, jóságos Isten!*” – meglehetősen szűkszavú és talányos marad a keresés hosszadalmasságához képest. A bűnügyi motívumokból is táplálkozó regény nem teljesíti a klasszikus krimi – de persze nemcsak a krimi – kimondatlan követelményét: Az olvasáskor még érthetetlennek tűnő részek, az esetlegesen egymásra következő fejezetek az utolsó mondattal, a regény befejezésével nem kapnak egy csapásra belső értelmet, nem válnak törvényszerűvé, nem lesz az olvasó számára a regény csak így és csakis így megírhatóvá, a történései csakis így elmondhatóvá, nem válik a káoszról egy csapásra rend. Az illuminációk folyamatából nem következik az egyértelmű megvilágosodás. Mintha maga a regény se lenne végleges. Talán emiatt nem lesz a könyvből a megírás idejétől, helyétől, az írói szándéktól függeden igazi „nagy” regény minden kiválósága, asszociációinak gazdagsága, szerzőjének felkészültsége, nagy elhatározása ellenére. Lehet azonban, hogy nemcsak a főszereplőnek, hanem az olvasónak is illuminálnódnia kellene, és így meglátnia, hogy nem a regényben kell a ráció rendjét keresni, mert arra mint

az univerzum részére vonatkozik a „*Nihil in universo est inordinatum! – elve – Ebben az intézményben minden a helyén van!*”?

Más igényeknek kellett megfelelnie az IL-LUMINÁCIÓK-nak, amikor 1981-ben először jelent meg Amerikában, ahol ez a regény a vasfüggönyön túlról jött szerző, a Kossuth- és Sztálin-díjas író elismerten kiváló angoltudással megírt könyve volt, és másnak Magyarországon, 1991-ben. A 80-as évek elején Aczél Tamás mintha bizonyítani akarta volna nyugatias műveltségét, modernségét, gondolati mélységét, nyelvtudását, írói képességeit regényével. A kiváló nyelvismeretet bizonyító stílus a magyar fordításban hol bravúros, hol túlbuzgójú, bőbeszédű, néha háborzongatóan virtuóznak, néha kissé túlírtnak tűnik. Angol nyelvűeknek szánt politikai, történeti „korrajza” főleg az ötvenes évek Magyarországról zavarbaejtően elnagyolt, motívátlan a magyar olvasó számára, még akkor is, ha nyilvánvaló, hogy csak szükséges kellék, a megtérés háttere. Az utalásai, jelképsége pedig olyan sokrétű és bonyolult, annyira kódolt, hogy a regény szinte már értelmezhetetlen, vagyis annyi megfejtést kínálhat, hogy az kihívja a gyanút, hogy a szerző olvasóját sújtja a már említett átokkal: „*nézvén nézettek és ne lássatok, hallván halljatok és ne értesetek*”. A regény türelmes, illuminálódásra is képes, lelkes olvasót keres magának, akinek van füle a hallásra...

Tarjányi Eszter

MANDELSTAM MAGYARUL

Oszip Mandelstam: Sófényű csillagok
Szerkesztette Halmos Ferenc, az előszót
és jegyzeteket írta Szilágyi Ákos
Móra Talizmán, 1991. 269 oldal, 220 Ft

Mandelstam: Versek. Farkaskopó század
Erdődi Gábor fordításai
Unikornis, 1991. 80 oldal, 112 Ft

Az első, terjedelmében is reprezentatív magyar nyelvű Mandelstam-válogatás megjelenése jelentős esemény az orosz–magyar iro-

dalmi kapcsolatok újabb történetében, noha a magyarul olvasó közönség nem most találkozhat először Mandelstammal. Néhány verse már a hatvanas évek derekán megjelent a *Nagyvilágban*, az *Új Írásban*, Rab Zsuzsa SÁRKÁNYOLÓ című versgyűjteményében; a KLASZSZIKUS OROSZ KÖLTŐK című antológiában (Európa, 1966, válogatta E. Fehér Pál és Lator László) tíz verssel szerepel. A NAPJAINK SZOVJET IRODALMA című tanulmánykötetben (Gondolat, 1974, szerkesztette Elbert János) helyet kapott Lator László máig érvényes, szép Mandelstam-esszéje, noha az akkori „napjainkhoz” képest a költő már több mint harminc éve halott volt. 1975-ben az Európa Kiadó Pór Judit válogatásában CSILLAPÍTHATLAN SZAVAK címmel jelentetett meg egy karcsú kötetet, amely méltán tekinthető a mostani gazdagabb válogatás előhírnökének. Érdemes megjegyezni azt is, hogy hazai ruszisztáink (Szilárd Léna, Han Anna) már a hetvenes években bekapcsolódtak a nemzetközi Mandelstam-kutatásba.

Mindazonáltal tény, hogy az irodalomkedvelők szélesebb köréhez a költő tragikus sorsának már-már legendává homályosult híre jóval hamarabb ért el, mint maguk a művei, s a befogadás eme – régiókban nem ritka – aszinkroniájának megvan a maga veszélye. Gondoljunk Paszternak ZSIVAGO DOKTOR-jára, amelynek itthoni megjelenését az elhallgatás hosszú csendje után a hírverés és ellenhírverés valóságos kavalkádja előzte meg, s a felfokozott várakozás az olvasók egy felszínesebb részénél csalódottságba csapott át. Mit tudhatott még nemrégiben az „átlagos magyar versolvasó” (van még ilyen?) Mandelstamról? Főleg azt, hogy egy Sztálin ellen írt gúnyverse és más „felforgató” írásai miatt zaklatták, üldözték, száműzték, s hogy végül egy távol-keleti büntetőtáborban halt meg ismeretlen körülmények között negyvenhét éves korában. Ennek alapján elképzelhető, hogy némely olvasó képzeletében egy anti-Majakovszkij képe rajzolódik ki, aki verseiben néptribuni szenvedéllyel, harsány hangon ostorozta a szovjethatalmat... Az ilyen olvasó természetesen csalódni fog. Realisabbnak tűnik viszont az az aggály, hogy az olvasók egy része azzal teszi le a kötetet, hogy a verseket nem érti. Való igaz, hogy Mandelstam nemegyszer a szokásosnál nagyobb szel-

lemi erőfeszítésre készíti az olvasót. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a versei érthetetlenek.

Mandelstam költői pályája a szimbolizmustól való elfordulás jegyében kezdődött. Az orosz szimbolisták miszticizmusának, transzcendens törekvéseinek elutasítása közös negatív platformot jelentett számára az akmeistákkal és a futuristákkal. Az akmeizmusnak mint irányzatnak kereteit hamarosan szétfeszítette képviselőinek (Ahmatova, Gumiljov) egymástól erősen eltérő, önálló költői alkata. A futuristákkal Mandelstam kezdettől fogva két lényeges vonatkozásban került szembe: a kulturális örökség és a nyelv kérdésében.

Az orosz futuristák az egész megelőző kultúrát ki akarták dobni „*a Jelenkor Gőzhajójából*”. Ezzel szemben Mandelstam költészetének az egyetemes európai és orosz kulturális örökség – történelem, mítosz, művészet – szerves alkotórésze, meghatározó eleme. Homérosz és Szapphó, Ovidius és Tibullus, Dante és Tasso, Racine és Dickens éppúgy ihlető forrásai, mint a klasszikus és kortársi orosz költészet Gyerzszavintól Ahmatováig, Puskintól Vjacseszlav Ivanovig, a párizsi Notre-Dame és a konstantinápolyi Hagia Sophia ugyanúgy, mint Moszkva hagymakupolái és Pétervár „*sárgálló kormányépületei*”. Mindez a szó szoros értelmében „*benne van*” Mandelstam költészetében: verseit át- meg- átszövik a reminiscenciák, rejtett idézetek, utalások, polémiák – nem könnyű feladat elé állítva költészetének kutatóit, no meg elsősorban olvasóit. A költő maga határozta meg igényét az olvasóval szemben: rendelkezék az ő (mármint a költő) kultúrájával; miként művészi eszményképe, Dante, ő is a gyors felfogóképességet, a fél szóból is értést, a „*dogadlivoszty*”-ot tartotta az igazán művelt ember fő ismérvének. Ez a költészetét mélyen átható kultúraemlékezet és történetiség abban a művészetfilozófiai felfogásában gyökerezik, amely szerint a művészet végső soron az emberi létezés eredeti harmóniájának megtestesülése, s ezért a művészet fő célja önnön folyamatosságának újrateremtve megőrző fenntartása: „*...a dalnok mások versét költi újra, és azt sajátjaként dalolja már*” (ÉN NEM HALLGATTAM OSSZIÁN MESÉIT..., Papp Gábor Zsigmond és Tóth Krisztina fordítása).

Mint minden igazi költő, Mandelstam is nyelvteremtő. Azonban a futuristákkal ellentétben ő nem a szavak testének (hangzásának), hanem „*lelkének*”, azaz jelentésének megváltoztatásával akarja megteremteni saját nyelvét. Szilágyi Ákos feltételezhetően az olvasó útbaigazítására választotta a SÓFÉNYŰ CSILLAGOK elé írt magvas előszava mottóját a költő alábbi gondolatait: „*Miért kellene a szó azzal a tárggyal azonosítanunk, amelyet jelöl? Talán a tárgy a szó ura? A szó Pszühké. Az eleven szó nem jelöli a tárgyat, hanem szabadon, mintegy lakóhelyéül, kiválasztja ezt vagy azt a tárgyat jelentést, dologiságot, kedves testet...*” Egy másik gyakran idézett gondolata Dantéről írt esszéjéből: „*Minden szó olyan, mint egy nyaláb, a tartalom szanaszét meredezik belőle, nem pedig egy hivatalos pontra.*” Mandelstam tehát fellazítja a szó konvencionális, köznyelvi jelentésének köteleit, ezáltal felerősíti a szöveggörnyezet jelentésmódosító, sőt jelentésteremtő hatását, és rendkívüli módon kiterjeszti a szó kapcsolódási lehetőségeit. A kiváló filológus, Zsir-munszkij, cirkuszi hasonlattal élve, Mandelstam metaforáinak rőptét fantaszükus és bonyolult ugrásokhoz hasonlította egyik lengő trapézzról a másikra.

A szó asszociatív lehetőségeinek korlátlan kitágítása persze éppúgy zsákutcába vezethet, mint Hlebnyikov „*értelmen túli*” nyelve. Mandelstamot azonban éppen kultúraemlékezete óvja meg a szemantikai káosztól. Poétikai rendszerében nagy szerepet játszanak az európai (főleg görög és római) mitológia és irodalmak megújítva megőrzött motívumai, „mitológemái” és szóemlémei, amelyek verseinek különböző kontextusaiban új jelentésekkel és érzelmi tartalmakkal gazdagodnak. (Például a csillag hagyományosan pozitív töltésű motívuma gyakran negatív képzettársításokat – távoli, hideg, szürös – idéz fel.) Emellett Mandelstam költői nyelvében nagy szerepet játszik a paronomázia, azaz a hasonló hangzású szavak szemantikai összekapcsolása, ami az egész kortársi orosz költészet egyik jellemző vonása, és ugyancsak megnehezíti a fordítók dolgát.

A költő szemantikai „trapézugrásait” azonban (akárcsak a cirkuszi artistákéit) szigorú fegyelem irányítja. Mandelstam fellazítja a szavak jelentését, de megőrzi az orosz költészet századai során kialakult hangulati

és stílári holdudvarukat; emellett számos versében követi a klasszikus orosz költészet (Puskintól és még korábbiakról eredő) versépítkezését, jellemző szintaktikai formuláit, dalmavezetését, a hagyományos versmértékeket és azok ritmikai realizációit. Egyfelől tehát merész asszociációk és meghökkentő szókapcsolatok, másfelől a szavak ismerős aurája, a szerkesztés klasszikus szigorúsága és gyakran epigrammatikus tömörsége: Mandelstam egy személyben modernista és klasszicista költő, és éppen ez az, ami fordítóit a legnehezebb feladat elé állítja. „Eszményi” fordítójának hangját talán Babits, Kassák és József Attila hangjából kellene valamiképpen szintetizálni.

A SÓFÉNYŰ CSILLAGOK verseit legalább három nemzedék költő-műfordítóit ültették át magyarra, összesen huszonhatan. Íme a névsor: Bajcsi Cecília, Baka István, Bella István, Faludy György, Fodor András, Garai Gábor, Hárs György, Horváth Ferenc, Kálnoky László, Kántor Péter, Kiss Benedek, Lator László, Majtényi Zoltán, Mezey Katalin, Oláh János, Papp Gábor Zsigmond, Pór Judit, Rab Zsuzsa, Rózsa Endre, Somlyó György, Tandori Dezső, Tellér Gyula, Tóth Krisztina, Veress Miklós, Zalán Tibor, Zsávolya Zoltán. A vállalkozás jelentősége és a feladat nehézsége alapján méltányos lenne, hogy teljesítményükről külön-külön szóljunk, ám erre már csak terjedelmi okokból sem kerülhet itt sor. Annak idején Kardos László, aki számos mai műfordítónknak mestere volt, „kollektív nemzeti küzdelemnek” nevezte a műfordítást, s valóban, a verseny mozzanata kétszeresen is jelen van a műfordításban: verseny az eredeti szöveggel, és verseny a más megoldást kínáló fordításokkal. A kötet szerkesztőjének érdeme, hogy a versenyt e második vonatkozásban nyíltá tette, amikor ugyanannak a versnek két vagy több fordítását is közreadta. Ám itt sem mindig könnyű eldönteni, melyik a jobb fordítás: egyes részletek megoldását tekintve olykor a „pontozásos győzelem” tűnne igazságos eredménynek; más esetekben könnyebbnek látszik a döntés, de itt a versenyzők nem tartoznak azonos „súlycsoportba”... (Bocsássa meg nekem az olvasó, hogy a műfordítás humánus művészetéről a legkevésbé humánus sportág kifejezéseivel szólok.)

Vállalva az elkerülhetetlenul szubjektív értékelés ódiumát, úgy vélem, hogy Man-

delstam költészetének ez idő szerint leghitelesebb magyar tolmácsolója Lator László. Latorban kivételesen szerencsés arányban testesül meg a műfordító eredendő kétlénységűsége: költő és filológus egy személyben. Nemcsak oroszul tanult meg, hanem „mandelstamul” is (ahogyan korábban „lermontovul” és „blokul”), és megvannak a saját erőteljes költői eszközei ahhoz, hogy a nyelvi „trapézugrásokat” és a klasszikus versépítkezést egyaránt megszólaltassa. Hogy tudás, empátia és ihlet mi módon és mely pillanatban találkoznak, az persze a fordító titka. Az olvasóé a vers szépsége –

*„Hűvös nappal, vézna fény szívárovog.
Szabadon s gazdátlan bolygva járok...
Felettiünk a gonosz ősz vajákol,
ért gyümölcscsel fenyeget a fákról,
hegycsúcsokkal szól a hegycsúcsokról,
pókhálósával a szemünkbe csókol...”*

(ELTÚNTÉL
A KÖDFELHÓBE VESZVE)

– az ítéské pedig a felismerés öröme: ez nemcsak egy szép magyar vers, ez Mandelstam verse – magyarul. Lator, ha kell, fortissimóban zengeti a verset:

*„de látja Isten: imé, zene támad,
az állomást ének reszketeteti,
és hegedűhang-boltta összeállnak
a levegő fütyl-téple rongyai.”*

(KONCERT A PÁLYAUDVARON)

Ha kell, a csendet „szóltatja meg” az eredetivel kongeniális sorokban:

*„Finom vitorlát szeg a hangnak
a fül, a meredt szem kihál,
éjféli madarak suhannak
átal a csenden, néma kar.”*

(FINOM VITORLÁT SZEG
A HANGNAK)

Festeni tudja a szorongás kínzó belső kényszermozgásait

*„Minél kü imbolygó kígyó kínoz, imhol
vagyok, merő gyötrődés, remegés.
Megcsömröltem belső hurkaimból,
nem kell a Múza és a józan ész.”*

(ŐSZ MORD HOMÁLYA)

és a szomorúság ledobhatatlanul nyomasztó terhét:

*„szívemben, mint szürke madarat,
bánatomat cipelem.”*

(HÚS MÉRÓVEL
FUKAR SUGARAT)

Lator régi és hű társa Mandelstamban, Pór Judit számos fordítással szerepel a kötetben. Felelősen és szépen tolmácsol olyan fontos verseket, mint a művészetfilozófiai hitvallásnak tekinthető SILENTIUM („*Maradj meg habnak, Afrodité, zenévé változz vissza, szó*”) vagy az 1918-ban írt DERENGŐ SZABADSÁG, a forradalomnak ez a váteszi ereje, egyszerre reménykedő és szorongó köszöntése. Hatáson szövegeztet meg az eredeti szöveg hangszerelését (HULLÁM HULLÁMRA DÖL...) és őszinte átéléssel a szomorúság és szorongás verseit (A LOVAK OLYAN LASSAN LÉPNEK, ROSSZ EZ A MAI NAP, NYUGTALAN NESZEZŐ LOMB KÖZÖTT). Legszebb fordítása a már említett, 1975-ös válogatás címadó verse:

*„Csillapíthatatlan szavak.
Júdeá kábulatba dermedt,
a férfi fejét egyre lejjebb
csüggeszti minden pillanat.
Körös-körül a katonák
a hülő holttestet vigyázzák;
horgad a fő, mint vékony ágát
hajlító idegen virág.*

*Országol Ő és elalél,
liliom, lankad szirma, szára
az édes, örvényes vizárba,
és törvényét üli a mély.”*

Fodor András és Rab Zsuzsa az orosz költészet hazai tolmácsolásának nagy múltú, kiváló mesterei. Noha egyikük sem „lelki rokona” Mandelstamnak, mindketten találtak olyan verseket (s ez feltehetően a szerkesztő érdeme is), amelyekre saját költői alkaturuk leginkább rezonál. Fodor kitűnően alkalmazza Mandelstamnak azt az eljárást, amely egy-egy tömör jelzéssel, jellemző részlettel, szóemlékével idézi fel különböző korok és tájak életét, kultúráját (EURÓPA, NOVELLINO, A PHAETON KOCSISA). Ez egyébként Somlyó Györgyre is vonatkozik, aki – érthetően – a

latin-francia és hellén kultúrát idéző versek fordításában remekel (NOTRE-DAME, NYERÍTŐ MÉNESEK, LASSAN CSORRAN, A HÍRES PHAEDRÁT...). Rab Zsuzsát elsősorban a lélek belső tájait festő, a szorongást és gyötört magányt megszólaltató versek vonzzák (NE SZÓLJ!, VORONYEVSZ 1937), de a tőle már-már megszokott stílusbravúrral szólaltatja meg a balladásan sejtelmes KÜLÖNÖS ÉJSZAKA című verset is.

A kötet egyik öröndetes tanulsága, hogy oroszról fordító költőink fiatalabb és még fiatalabb nemzedéke legjobb teljesítményeivel nem marad el az idősebb pályatársak színvonalától, amely bizvást „dobogós helyezésre” számíthatna, ha egyszer a hellén hagyományok szellemében megrendeznék a műfordítók olimpiai versenyt. Kántor Péter és Baka István nevét szeretném kiemelni: fordításait a szigorúbb igényeket is kielégítő pontosság (mindketten orosz szakot végeztek az egyetemen) s ugyanakkor hiteles költőiség, formai találmányosság jellemzi. Kántor Péter Mandelstam érzelmi és gondolati világának legmélyebb, szorongó-sóvárgó rétegére rezonál érzékenyen (CSAK GYERMEK-GONDNYI BATTYUT..., AKÁRHA ARANYFÜST, RAGYOG..., VILHARFELHŐK ALÁ SZORULVA...). Sajnálatos, hogy éppen az egyik legszebb fordítása maradt ki a válogatásból; ez a fordítás korábban a Holmi 1990/7. számában jelent meg, s alighanem egyenrangú versenytársa a kötetben szereplő, Lator által készített változatnak. Idézzük fel mindkét fordítást, és ítéljen az olvasó:

*„Köd takarja már megfoghatatlan,
elmosódó, gyötört arcodat.*

*„Istenem!” mondtam, bár nem akartam,
véletlenül számon kiszaladt.*

*Kirepült a mellemből az Isten
neve, mint egy óriás madár.*

*Ködgomolyba vész előtte minden,
s fészke-háza most lakatlan áll.”*

(Lator László fordítása)

*„Athathatlatlan köd takarta
Gyötört és bizonytalan valód.*

*Istenem! – mondtam, nem készültem,
Tévedésből használtván e szót.*

*Mellemből, mint nagy madár ha röppen,
Kiszakadt az Istennek neve;
Sűrűn gomolyog a kod előtem,
És üreslik bennem hullt helye."*

(Kántor Péter fordítása)

Baka István egyaránt hitelesen tolmácsolja a költőt, amikor az az antik szépség ragyogásában látat egy pohár fagyaltot („FAGY-LALT!”), vagy jóindulatú iróniával, pompásan megfigyelt részletekkel mutatja be a múlt század francia társadalmának egyik jellegzetes figuráját (AZ ABBÉ). Baka fő érdeme, hogy legjobb fordításaiban neki is sikerül harmonikus egységben megszólaltatnia Mandelstam modernizmusát és klasszicizmusát. Még a költő egyik legezerikusabb verséből, a bonyolult egyéni mitológéák egybecsengő hangzásán felépülő NŐVÉREK – GYÖNGÉDSÉG S TEHER... címűből is át tud menteni annyit, amennyit az idegen nyelvi közeg egyáltalán lehetővé tesz. Bravúrosan veszi át a költő egyik ritka regiszterét is, a játszi könnyedség mögé rejtőző reményvesztettséget:

*„Görögök viszik Helénát
kék habon,
engem meg a sós tajték vág
épp nyakon.*

*Ajkaimra az üresség
csókja forr,
mulogat nekem csipísz még
a nyomor...”*

(ÉN TENÉKED NYÍLTAN,
VÉGLEG...)

Költői sokszólamúság jellemzi Bajcsi Cecília fordításait is. Ő is képes a metrum és ritmus rendjével „kordában tartani” a merész szövegeket (VERS AZ OROSZ KÖLTÉSZETRŐL), tőle sem idegen a könnyed iróniával leplezett rezignáció hangja (VOLT EGY ALEKSZANDR HERCOVICS), az epigrammatikus tömörség (NEM, NEM A HOLD...) és a műves népköltészeti stilizáció:

*„Kicsi vállad, a szép, – piros: ostor alatt,
piros: ostor alatt, veri-égeti fagy.*

*Ez a gyermeki kéz – vasalókat emel,
vasalókat emel, kötelet kötegel.*

*Ez a lágyvirú láb – üvegen csupaszon,
üvegen csupaszon, csupa-vér homokon.*

*S te, kiért vagyok én az a gyertya, amely
fekelén lobog el, – könyörögni se mer.”*

(KICSI VÁLLAD, A SZÉP)

Huszonhat fordító több mint háromszáz fordítása között természetesen jócskán akadnak kevésbé sikerültek is. Ám a félsiker, sőt a kudarccal is szolgálhat tanulságokkal. Közülük kettőt emelek ki – nem új keletűek, de máig érvényesek. Először: a „nyersből” vagy idegen nyelvi közvetítéssel történő fordítást csak végszükségben volna szabad alkalmazni (például eszkimó vagy bantu versek átültetésénél). A költészet nyelvi művészet, s a fordító, aki nem hallja az eredeti szöveg zenéjét, nem érzékeli a szavak ízét, színét, illatát, sötétben tapogatózik. Másodszor: a műfordító művész és tudós egy személyben; filológus mivoltáról csak abban az esetben mondhat le, ha a művészi empátia különös adományával van megáldva (mint, mondjuk, Weöres Sándor); egyébként tudnia kell, hogy mit fordít. Ami mármint Mandelstam tolmácsolását illeti, a fő nehézséget, mint jelezni próbáltam, a költő modernizmusának és a klasszicizmusának sajátos egysége jelenti. A fordítók közül többen – helyenként olyan kiváló mesterek is, mint Bella István, Tandori Dezső vagy Zalán Tibor – inkább a modernista oldalról közelítették a versekhez: a „trapézugrások”, merész és meghökkenítő szövegek vonták magukra figyelmüket, s kevésbé az ezeket összetartó klasszikus költői formulák.

Erdődi Gábor Mandelstam-fordításai számára igencsak hátrányos helyzetet teremtett, hogy e szép kiállítású vékony kötetnek úgy szólván megjelenése pillanatától akarva-akaratlan a SÓFÉNYŰ CSILLAGOK-kal kell megmérkőznie. A verseny már csak azért sem egyenlő esélyű, mert egy fordító teljesítménye áll szemben huszonhatéval. Ugyanakkor Erdődi teljesítményének megítélésénél figyelembe kell vennünk magának a vállalkozásnak bátorságát és felelősségét is: Erdődi maga választott ki és fordított le ötvenegy verset, többségükben az 1930-as években írottak, azaz nem éppen a legkönnyebbek közül. Az előszóból és a jegyzetéből kiderül, hogy Er-

dódi nemcsak „készült” Mandelstamból, hanem rokonszenves érzelmi elkötelezettség is fűzi a tragikus sorsú költőhöz. A fordítások között van néhány kiemelkedő, amelyekben megszólal Mandelstam klasszikus vers-zenéje (A DRÁGA KÁMÉÁMAT NEM TALÁLOM, EGY TÁVAT LÁTTAM ÉN) vagy éppen letisztult, rezignált hangja (AZ AJKAM MÉG MOZOG), iróniája (MIFÉLE UTCA EZ?). A fordítások jelentős részében azonban nem tükröződik Mandelstam poétikai kettőssége, a merész szófüzéseket nem fogja rendbe a szabályos versépitkezés; ennek következtében a vers gyakran „leül”, némely esetben egy bizarr szöveg szó szerinti fordításának benyomását kelti. (Mint láttuk, ez a jelenség nemcsak Erdődinél jelentkezik.)

Összefoglalásképpen végül is elmondhatjuk: több okunk van az örövendezésre, mint a fanyalgásra. Nemcsak egy fehér folt tűnt el a század orosz költészetének hazai tolmácsolásában. Szellemi életünk egy olyan költő befogadására nyert lehetőséget, aki élete mártíriumával és életműve pátozásával egyaránt hitet tett az emberi lét ősi és egyetemes, csak ideig-óráig háttérbe szorítható értékei mellett, a sötétség és a mindenkori pusztító erők ellenében. Ennek az életnek és életműnek van üzenete a mai olvasó számára, s talán nem hiú a remény, hogy a „magyar Mandelstam” pozitív szerepet játszhat a múlt terhétől és a jelen előítéleteitől megusztuló orosz–magyar szellemi kapcsolatok újjáalakításában.

Péter Mihály

SZÓBAN ÉS ÍRÁSBAN HEIDEGGERRŐL

Utak és tévutak

A budapesti Heidegger-konferencia előadásai
Szerkesztette Fehér M. István

A német nyelvű előadásokat fordította Egyedi András, Farkas János László, Zalán Péter
Atlantisz, 1991, 311 oldal, 210 Ft

Alétheia. Heidegger-szimpozium Debrecenben,
Vajda Mihály rendezésében, 1991. október 26–30.

Az elmúlt években egymást kovették az olyan Heidegger-konferenciák, melyeket német és magyar filozófiatörténészek közösen rendeztek. (KÖLTÉSZET ÉS MŰALKOTÁS, Szeged, 1989. október, *UTAK ÉS TÉVUTAK* – azaz a megjelent és recenzeálandó kötet előadásai –, Budapest, 1989. november, *A MÁSÍK KEZDET*, Grassau-Rottau–Messkirch, 1990. október, valamint *ALÉTHEIA*, 1991. október.) Én magam jelen voltam mindegyik rendezvényen, ezért úgy kívánok hozzászólni a nemrégiben megjelent kötethez, hogy eközben szem előtt tartom a heideggeri filozófia elevennek vélt kérdéseit és kérdésségeit. A recenzió szokványos műfaját ugyan túlhaladja ez a szándék, de formálisan is lehetőséget nyújt erre az az egybejárás, hogy a kötet éppen a debreceni konferencia ideje körül jelent meg, amikor is tanúi lehettünk annak, hogy hogyan fűzik tovább gondolataikat a két évvel korábbiakhoz képest az egyes résztvevők, és hogyan nyerik el bizonyos kérdéskörök és értelmezések a maguk helyét és fajsúlyát.

A felsorolandó négy kérdés közül elsőként a művészetre vonatkozót emelem ki, mivel úgy tűnik, ez a heideggeri filozófia máig is egyik legaktuálisabb és a továbbfűzés szempontjából talán a legtermékenyebb kérdése. Erre a tényre utal már az is, hogy a „tanítványok” jelentős része ebbe az irányba fordult: Gadamer, Biemel, sőt Herrmann munkásságában ez nyilvánvaló, nyilvánvaló továbbá Badt, Dittmann vagy Gottfried Boehm művészettörténeti munkásságában, illetve a budapesti kötet olyan jelentős szerzőire is áll, mint Otto Pöggelerre vagy Christoph Jamméra, Walter Biemelre. Biemel szerinti Heidegger folytatja azt a schellingi, nietzschei

örökséget, hogy az ő filozófiájának is a művészetéről való gondolkodásban van a záróköve, ebben teljesedik be. A művészetben ugyanis – Heidegger szerint – „*az igazság lép működésbe*”, „*az ember lakozása válik láthatóvá, a világa értelmében felfogott tartózkodása*”. (136. o.) A művészet így értett lényege azonban korántsem örök és változatlan, hanem egy történeti kérdésre adott válasz: és pedig arra a kérdésre, hogy vajon „*mi felől határozódik meg az a gondolkodás, amely most a művészet eredetének utánagondol?*”. (138. o.) Heidegger szerint nem kétséges, hogy a modern embernek a tudományos-technikai „világképbe” való bezártága, a világcivilizáció határozza meg azt a kérdést, illetve ennek ellentmondva az a remény is, hogy az ember, mint jelenvaló lét, lét- és világlefedtségében is, annak dacára is képes meghallani a lét hívását, és föltárlhat számára a lét műbe rejtett, benne működő igazsága. Biemel e mondhatni evidens Heidegger-olvasata csak ezután, e művészetfilozófia realizmusának hangsúlyozásával válik markánssá, amikor egy sajátos topológiában csúcsosodik ki: az igazság műbe rejtett igazsága eszerint nem más, mint „*helyek megtestesítő működésbe hozása, és ezekkel a helyekkel az ember lakozására, az őt körülvevő dolgok tartózkodására alkalmas tájékok megnyitása*”. (145. o.)

„*A minket körülvevő dolgok tartózkodására alkalmas tájékok megnyitása*”-ról beszél Christoph Jamme is, Heidegger Rilke- és Cézanne-értelmezésével konkretizálva ezt a gondolatot. Tudjuk, hogy Heidegger Cézanne otthonának, a Saint-Victoire hegyének bejárásával közeledett a festő képeihez. E helyek megnyitásának tapasztalatából látta meg a cézanne-i festményeken azt, hogy a rajtuk megjelenő természet immár nem az embernek szolgál, s a dolgok maguk ezáltal visszanyerik eredeti realitásukat: újra érzéketesek, újra megmutatkozik bennük az a csoda, amit Cézanne maga a dolgok lelkének, sőt beszédének nevezett. „*Azt hiszik – írja –, hogy egy cukortartónak nincs arculata, nincs lelke. De ez naponta változik. Tudni kell fogni őket, körül kell hízelegni őket, ezeket az urakat. Ezek a poharak, ezek a tárgyékok beszélgetnek egymással, meghílt szavakat váltanak egyre...*” (149. o.) A festő ilyesféle megnyilatkozásai világosan mutatják, hogy művészete rokonságban áll azzal a rilkei költészettel,

mely a dolgok megmentésére, végső arcukat megőrzésére tett kísérletet azzal, hogy megkísérelte átváltoztatni őket „*romolhatatlan szavakká*”. (154. o.) A kulcsszó ebben az értelmezésben is a realizmus, akárcsak Biemel írásában, mely a dolgok pártján állást jelent a technikai uralomra törő cél-eszköz-racionalitással szemben.

A magam részéről hajlok arra, hogy ezeket a gondolatokat tekintsük a heideggeri filozófia legelevenebb üzenetének. Éppen ezért bizonyos mértékig kénytelen vagyok egyetérteni Walter Biemellel abban, hogy amikor az ember az újraolvasások során nap mint nap szembesül ezzel a nagyszabású tervvel, a vele szemben felhozott kritikák „*vala-hogy mindig nevetségesen hatnak*”. (136. o.) Gyakorlatilag ezt tapasztaljuk, és korántsem elvileg van így, hiszen egyébként én magam is termékenyebbnek vélném a kritikai viszonyulást. De hogy mennyire nem látszik lehetségesnek a továbbhaladás, arra hadd hivatkozzam most csupán az említett konferenciákon elhangzott kritikai gesztusokra. Joseph Rauscher Szegeden a dolog, eszköz, mű elhatárolását kifogásolta a modern művészet felől, úgy vélem, a fentiek alapján beláthatóan teljesen indokolatlanul. Karol Sauerland (Szegeden) és Tatár György (a kötetben) pedig egyaránt azon a gondolatlan botránkozott meg, hogy a MŰALKOTÁS EREDETÉ-ben leírt görög templom olyan nyílt vonatkozásokat gyűjt maga köré, melyeknek tevékeny tágasága „*egy történelmi nép világa*”. Míg Sauerland ebben rasszizmust, veszélyes küldetéstudatot vélt felfedezni, addig Tatár György éppen ellenkezőleg, a „történelmi nép” jelzót kívánta elvitatni a görögségtől a „választott nép” javára. (279. o. skk.)

Ámde tekintsünk most el a szó hagyományos értelmében vett „tévutaktól”, melyeket a kötetet kiadó Fehér M. István így jellemezett: „*Utakról és tévutakról gondosabb szemügyrevételkor legalább három szinten van szó: egyrészt a gondolkodók [...] útjairól és tévútjairól, másrészt a kutatás, illetve a különböző kutatási és recepciósi irányok által járt utakról; végül e kötet tanulmányában kiaposott vagy megkezdett utakat illetően.*” (17. o.) Ehelyett tekintsünk végig azon az Irrén, „bolyongáson”, mely együtt jár az igazsággal, mely mint „tévédés” az igazságnak, mint elrejtetlenségnek az elrejtettsége.

Hogyan tartoznak tehát szükségképpen hozzá a heideggeri és heideggeriánus utakhoz a tévutak, a *Holzwege*hez az *Irre*? Nézzük először a „theóriát” mint „aletheológiát”.

Az igazság lényegére (Wesen), illetve megtörtetésére (Wesen mint ige) fölített kérdéssel foglalkozott az 1991 októberében Debrecenben a Vajda Mihály által rendezett szimpózium. A nyitóelőadáson az ezúttal személyesen is jelen lévő Walter Biemel azt a megfordulást (Umkehr) vizsgálta, mely a következő heideggeri mondatban fogalmazódik meg: „*Das Wesen der Wahrheit ist die Wahrheit des Wesens*”, azaz az igazság lényege a Wesen (azaz a Seinnal rokon értelmű Wesen, a jelenvaló levés) igazsága. Ez a megfordulás arra mutat rá, hogy a megismerésnek a dologgal való megegyezése, mint az igazság közönséges, elköpottatott lényege csupán azért lehetséges, mert van ennek a megegyezésnek egy mélyebben rejlő alapja, az, amit Heidegger először „*alétheia*”-nak, majd „*Lichtung*”-nak nevezett. Biemel professzor ez irányú kommentárjai pontosan folytatták az imént idézett budapesti előadását, éspedig, úgy vélem, azért, mert a dolog és a megismerés közötti megegyezés mögé való kérdezést Heidegger a mű és világ közötti hagyományos mimetikus viszony kritikájával együtt építi ki. Amint a műalkotás fölállít egy világot, és nem egy már meglévőt képez le, és amint ez a fölállítás ösvizályban van azzal, amin alapulhat ez az alapítás, azaz az elrejtő földdel, ugyanígy csak kiküzdöttnek, egy ösvitásban megtörténőnek tekinthető a dolog igazsága is. Ezt a polémiát juttatja kifejezésre az *a-létheia* privatív képzése is: mint „nem elrejtettség”, „elrejtetlenség”, mely azután az ontológiai differencia felől úgy értelmezhető, hogy a létező, azáltal, hogy előlép, mintegy élébe is lép annak, ami által előléphetett, s így az maga rejteve marad, megvonja magát. „*Mivel azonban a létező, illetve a létezőként ismert a fénylő tisztáson áll, ezért bizonyos módon mégis lelepleződik a Lét. Megmutatkozik, és ezzel egyszersmind megvonja magát. Ez a vonakodó önmegvonás az, ami a tisztásban (Lichtung) felfénylik, és amire többnyire nem figyelmeztünk. [...] Amennyire a nyitottság nemcsak a létező nem elrejtettsége, hanem az elrejtekezés számára való tisztás (Lichtung), ugyanennyire nemcsak pusztán nem jelenlét a rejtekezés,*

hanem vonakodó önmegvonás” – írja Heidegger a GRUNDFRAGEN-ben (210. sk.)

Az igazságnak ezt a paradoxáját Heidegger a legtömörebben úgy fogalmazza meg, hogy az *alétheia* nem más, mint „*Unverborgenheit des Verborgenen*”, azaz „az elrejtettségnek az elrejtetlensége”. A Hérakleitosz-előadások e gondolatát kommentálva Vajda Mihály azt a már a budapesti ülősszakon is más formában elhangzott értelmezését fejtette ki, hogy az igazság mint elrejtetlenség Heidegger szerint tehát annak a megmutatkozása, hogy „valami” (a Lét?) megvonja, elrejteti magát, hogy a gondolkodás nem juthat túl az elrejtettség, a feledés felismerésén. Ezzel Heidegger egyszersmind rezignáltnan konstatálja a valamilyen igazságot hirdető (kvázi „világmegváltó”) filozófiák végét, és szerénységre, gondolkodói alázatra szólít fel. A heideggeri filozófiát a posztmodernnel rokonító budapesti előadásban Vajda ezzel kapcsolatban a szubjektumfilozófiák átfogó kritikájáról beszélt, arról, hogy az ember szubjektum voltát csak úrannisz formájában, „*az objektív igazságot kiszajátító egyed által valósíthatja meg*”. (271. o.) S ez mindaddig így is marad, amíg az ember nem meri elveszíteni a szubjektumfilozófia nyújtotta biztonságát, s nem tudatosítja, hogy „*az ember nem a létezők ura*”, hanem csak „*a Lét pásztora*”. Ebben a kevesebben azonban nem elveszít valamit, hanem éppenséggel nyer, amennyiben „*elnyeri a pásztor lényegi szerénységét, akinek abban áll a méltósága, hogy maga a Lét választotta ki őt igazságának őrizőjéül*”. (WEG-MARKEN 338, idézve a kötet 267. oldaláról.)

Nemcsak az idézett HUMANIZMUS-LEVÉLBől, de Heidegger számos más írásából is kiolvasható, hogy azzal a felismeréssel együtt, hogy az igazság „*az elrejtettség elrejtetlensége*”, egy kitüntetett valakire vonatkozik, vagyis rá van bízva az ember, egyszersmind lényegi változásnak kell bekövetkeznie az emberlétben magában. Heidegger e reménységével azonban élesen szemben áll az a léttörténeti tapasztalata, mely a modern kor egyre növekvő létfeledtségére és világpusztítására, a technika lényegére, mint elszabadult racionalításra, a „csinálmány” uralmára vonatkozik. A BEITRÄGE néhány évvel ezelőtti megjelenésével még inkább nyilvánvalóvá válik előttünk az, hogy milyen mélységben látott

bele Heidegger e világtörténésbe. Herrmann kötetbeli rekonstrukcióját idézem:

„Heidegger három pályát nevez meg, melyeken a lét általi elhagyatottság és az újkori csinálmány, mint az újkori létező létezőségének meghatározása történik, de úgy, hogy ezek mint olyanok elfedődnek. Az első pálya a számítás (*Berechnung*), melyet mint olyat, „csak a technikának a matematikában gyökerező csinálmánya juttat uralomra”. (I. m. 120. o.) A második pálya a gyorsaság, melyen Heidegger a „technikai sebességek mechanikus fokozását” (i. m. 121. o.) érti. Harmadik pályaként a tömegszerű uralomra jutása (*Aufbruch des Massenhaften*) mutatkozik meg, mely a szám és a kiszámítható primátusában gyökerezik. Az e pályákon haladó lét általi elhagyatottság és csinálmány „a világ elsötétüléséhez és a föld pusztulásához” (*Weltverdüsterung und Erdzerstörung*) (i. m. 119. o.) vezet. Világon itt a világszerű értelemvonatkozások nyitottságát, földön pedig azt a magába zárkózót kell érteni, mely a világ nyitottságában ezeket rejtőrzí (*birgt*). Az újkori tudomány és a modern technika előrehaladása „ma még elképzelhetetlen állapotokig (fokozza) a föld kizsákmányolását és kihasználását, valamint az ember tenyésztését és idomítását”. (I. m. 156. sk. o.) A természettudomány által a létezőről leválasztott természet a technika által „a vége felé gördülő pusztulás” (i. m. 277. o.) állapotába kerül. Heidegger azt mondja, ez nemcsak a technikát fejleszti, hanem „hatalmát a mérték-telenség és a feltartóztathatatlanságig fokozza”. (i. m. 391. o.)” (Idézve a kötet 49. oldaláról.) De vajon ki kiálthat megálljt ennek a monstrumnak? Mely kő zúzhatja össze ezt a gigászi kolosszust, ha a világ végleges elsötétülésében és a föld elpusztulásában egyneművé válik fény és sötétség, egybezuhan az elrejtett az elrejtetlennel egy „határtalan mennyiséget” alkotva? Vajon milyen lehetőségei vannak a filozófiának, ha szembenéz ezzel a lehetőséggel?

A Heideggerhez közel állók elfogadják, hogy vége van a filozófiának, ha filozófián a Platónnal és Arisztotelésszel kezdődő és a transzcendentálfilozófiában beteljesedő metafizikát, mint „perspektivikus szubjektivizmust” értjük. Ezzel a beismerésükkel azonban véleményük szerint egyszersmind eredeti jogába juthat a gondolkodás, noha, mint Heidegger írja, „még nem tudjuk, hogy mit is jelent gondolkodni”. Az azonban tudható róla, hogy várakozás jellegű, hogy nyitott a létből való megszólíttatás megtörténésére, az

*Ereignis*re. Abban lakozik, mint „kímélés”, „jelenváló-lenni-hagyás” (*Anwesenlassen*) a maga aktív-passzív vagy ahogy Heidegger görögösen nevezné: mediális jelentésében. Ki-ki maga döntse el, mennyiben válasz ez az ő személyes kérdésére. Ambár talán éppen azok lennének a leginkább zavarban egy ilyen döntés élesre állításánál, akik a kívülállókkal együtt tudják, hogy a heideggeri filozófia éppúgy nem folytatható és nem művelhető iskolaszerűen, mint a legtöbb újkori nagy filozófia. Ezért fordul oly könnyen önmaga elmentébe a proklamált szerénység: vagy a művészetet stilizálja föl, patetikusán, az eredetekkel érvelve egy hamis szakralizálás irányába, vagy dühöngő világkritikával próféta-ja az emberi „lakozás” helyreállításának egyedül járható útját, vagy pedig olyannyira van füle a heideggeri gondolkodás kvázi-valóságos tendenciáinak meghallására, hogy vagy egy jezsuita olvasatnál lyukad ki, vagy pedig a *new age* szellemében istenválasztásba csap át, legyen ez a hölderlini nyomon haladva a görög *theos* vagy pedig a Kelettel folytatott dialógusban elmerülve – vagy pusztán ernyedtségből? – Zen istene. Engedtesse meg, hogy most érvelés és bizonyítás nélkül is idesoroljam Heidegger úgynevezett posztmodern követőit is, akik véleményem szerint csupán abban térnek el a többiekől, hogy nem tartják tisztázhatónak, hogy egyáltalán kihez is tér meg az istenválasztó. (Talán éppen ebben a mondhatni gnosztikus démoniában rejlik a posztmodern hatása és vonzereje is.)

A másik út a tradicionalizálóké, akik he akarják építeni Heideggert a filozófiatörténetbe. Kritikusan reflektálnak a görög kezdetet ismétlő második kezdetre alapozott heideggeri eszkatológiára, s rámutatnak, hogy Heidegger maga is feladta később a „léttörténetet”, mint „a metafizika résén való átbújást”. Úgy értelmezik a kései írásokat, hogy élete végén Heidegger újra hitet tett a *fenomenológia* mellett. A jelen kötet szerzői közül Klaus Held és Tengelyi László képviseli ezt az álláspontot, továbbá a debreceni ülésszakon emellett érveltek Rombach struktúrafenomenológiájának hívei is. Held a LÉT ÉS IDŐ-t a husserli fenomenológia radikalizmusának tekintő, Tengelyi László pedig fenomenológusként értelmezi mindenekelőtt Kant és Schelling bűnértelmezését, hogy azután Heideggerrel szólva „a véges szabadság sorseseményé-

nek" nevezze azt. A hermeneutikába és posztmodernbe olvadó irányokkal ellentétben a filozófiának egy olyan saját lehetősége vetődik itt fel, hogy legyen az, ami mindig is volt: fenomenológia. Mint Heidegger maga is írja: a fenomenológia „lényege szerint nem irányzat. Hanem olyan időről időre változó és ezáltal mégis maradandó lehetősége a gondolkodásnak, mely meg akar felelni az elgondolandónak". Ez az elgondolandó pedig a létre föltett kérdéstől és a léttörténettől búcsút vevő Heidegger számára nem más, mint a megjelenő, a *phänomenon*, a maga megjelenésében. Illetve az *es gibt* rejtélyes esje.

Végezetül egy harmadik, Heideggerrel szemben kritikusabb továbbgondolási lehetőségről szólok, melyet a budapesti konferencia gyűjteményes kötetében mindenekelőtt Tatár György, de gyengébben Fila Béla is képviselt. Kérdésük az, hogy mi felé lépjen ki a kritikai racionalizmusban csődöt mondott filozófia örökébe lépő gondolkodás. A válaszuk is egybehangzó: Isten felé. Ezután azonban már élesen elválnak az utak. Az egyik út az önmagát már rég túlélte tradicionális keresztény teológiába vezet. A másik pedig abból a felismerésből indul ki, hogy „Isten nélkül a metafizika nem meghaladható”. (287. o.) Kétségtől a heideggeri filozófia továbbgondolásának egyik legizgalmasabb kérdése az, hogy vajon egy ilyen irányra céloznak-e Heidegger ez irányú elszórt megjegyzései. Gondoljunk például a Tatár György által kommentált Nietzsche-írásban a nihilizmusba vezető metafizikus kereszténységnek (Christentum) a keresztényi élettől, az őskeresztények bibliai gondolkodásától (Christenheit) történő elválasztására, vagy a „*költői lakozás*” fejtegetése kapcsán ama hölderlini gondolat átvételére, hogy e lakozásnak csak egyetlen *mértéke* lehetséges, a Biblia kinyilatkozó Istene. Ezek az elszórt megjegyzések azonban egy éles elhatároláson alapulnak, mellyel Heidegger maga is elválasztotta egymástól a filozófiát és a teológiát, mondván, hogy ha valaha teológiát írna, nem szerepelne benne a „lét” szó. Ugyanerre mutatott rá Michael Franz is, megállapítva, hogy a bibliai hit felől teljesen értelmetlennek bizonyulnak a filozófia alapkérdései, például a metafizikáé, hogy ti. „*miért is van a létező, és miért nincs inkább semmi*”? Ezek a megjegyzések, valamint

Heideggernek a kereszténység és görögség vegyes házasságát, az ontotheológiát ért bírálatai arra engednek következtetni, hogy a heideggeri filozófiának a görögség felé fordulásában több rejlik, mint amit látni szoktak benne, illetve amit Heidegger maga is bevalótt. Több az a gesztus, mint a filozófia egyetlen kezdetének a megismélése, megengedve, hogy akár jövőbelinek nevezzük ezt a kezdetet. Ugyanis végül is az a mentség rejlik benne, hogy a filozófia, lévén *eo ipso* görög dolog, *mindenkor* megelőzi a kereszténységet, s így legfeljebb csak előkészítheti a Lét közelségéből való gondolkodásával azt a dimenziót, amelyben újra megjelenhet az önmagát kinyilatkozó „*isteni Isten*”, de ő maga nem gondolhat ezzel az Istennel. Kitérés ez, mert ugyanakkor bízunk is abban, hogy a gondolkodás a költészettel együtt előkészítheti ezt a parusiát, mely a csődbe jutott emberiség egyetlen mentsége – amint ezt a Spiegel-beszélgetésben kicsit zsurnaliszta könnyedséggel állítja. Ha mármost, mi magunk, Heidegger ellenében, mégis Istennel együtt akarunk gondolkodni, akkor jórészt tanácstalanok maradunk a filozófiát illetően. Így jár Tatár György is, amikor egy sajátos zsidó messiánizmust állít szembe „*minden vendégek legfélelmetesebbjével*”, a nihilizmussal; és így jár Fila Béla is, amikor ahhoz a sovány toleranciaeszményhez lyukad ki, hogy „*Isten szolgájának*” meg kell hallania „*bölcselelő üzenetét*”, és pedig úgy, hogy eközben mégis „*a saját Urára hallgat*”.

A filozófia végére vonatkozó heideggeri kijelentésnek tehát legalább három értelmezése van. Az egyik szerint minden filozófia egyaránt érvényes, akár hermeneutikusan, akár úgy, hogy választunk egyet, „fogadunk” egyre. A másik értelmezés szerint van egy sajátos, mindig újra megújuló és érvényes filozófiai gondolkodás, amit fenomenológiának nevezhetünk. A harmadik értelmezés szerint (Hegelt plagizálva, mutatis mutandis) arról van szó, hogy a filozófia ugyan látszólag továbbél, hiszen továbbra is vannak filozófusok, születnek filozófiai művek, de mégis megszűnt a szellem legmagasabb rendű formája lenni, mivelhogy nem abszolút szükség-szerű a léte. Ha pedig ez így van, akkor nemcsak az úgynevezett metafizika tűnik „Irre”-nek, azaz az igazság szükségképpen másik

oldalát képező doxának, hanem az is, hogy ez most történik, és nem történt meg talán már réges-rég.

Az ÚTAK ÉS TÉVUTAK-hoz visszatérve néhány formális kriukát kell tennem. A fordítások minőségének bírálatakor szem előtt kell tartanunk, hogy Heidegger jószerével lefordíthatatlan. Tehát nem is annyira olyasmiket kifogásolok, hogy például a technika lényegének tekintett *Ge-stellt* a fordító nemes egyszerűséggel *áttványnak* magyaráította (hogy hol kötőjellel, hol anélkül, ez már persze következtetlenség); értse meg, aki tudja. Sokkal inkább olyan félreértelmezésekre gondolok, mint a *Wesen* hangsúlyozottan két-féle értelmének nem megkülönböztetésére (lásd a fentebb idézett kulcsmondat félrefordítását a 130. oldalon: „az igazság lényegének keresése közben a lényeg [sic!] igazságához érkezünk”), vagy a *Verstellen*nek a *Vorstellen*nel való összekeverésére (a 132. oldalon), vagy a *Lichtung*nak „fénylés”-sel való, sajnos már bevetté vált visszaadására, noha Heidegger élénken tiltakozott az ellen, hogy a köznyelvben egyébként *liszt*et jelentő szó kapcsolódna a fénymetaforikához, és nem a nyitottságra, a tágasságra asszociálna. Másutt a *Wellentwurf*-ról tudjuk meg, hogy az „világkép”, „világfel-fogás” vagy esetleg „projektlálás”, nem gondolva e kifejezések hangsúlyozott heideggeri bírálatával. (140. o.) Nem értem a *Kehre* „egymásbafordulás”-sal való visszaadását sem, hogy ne soroljam tovább a példákat. Ugyanis az ilyen részleteken túlmenően a leglényegesebb baj a szövegek teljes lektorálatlansága, sokszor önmagukban is, de egymáshoz viszonyítva viszont teljes anarchiája. Ki hinné, hogy ugyanarról a *Wesungról* van szó, amikor egyszer „*tartózkodás*”-t, másutt sogar „*történeli tartózkodás*”-t, illetve megint másutt „*jelenválóság*”-ot olvas az olvasó? Nem hiszem, hogy mindig lehetséges az egyértelmű megfelelés, mert nem terminusokról van szó, de a teljesen kaotikus, lektorálatlan és megszerkesztetlen összevisszaság csak azt eredményezi, hogy az, aki ezekből a szövegekből legalább a Heidegger-magyarázatokat meg akarja érteni (ha már a „mestert” nem is), legfeljebb téved: de hát: út vagy tévút, úgy tűnik, egyre megy. Sajnálom, hogy mindebből az egyébként ígéretes *Atlantisz* Kiadóra is háramolnak konzekvenciák.

BEHÁLÓZVA

Perneczky Géza: *A háló**

Héttorony [1991]. 300 oldal, 500 Ft

Az egér, ahogyan lassan, akadozva, a maga összevissza tévelygő egér módján (nem volt valami céltudatos állatka) átrágtta magát a könyv tekintélyes, friss enyv- és festékszagtól kissé bűdös papírmennyiségén (a minőségről később), a 141. oldalon rátalált erre a mondatra: „Ez a belső mozgás [ti. Vittore Baroni REAL CORRESPONDENCE nevű levelezési láncának belső mozgásáról van szó] *pedig azért kíváncsi, mert egyfajta szociális hőt, emberi hőt gerjeszt maga körül.*” Az egér abbahagyta a rágást, nagy eszével és érzékeny szívével arra gondolt, ez lenne itten a kulcsmondat. Múló pillanat volt ez csupán, mert amint további szorgos munkával eljutott a 227. laphoz (JEGYZETEK), a 231.-hez (THE MAGAZINE NETWORK), a 237.-hez (IRODALOMJEGYZÉK/BIBLIOGRAPHY), a 244.-hez (MEGJEGYZÉSEK), a 247.-hez (MŰVESZFOLYÓIRATOK TEMATIKUS JEGYZÉKE/THEMATICAL REGISTER OF PERIODICALS), a 271.-hez (ARCHÍVUMOK, INFORMÁCIÓS FORRÁSOK/ART ARCHIVES, SOURCES OF INFORMATION), a 274.-hez (MŰVESZFOLYÓIRATOK ALFABETIKUS JEGYZÉKE/ALPHABETIC REGISTER OF PERIODICALS) és végül a 298.-hoz (AZ ANGOLBÓL VETT IDÉZETEK EREDETI SZÖVEGE), egérszíve megrettenve és irigyen megdobbant: TUDOMÁNYOS MŰ, JESZ-SZUSOM!

Mi tagadás, Perneczky Géza művészettörténeti munkát írt, tudományos könyvet, többéves kutatásainak, célirányos levelezésének, célratörő utazásainak, őrzítő szorgalmú kartonrendszereinek eredményeit gondolta végig és foglalta össze. A maga számára? a szereplők számára? a barátainak? az olvasóknak? – mindegy is; a fontos csak az, hogy a hang, amelyen itt a szerző tudományos téziseit előadja, a baráti levelezések, a háziasszonyi morfondírozások, a ráérős könyvlapozgatások és a színes papírokkal való vacakolások házias és bensőséges és otthonos atmoszféráját sugározza. Így azután nem is látszik rajta, hál’ istennek (legalábbis első pillantásra nem, másodikra is alig), hogy komoly, sőt alapvető opusszal állunk szemben,

melyet összeráncolt homlokkal, mély lélegzetet véve, koncentrált figyelemmel kell olvasni, jegyzetelni. Ehelyett az olvasó azon kapja magát, hogy szórakozottan el-el-mélázik maga is a network megszületésén és elragadóan gyors, ellenállhatatlan kiterjedésén, elképzei Lon Spiegelman „múzeumma öregedett” házát a Mississippi partján, az elhunyt feleség magányos autójával a kertben (nekem itt A NAGY ZABÁLÁS utolsó képsora jutott eszembe, ahogy az autót és mozdulatlan utasait lassan belepi a hó), harsányan vigyorog a mail art művészek szellemes képi ötletein, csattanós firkáin és pecsétein: iszonyú jól szórakozik.

Akkor most tudományos vagy szórakoztató könyvet írt Perneczky Géza, és egyáltalán, miről szól?

Mint szigorú művészettörténeti munka, a művészmagazinokról beszél, azokról „az alternatív művészeti folyóiratokról, amelyeket az 1960-as évek vége óta maguk a művészek adtak ki” – írja a BEVEZETÉS-ben. Egy olyan műfajról, amely gyökereivel a klasszikus avantgárdhoz nyúlik vissza, amelynek sorsát és természetét a konceptuális áramlatok és a fluxusmozgalmak éppúgy alakították, mint például a xerox által megnyitott határtalan másolási lehetőségek, s amely – még csak óvatosan kockáztatjuk meg az állítást – sok szempontból fontosabb, mindenestre „életbevágóbb” és elevenebb területe lehet a művészetnek, mint a grand art, a festészet vagy a szobrászat. Mert ezeket a folyóiratokat az a vágy, igény hozta létre, hogy bennük a művészek ne azt és ne úgy közöljék képen és írásban, amit és ahogyan a normális, a „hivatásos” kiadványok; műhelymunka, belső üsztázás, magágon-dolkodás, a határokat nem tűrő kommunikáció a háttere, alapja ezeknek a magazinoknak, sokszor éles és célratoró, máskor meg oldott és játékos a hang, amelyen megszólalnak. Mindenképpen *másfajta* azonban a viszony, a szerzők (és aztán majd az olvasók) viszonya a művészet kérdéseihez, sajátos, meredek perspektívából veszik szemügyre a dolgokat és jelenségeket – olyan fordulatossággal, kötetlenséggel, sziporkázó változékonysággal és rugalmas gondolkodásmóddal, amely a professzionális folyóiratok struktúrájától idegen. Erősi ezt a karaktert az a tény, hogy e folyóiratokat nem a tradicionális kiadók és terjesztőhálózatok terjesztik, hanem

maguk a művészek osztogatják, postázzák kollégáiknak, érdeklődőknek és az ilyen kiadványokra specializálódott archívumoknak, amelyeknek tulajdonosai, gyűjtői és feldolgozói (nyilván olvasói is) maguk a művészek. Szerényen, vidáman és célirányosan zsiszszegve és nyüzsögve, szerkesztve és levelezve a hetvenes évek folyamán nemcsak a művészfolyóiratok sokféle fajtája (l. a tematikus jegyzéket, 247–268. o.) született meg, hanem a második nyilvánosságnak az a csatornarendszere is, amely állandóan változott, terebélyesedett, hozta-vitte, átadta-átvette és aztán továbbfejlesztve, sokszorosítva új utakra indította a művészeti-vizuális információkat. Ezen a csatornákon végül még néhány olyan „komoly”, professzionális gyűjteménybe is bejutottak, mint a Getty-alapítvány, a New York-i Museum of Modern Art vagy a székesfehérvári István Király Múzeum. Azt is mondhatjuk, hogy szerte a világon létrejöttek azok az intézményfélék – művészkönyveket áruló boltocskák, alig ismert archívumok –, melyek persze emlékeztetnek az „igazi” boltokra, archívumokra; non-profit jellegük, „árujuk” különlegessége, sajátos közönségük valami ismeretlen titokzatosság, inyeneknek való kifinomult és bennfentes légkörben virágzik, legalábbis messziről így érezhetjük. Aki azonban elolvassa Perneczky könyvét, az gyorsan ráébredhet, hogy ez koránt sincs így: ez a különös, egzotikusnak tűnő világ eleven, színes száfakkal, a nagy műfajoknál szorosabb kötelékekkel fűződik a világhoz: a történelmi szituációk, a história eseményei és alakjai, a társadalmi mozgások, a szellemi áramlatok, a művészet bonyolult hullámvérése, stílusok, divatok, a mindennapok hordaléka árasztja el a művészfolyóiratok oldalait. Könnyed és egyszersmind éles elméjű és felvágott nyelvű, könyörtelen és gúnyos pillantású képek és ábrák, kommentárok és reflexiók, önreflexiók ellenállhatatlan áradata, a „szegény” technikák (xerox, pecsételés) szemkápráztatóan gazdag variációi – mindez arról a szabadságról beszél, amely az alternatív művészet otthona, s amelynek légköre anynyira emlékeztet a tengerek felől érkező sós levegőre.

Perneczky könyve, mely a nemzetközi szakirodalomban is az első elemző és összefoglaló munka, az 1968–1988 között megje-

lent művészfolyóiratok rengetegében kalauzolja olvasóit. Az embernek menet közben zúg a feje az egymás hegyén-hátán torlódó benyomásoktól, kóvályog, szédül, akár egy körhintában ülve, de kiszállni nem tud. Furcsa, de felemelő tapasztalat, hogy az utolsó oldalt behajtva egyszer csak rendeződik a zűrzavaros halmaz, a vicces, de áttekinthetetlen részletek világos rendbe állnak össze, s nemcsak a műfaj és az egész alternatív világ fontos problémáit ismerjük és értjük meg, hanem biztonságosan tájékozódunk a szerző iránymutató rendszerezése nyomán az amerikai mail art revűk, a grafikai magazinok, a pecsételt folyóiratok, a neoista kiadványok stb. ingoványos talaján.

Itt az idő, hogy eláruljuk az olvasónak, Perneczky maga is egyik szereplője (hőse?) saját könyvének; mint nemzetközi alternatív erdei körökben jól ismert mail art művész és a művészfolyóiratok történetét kutató művészettörténész, önnön dublőrjeként jelenik meg lapjain; ennek az egyszerű „trükknek” köszönhetjük, hogy a legszigorúbb elméleti

és történeti elemzéseket is a hozzájuk vezető személyes élményeken – távoli tájak, ismeretlen társaságok, nyájas angol szaktanárok, agilis üzletasszonyok, tapintatos hálóvendégek – keresztül kapjuk, ettől olyan szórakoztató és lakályos olvasmány

Álom az örök kommunikációról – mondja az egyik fejezet címe. Nostalgikus cím ez, és bizonyára személyes is. Az egér látta olykor (a papírkosár mögül) a szerzőt, amint a nagy konyhaasztalnál ülve, ollóval a kezében, higgadtan szuszogva postáját bontogatta, vagy válaszküldeményeit készítette (boríték, ragasztószalag, különböző pecsétek, tollak, levélmérleg stb.). Azt is látta akkor, hogy a szerző ott ül ugyan, de nincs jelen: a borítékokban van, velük érkezik, és megy vissza a feladóhoz más borítékokban, ő maga a kommunikáció, a háló egy darabkája. Megértő egér volt, rágta A HÁLÓ című könyvet is, így jól értesülten csak annyit motyogott maga elé egérbajszá alatt: SMILE (l. 196–198. o.)

Kovalouszky Márta

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
az MTA–Soros-alapítvány, a Budapest Bank, a József Attila-alapítvány
és a Central & East European Publishing Project (Oxford)
támogatásával jelenik meg